

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

18. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár

2020

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

18. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár
2020

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézete
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók: Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők: Megyesi Boldizsár, Veres Valér

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács / Advisory Board

Bárdi Nándor (kutató, TK Kisebbségkutató Intézet, Bp.), prof. Csepeli György (ELTE Bp.,
Miskolci Egyetem), Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György (Budapesti Corvinus
Egyetem), Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Szabó Béla (Babeş–Bolyai Tudományegyetem),
Pászka Imre (Szegedi Tudományegyetem), Tamás Pál (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp.)

Olvasószerkesztés, korrektúra: Dénes Gabriella

Honlapfelelős: Dániel Botond

Szerkesztőségi titkár: Bruck Edit

Borítóterv: Módi István-Hunor

DTP: Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár

Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: erdelyi.tarsadalom@ubbcluj.ro

Folyóiratunk a ProQuest, GESIS, DataCite, CEEOL és az Index Copernicus nemzetközi
adatbázisok által jegyzett, a tanulmányok online letölthetők a CEEOL oldaláról.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

MINISZTERELNÖKSÉG

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Tartalom

1. Összpont: Társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok az 1989 utáni átmeneti időszakban

KOCZISZKY GYÖRGY: Megújulás vagy amnézia? Mit tanulhat a közgazdaságtudomány és a gazdaságpolitika a pandémia által előidézett globális gazdasági válságból?.....	9
BENEDEK JÓZSEF, SZENDI DÓRA, LIPTÁK KATALIN: Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: a társadalmi innováció Magyarországon	19
PÉNTÉK BORBÁLA: Konfliktuskezelés a nonprofit szférában. Egy szociális szolgáltatásokat nyújtó szervezet konfliktuskezelési gyakorlatának feltérképezése	37
SÓLYOM ANDREA: „Tipikus” sepsiszentgyörgyi migránséletutak.....	51
GÁL KATALIN, PÁSZTOR RITA: Ezüst gazdaság Romániában	75
VARGA SZILVIA: Erdélyi középiskolások állampolgári részvétele és állampolgár-ideálja.....	99
LIPTÁK KATALIN, MÉLYPATAKI GÁBOR, VALLASEK MAGDOLNA, MUSINSZKI ZOLTÁN: Munkaidőszabályok változása a rendszerváltás óta Magyarországon és Romániában.....	127

2. Társadalomtörténeti mozaik

HORVÁTH ISTVÁN: Folyékony örömök. Alkoholpolitika és társadalom a romániai államszocializmus időszakában	155

3. Adatok és társadalmi folyamatok

TÓTH-BATIZÁN EMESE EMŐKE, GÁSPÁR SZERÉNA, CSATA ZSOMBOR, BARNA GERGŐ: Egészségügyi ellátás és halálokok Erdélyben.....	177

4. Recenziók

HORVÁTH ISTVÁN: Románia társadalomtörténete: a szintézis folyamatban. Recenzió a Cătălin Zamfir szerkesztette <i>Istoria socială a României</i> című könyvről	213
VERES VALÉR: A Kárpát-medence és a kis jégkorszak. Társadalomtörténet és járványok többoldalú megközelítésben	217
KISS DÉNES: Pünkösdzizmus Romániában. Recenzió Peti Lehel „ <i>Krisztus ajándéka van bennünk.</i> ” <i>Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben</i> című könyvéről..	223
RUSU SZIDÓNIA: Szociológia újratöltve. Recenzió Dessewfy Tibor <i>Digitális szociológia – Szociológiai képzelet a digitális korban</i> című könyvéről.....	227
A szerzőkről.....	233

Table of Contents

1. Focus: Social, Economic and Political Processes in Transition Period, after 1989	
GYÖRGY KOCZISZKY: What can Learn the Economic Science and Economic Policy form the Global Economic Crisis Generated by the Pandemia?.....	9
JÓZSEF BENEDEK, DÓRA SZENDI, KATALIN LIPTÁK: Theoretical and Practical Issues of Innovation Research: Social Innovation in Hungary.....	19
BORBÁLA PÉNTEK: Conflict Management in the Non-profit Sphere. Mapping the Conflict Management Practices of an Organization Providing Social Services	37
ANDREA SÓLYOM: “Typical” Migrant Biographies from Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy.....	51
KATALIN GÁL, RITA PÁSZTOR: Silver Economy in Romania. Érmellék Case Study.....	75
SZILVIA VARGA: Civic Participation and Citizen Ideals of High School Students from Transylvania.....	99
KATALIN LIPTÁK, GÁBOR MÉLYPATAKI, MAGDOLNA VALLASEK, ZOLTÁN MUSINSZKI: Changes in Working Time Rules since the Change of Regime in Hungary and Romania	127
2. Social History Mosaics	
ISTVÁN HORVÁTH: Liquid Pleasures. Alcohol Control Policy and Society in the Period of Romanian State-socialism	155
3. Data and Social Processes	
EMESE EMŐKE TÓTH-BATIZÁN, SZERÉNA GÁSPÁR, ZSOMBOR CSATA, GERGŐ BARNA: Health Services and Causes of Death in Transylvania, Romania	177
3. Reviews	
ISTVÁN HORVÁTH: Social History of Romania: the Synthesis in Progress. Review of the Book “Istoria socială a României” [Social history of Romania] edited by Cătălin Zamfir.....	213
VALÉR VERES: The Carpathian Basin and the Little Ice Age. Social history and epidemics in a multilateral approach	217
DÉNES KISS: Pentecostalism in Romania. Review of the book “Krisztus ajándéka van bennünk”. Pünkösddizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben [“We have the gift of Christ”. Pentecostalism in the Romanian, Roma and Csango Communities of Moldova] by Lehel Peti	223
SZIDÓNIA RUSU: Sociology reloaded. Review of the book “Digitális szociológia – Szociológiai képzelet a digitális korban” [Digital Sociology – Sociological Imagination in the Digital Age] by Tibor Dessewfy.....	227
About the Authors.....	233

ET

ÖSSZPONT: TÁRSADALMI, GAZDASÁGI
ÉS POLITIKAI FOLYAMATOK AZ 1989
UTÁNI ÁTMENETI IDŐSZAKBAN

1

Kocziszky György¹

Megújulás vagy amnézia?

Mit tanulhat a közgazdaságtudomány és a gazdaságpolitika a pandémia által előidézett globális gazdasági válságból?

Kivonat

Mynard Keynes 1936-ban publikált, A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete c. könyve rávilágított arra, hogy a mély, globális jellegű pénzügyi és gazdasági válságok komoly hatást gyakorolnak a gazdasági gondolkodásra és a gazdaságpolitika formálóra. A bölcs tanul ebből, a balga pedig vissza-visszatér korábbi, hibásnak bizonyult elméleteihez és gyakorlatahoz.

Ma már az is világos, hogy ezeket a válságokat kiváltó sokkok velünk élnek, időről időre megtörik a gazdaság növekedési trendjeit, ami újra és újra felveti azt a kérdést, hogy a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika művelői mit tanultak, tanulhatnak ebből, vagy hogy a rövid távú gazdaságpolitikai érdek a korrekciókat követően legyőzi-e a változtatási szándékokat.

A szerző tanulmányában rövid szakirodalmi visszatekintést követően számba veszi a pandémia miatt kialakult legújabb globális exogén válság hatásait és azokat a kívánatos korrekciós irányokat, amelyek nélkül a jelenlegi válság következményei elhúzódóak lehetnek.

Kulcsszavak: válság, közgazdasági gondolkodás, gazdaságpolitika, pandémia, fenntarthatóság

Abstract. What can Learn the Economic Science and Economic Policy form the Global Economic Crisis Generated by the Pandemia?

Mynard Keynes's The General Theory of Employment, Interest and Money published in 1936, highlighted that the deep, global financial and economic crises have a profound effect on economic thinking and the economic policy-makers. The sage learns from this, and the fool recovers back to his previous flawed theories and practices.

Today, it is also clear that the shocks that trigger these crises are living with us, breaking the growth trends of the economy from time to time, which raises again and again the question, what economics and economic policy practitioners have learned, and can learn from it, or the short-term economic policy interest overcomes the adjustments after the corrections?

In his study, the author checks the effects of the recent global exogenous crisis caused by the pandemic and the desirable correction methods, without which the consequences of the current crisis may be protracted.

Keywords: crisis, economic thinking, economic policy, pandemic, sustainability

¹ A szerző egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
E-mail: regkagye@uni-miskolc.hu. Tel.: +36 30 663 4190.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Kocziszky György (2020). Megújulás vagy amnézia? Mit tanulhat a közgazdaságtudomány és a gazdaságpolitika a pandémia által előidézett globális gazdasági válságból? *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 9–18. <https://doi.org/10.17177/77171.245>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. ELŐZMÉNYEK

A pénzügyi, gazdasági válságok történelmével, hatásaival, kezelési módjaival foglalkozó szakirodalom Surányi-Unger Tivadartól kezdődően napjainkig jelentős (Surányi-Unger, 1921; Bell & Kristol, 1984; Krugman, 2009; Bélyácz & Pintér, 2011; Pressler, 2013). A nagyszámú elemzés, értékelés közül azok tekinthetők kiemelkedőnek, amelyek a gazdaságpolitika és a közgazdasági gondolkodás számára új perspektívákat nyitottak meg. Ezek közül is vitathatatlanul elsőként kell megemlíteni Maynard Keynes nevét máig ható jelentősége miatt, aki két munkájában is foglalkozik a neoklasszikus közgazdaságtan gazdaságpolitikai alkalmazása miatt kialakult válságok okaival és kezelésének kérdésével (Keynes, 1926; 1936).

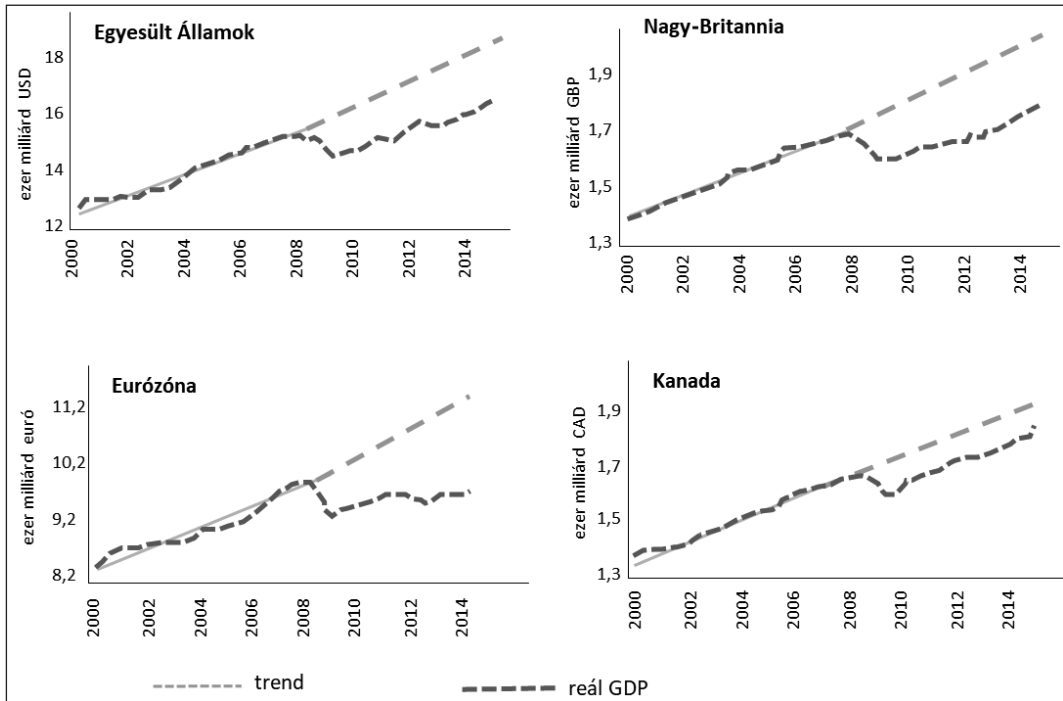
A válságok okait a mértékadó szakirodalom (pl.: Pressler, 2013; Horn és mtsai., 2009; Matolcsy, 2015) általában négy csoportba sorolja:

- geopolitikai (pl.: az első és második világháborút követő gazdasági összeomlás stb.);
- konjunkturális (pl.: tulipánmánia, 1637 stb.);
- egyensúlytalanságból származó (pl.: a 2008–2010 közötti magyarországi stb.);
- morális, spekulációs (pl.: az 1825-ös angol kötvénybuborék, az 1873-as vasúti spekuláció, a 2008-as jelzálogpiaci spekuláció stb.) válságok.

A legutóbbi, 2008-as pénzügyi válságot követően felbolydult a közgazdász társadalom. Számptalan szerző a buborékok kialakulásának és kipukkanásának, a globális fertőzőési láncok létrejöttének okát a gazdaságpolitikákat erősen befolyásoló neoliberális eszmerendszerben, a hedonista szemléletben, a mértéktelen haszonelvűségben látta, amit „tisztán” közgazdasági és ellenőrzési eszközökkel nem lehet fenntartható módon kezelni (Sedláček, 2012; Biebricher, 2012).

A 2008-as válságot követő közgazdasági viták számos fontos megállapítást tettek:

- a gazdasági trendekre és ciklusokra vonatkozóan. Ezek közül témánk szempontjából különösen fontos, hogy a korábbi rövid, átmeneti recessziók helyett nagy és elhúzódó válságokat figyelhetünk meg. Azaz szó sincs gyors, V alakú visszapattanó hatásról (1. ábra).
- Másrészt világossá vált, hogy a kereslet hat a kínálatra és a hosszú távú növekedésre.
- Megdőlt az a nézet, hogy a strukturális beavatkozások semlegesek, empirikus tapasztalatok ui. azt támasztják alá, hogy hatásuk konjunktúrafüggő. Ugyanakkor egyértelművé vált, hogy a reálgazdasági egyensúly romlása rendre a pénzügyi egyensúly romlását idézi elő (Matolcsy, 2015).

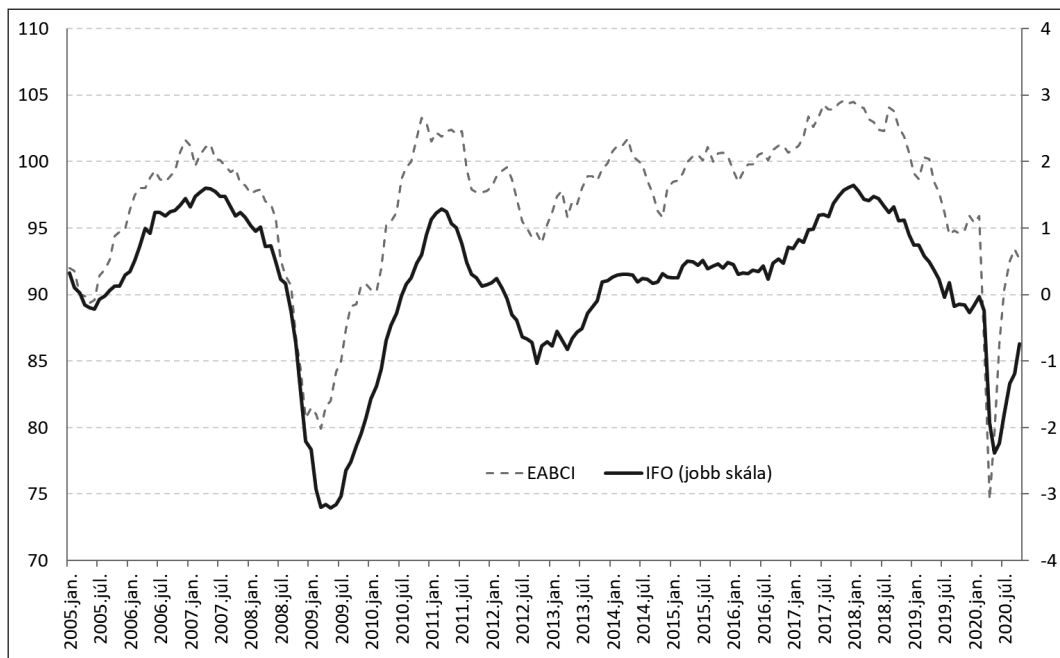
1. ábra. A reálgazdaság kibocsátásának változása (2000–2014)
 Figure 1. Changes in the output of the real economy (2000–2014)
 Forrás: OECD-adatbázis, Conference Board (2016)

Az idő előrehaladtával okozott kár is jelentősebb, mint a korábbi recessziós válságok esetében volt. Ezt igazolja Blanchard és szerzőtársainak az elmúlt ötven év huszonhárom országra kiterjedő vizsgálata, amely szerint a gazdasági visszaesés a minta 64%-ában okozott súlyos veszteségeket (Blanchard és mtsai., 2015). Nem véletlen, hogy ennek hatására a kibocsátást támogató monetáris fordulat indult el, miközben az elemzők egy része bizton állította, hogy a kapitalista gazdaság szerves velejárójaként nyolc-tíz évenként ismétlődő válságra kell számítani.

Az előrejelzés beigazolódott, a támadás azonban onnan érkezett, ahonnan legkevésbé számítottak rá az előrejelző guruk: egy új típusú világválság bénítja meg a globális gazdaság szereplőit.

A járvány kitörése (2019) óta sokan és többféleképpen vetették már fel a kérdést: mennyiben más ez a válság, mint a megelőzőek (egyáltalán van-e alapja az összehasonlításnak), milyen hatása lesz a reál- és pénzügyi gazdaságra, a társadalmi egyenlőtlenségekre, milyen lesz a lefutása és nem utolsósorban hogyan lehet kezelni?

Ezek a felvetések azért is jogosak, mert az elemzőházak között nincs egyetértés. Egyesek a válság lefutásában azonosságokat, mások azonban jelentős különbségeket vélnek felfedezni, miközben a beszakadás közel azonos mértékű, mint azt például a különböző konjunktúraindexek is igazolják (2. ábra).

2. ábra. Konjunktúraindexek változása az eurózónában
 Figure 2. Changes in the prosperity/business cycle indices in the euro area
 Forrás: IFO; EABC

Megjegyzés: IFO: a német Institut für Wirtschaftsforschung üzleti klímaindex (2000. évi átlag = 100); EABC: az Európai Bizottság üzleti klímaindikátora (hosszú távú átlagtól vett eltérés); szezonálisan igazítva.

Az elkövetkezőkben (a teljesség igénye nélkül) kísérletet teszünk ezek megválaszolására.

2. A KÓRKÉP KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

Az elmúlt hónapok során a pandémia méretére, lefutására, kezelhetőségének kilátásaira számos feltételezés született. Ennek ellenére vagy talán éppen ezért ma még senki sem tud ezekre biztos választ adni, a bizonytalanság és az ebből származó pénzügyi, gazdasági kockázatok nagyok. A gazdasági kilábalás esélyei és korlátai nyilván egyrészt függenek a helyes kórképtől, másrészt a pandémia által is előidézett problémák kezelésétől.

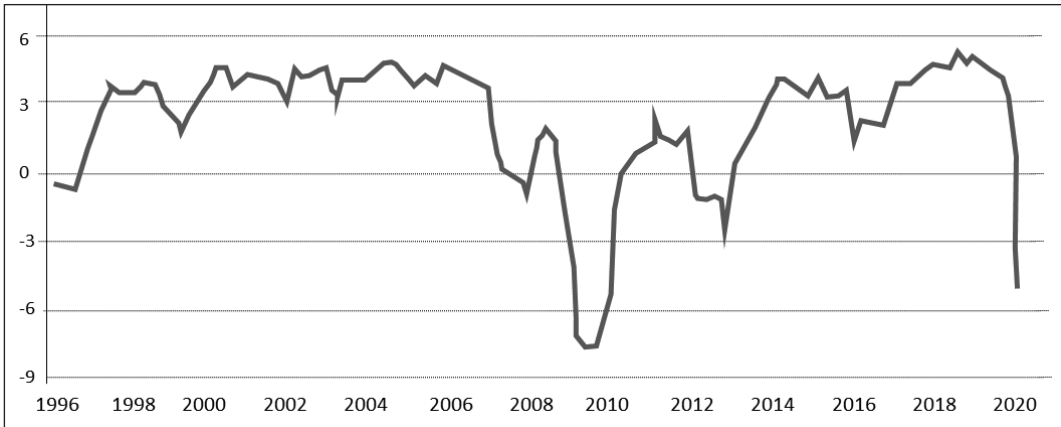
2.1. Túlfűtött növekedés helyett a fenntartható fejlődést kell a középpontba állítani

A pandémia a világgazdaság szereplőit eltérő kondícióban érte el. A mesterségesen túlhevített, hosszú távon fenntarthatatlan növekedési ütemet produkáló gazdaságokat a kibocsátás beszakadása súlyosabban érintette, mert a fiskális és a monetáris politikai eszköztárak jelentős

részét a trend feletti ütemű gazdasági növekedés érdekében már jórészt kihasználták, a még bevethető eszköztáruk így erősen korlátos.

Nem véletlen, hogy az elemzők óvatosan fogalmaznak, a kezdeti V, majd W alakú kilábalási prognózisukat elhúzódozó, pipaalakúvá módosították. Annyi biztos, hogy a nemzetgazdaságok eltérő „genetikai” állapota eltérő helyreállítási folyamatokat vetít előre.

Érdemes ennek kapcsán kiemelni, hogy a magyar gazdaságot erős állapotában érte el a koronavírus-járvány, szemben a 2008-as válsággal, ami egyrészt az elmúlt tíz év gazdaság- és a 2013-at követő monetáris politikának köszönhető (3. ábra).

3. ábra. Naptári és szezonális hálózatoktól tisztított magyar GDP változása (%)

Figure 3. Change in the Hungarian net GDP adjusted by calendar and seasonal effects (%)

Forrás: MNB

Megjegyzés: 2020-ra vonatkozóan becsült adat szerepel

Az eltérő ütemű kilábalás minden bizonnyal a korábbiaknál nagyobb gazdaságpolitikai feszültségeket generál majd (pl.: gazdasági korlátozások, embargók stb.) a világ gazdaságban, de egyre nehezebb lesz a konszenzusos gazdaságpolitika fenntartása az Európai Unióban és az euró kör országai esetében is (ennek jeleit már ma is látni).

Az önkényesen kitűzött alacsony inflációs cél is közrejátszik abban, hogy a monetáris politika mozgástere erősen korlátos lett.

Nagy valószínűséggel a pandémia következtében kialakult válságnak lesznek nyertesei és vesztesei, mert egyre valószínűbb egy K alakú (felfelé és tartós visszaesés irányába mutató) pálya. Az előbbieket csoportjába azok az országok kerülhetnek jó eséllyel, ahol a gazdasági és monetáris politika formálói képesek új eszközökkel megjeleníteni és azokat gyorsan bevetni (valahogy úgy, ahogyan Eötvös Gábor zenebohóc világhírű számában gyorsan alkalmazkodott a megváltozott feltételekhez, és képességeit kihasználva, hirdette, hogy van másik!). Ilyen új eszköz lehet minden olyan kötvényprogram, amely az „új” és a „zöld” gazdaság felfutását, a lakosság vásárlóerejének növelését hivatott támogatni.

2.2. A megindult paradigmaváltást fel kell gyorsítani, erősíteni kell a közgazdaság humánközpontúságát

A közgazdaságtan alapvető célja a gazdaság szereplőit foglalkoztató kérdések, problémák megválaszolása. Tekintettel arra, hogy ezek az adott korra, társadalmi viszonyokra és értékekre jellemzőek, a közgazdasági gondolkodás időről időre megújul. Megannyi fontosnak tartott, az aktuális főáramot determináló tételről, összefüggésről derült már ki, hogy nem vagy nem úgy állja ki az idők próbáját, mint azt kezdetben megalkotóik gondolták (pl.: a piac egyensúlyt teremtő képessége, a racionális várakozások hipotézise, a gazdasági növekedés és a társadalmi jólét közötti lineáris kapcsolat, a Philips-görbe meredeksége, a Taylor-szabály alkalmazhatósága stb.). Az újragondolt tételek, szabályok helyébe esetenként korábban mellőzött vagy elfelejtett, más esetben radikálisan új felismerések kerültek, s váltak lassan az aktuális főáram paradigmájává. Nem egy esetben tudományos evidenciaként kezelt, új tudományos eredménynek tekintett, az adott időszakra jellemző empirikus megállapításokat favorizáltak, míg másokat negligáltak csak azért, mert nincsenek összhangban az adott főáram értékrendjével. Más esetben a technológiai, technikai fejlődés (pl.: ipari forradalmak), vagy a társadalmi környezet radikális megváltozása kérdőjelezi meg a korábbi elméleteket és ösztönöz új és új összefüggések felismerésére (Kocziszky, 2019).

A közgazdaságtani gondolkodás hiátusait időről időre felvetik. Így volt ez a neoklasszikus közgazdaságtan első korszakának lezárásakor, majd a keynesi közgazdaságtan háttérbe szorulását követően (Bell & Kristol, 1984), a posztkeynesi irányzat kritikájakor, most pedig a monetáris közgazdaságtani iskola bírálata kapcsán (Mueller, 2015). A közgazdasági gondolkodás változása tehát nem új jelenség, igénye mindig indokolt, amikor azt a külső (társadalmi) és a belső (egyéni) értékrendi változások szükségessé teszik.

A viták ellenére vagy épp azok eredményeként előálló változások sosem feleslegesek, hacsak segítik a gazdasági összefüggések mozgatóerőinek jobb megértését. Más a helyzet, ha az új gondolatok gyengítik a valóságról alkotott képet, és „törvényként”, merev vagy túlzottan absztrakt formában akarják láttatni azt, mert a lényeg szenved kárt, csorbul a közgazdasági gondolkodás társadalom iránti elkötelezettsége. Véleményünk szerint ez ment végbe a közgazdasági gondolkodásban az etikai elvek háttérbe kerülésével, a neoliberális értékrend erősödésével, a „semleges” közgazdaságtan kialakulásával.

A 2008-as válságot követően számos kezdeményezés született a közgazdaságtan tételeinek felülvizsgálatára. Kutatók és egyetemi hallgatók fogalmazták meg a paradigmaváltás szükségességét (a közgazdaságtan megreformálásának harminchárom tézise). A kezdeti lendület azonban 2010 után megtörni látszik, holott a 2020-as válság ismételten rávilágított a közgazdaságtan jó néhány hiátusára. Aligha vitatható, hogy a 2020-as válság hatására ismét elérkeztünk ahhoz a pillanathoz, amikor szükségszerűen ismét felvetődik: ezek közül mit érdemes megtartani? Mit kell elvetni? Mely területeken van szükség új vagy újszerű megfogalmazásokra? E kérdések megválaszolása érdekében szükséges áttekinteni a közgazdaságtan „régijű” etikai paradigmáját, fógózdót keresve a közeljövőhöz.

A cél tehát Adam Smith óta állandó, a társadalmi jólét feltételeinek megteremtése, miközben az ezt akadályozó problémák jó része (amit a közgazdaságtan, ill. a gazdaságpolitika művelői nem kis részben maguknak okoznak) számos új ismeret ellenére állandósulni látszik. Ebben nem kis szerepe van (akár elismerjük, akár tagadjuk) az elmúlt kétszáz év során egyre erősebbé

vált liberális, neoliberais eszmerendszernek. Ennek hatására a közgazdaságtan céljaiban egyre inkább eltávolodott a közjó és a jó állam szolgálatától. Számos kritika és tiltakozás ellenére ebben úgy tűnik 2008 után sem következett be érdemi fordulat. Sőt, mintha ismét erősödne az „önszabályozó piac” paradigmája és a „moral hazard” (a haszont kevesek élvezik, a kockázatot pedig a többség viseli). Ez utóbbit támasztja alá, hogy szinte nincs olyan nap, amikor ne derülne ki a világgazdaság valamelyik globális jelentőségű szereplőjéről, hogy visszaélt erőfölényével, kozmetikázta mérlegét és eredménykimutatását, félrevezette vásárlóit, becsapta részvényeseit, stb. (pl.: VW, Mercedes emissziómanipulációja, a Goldman Sachs malajziai, a Deutsche Bank USA-beli korrupciós botránya stb.).

Amennyiben nincs érdemi változás, fennmarad a gazdasági növekedéssel együttjáró szélsőséges jövedelemelosztás, s a társadalmi polarizáció.

A neoliberális eszmerendszer gazdaságpolitikai implikációjában egyre nagyobb szerepe van a politikai eliteknek, akik multiplikatív módon továbbítják ezeket.

A korábbiaknál is nagyobb a társadalomtudományi írástudók felelőssége, akik nem egyszer szellemi epigonokként, kritikátlanul képesek viselkedni. (Széles a közgazdaságtani damaszkuszi út is. Az 1980-as évek elejétől elkötelezett monetáris közgazdaságtan felsőbbrendűségét hirdetőik közül többen is [pl.: Friedman, 1982] a 2008-as válságot követően már bírálták az IMF és a FED politikáját, míg korábban az említett szervezetek kritikusaiktól határolódtak el.)

Érdemes a kívánatos elméleti és módszertani változtatási irányok közül is néhányat számba venni:

a) A monetáris közgazdaságtan által hirdetett szigorú inflációs célt követő jegybanki politika hatásossága erősen vitatható. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a 2010-es évek második felében több fejlett ország esetében is a semleges reálkamatláb negatív, ami jelentősen csökkenti a jegybankok mozgásterét. Ezért fel kell gyorsítani az inflációs célkövetés rendszerének felülvizsgálatát, új többtényezős modellt kell kidolgozni.

b) Fenntartással kell fogadni az elmúlt években megjelent ún. modern monetáris elméletet (Modern Monetary Theory), amely szerint a kormányok nyugodtan a fiskális alkoholizmus állapotába kerülhetnek mindaddig, amíg a teljes foglalkoztatást biztosítják (Edwards, 2019). Ez az üzenet ui. a tartós eladósodás és a függőség (kiszolgáltatottság) kialakulásának veszélyét hordozza magában.

c) A koronavírus-járvány mind a fejlett, mind pedig a feltörekvő országokban radikálisan megnövelte a költségvetési hiányokat. Súlyos gazdaságpolitikai hiba lenne, ha a hiányok, ill. a növekvő inflációs kockázatok kezelésére ismét növekvő adóterhekkel reagálnának a fiskális politika formálói. Ennek ui. a reálgazdaságra lenne káros hatása. A megoldás változatlanul a növekedés és egyensúly együttes kezelésével oldható meg, mint azt az elmúlt évek magyarországi gyakorlata is igazolta (Matolcsy, 2015).

d) Helyre kell állítani a reálgazdasági és a pénzügyi politika közötti egyensúlyt. Ennek hiányában a reálgazdaságok változatlanul magas sérülékenységek.

A megoldás kézenfekvő, kivitelezése azonban globális koordinációt igényelne, amelyre ma alig látunk hajlandóságot: ehhez ui. helyre kellene állítani a pénzügyi és reálgazdasági folyamatok összhangját.

A Bretton Woods-i megállapodás egyoldalú felmondása, majd az 1970-es évek olajválságait követően ui. a globális pénzmennyiség növekedési üteme, ami addig közel azonos mértékű volt a globális reálgazdaság növekedési ütemével, felborult (ma ez az arány úgy néz ki, hogy száz pénzegység mögött mindössze hat-nyolc pénzegységnyi termék és szolgáltatás áll).

Az ilyen nagyságrendű pénzbőség értékrendi válságot idézett és idéz ma is elő. Nem Baumol az egyetlen, aki úgy gondolja, hogy „A kapitalista gazdaság elsődleges célja a gazdasági növekedés” (Baumol, 2004: 12), ami majdnem szinonimája a haszonszerzésnek.

2.3. Az erőltetett növekedésközpontúság helyett fenntartható fejlődésre koncentrált gazdaságpolitikára van szükség

A közgazdaságtan és a gazdaságpolitika művelői úgy látszik, nem tanultak a 2008-as globális pénzügyi válság tapasztalataiból az eltelt bő egy évtized alatt. Változatlanul a gazdasági kibocsátás növelésének büvöletében éltek és élnek ma is. A fenntarthatóságra még mindig a kívánatosnál kisebb figyelmet fordítanak.

A fenntartható fejlődés holisztikus szemléletet követel, amelynek csak egyik eleme a növekedési ráta fenntartható ütemű változása, amely adott esetben csak egy szűkebb elit érdekeit szolgálja. Helyette a fejlettség komplex szemléletére van szükség, amely a gazdasági kibocsátás növekedésén túl figyelembe veszi a társadalom széles körének szociális, humán, infrastrukturális, lakhatási, környezeti, biztonsági igényeit is. Erre ugyan vannak kísérletek, de a növekedés-orientált szemlélet elnyomja ezeket. (Ezt igazolják többek között a nemzetközi és regionális GDP-statisztikák, amelyeket nemegyszer tévesen, az adott ország, ill. térség fejlettségi mutatóinak tekintenek.)

Másrészt önmérsékletre van/lenne szükség a befektetők részéről is. Szembetűnő ui., hogy válság idején az adott ország részvényindexének és a nominális GDP-szintjének növekedési üteme elszakad egymástól. Az empirikus vizsgálatok azt igazolják, hogy mind 2008-ban, mind pedig a mostani válság időszakában a tőzsdeindexek hihetetlenül gyorsan (2-3 hónap alatt) visszaálltak eredeti pályájukra, míg a nominális GDP esetében szó sincs erről. A pénzpiacok ilyen arányú erőfölénye egészségtelen, mert magában hordozza egy következő válság kialakulásának veszélyét.

2.4. Középtávon helyre kell állítani a fenntartható egyensúlyt

Az elmúlt hónapokban a gazdasági kibocsátás számottevő lassulása miatt fiskális és monetáris lazításokra került sor világszerte, amelynek hatására megnőtt egyrészt a GDP-arányos államadósság, másrészt a jegybankok mérlegfőösszege. Ezek a tényezők mind a gazdasági egyensúly romlásához vezetnek. Ezt igazolja többek között, hogy megugrott az eurózóna GDP-arányos államadóssága is. A 19 tagot számláló csoport összesített államadóssága megközelíti az ezermilliárd eurót (2020 Q2), ami a várható GDP közel kilenc százaléka.

Az egyensúly helyreállítása különösen a kis és nyitott országok (mint pl.: Magyarország) esetében kiemelt fontosságú, mert a költségvetési hiány erőltetett leépítése (amit egyébként a neoklasszikus közgazdasági iskola előszeretettel ajánl) fékezi a gazdasági növekedést.

A költségvetési fordulat ezért több lábon kell hogy álljon:

- a korábbiaknál nagyobb figyelmet érdemel a magasabb hozzáadott értékű ágazatok kibocsátásának támogatása;

- a beruházások intenzifikálásával javítani kell az ágazatok termelékenységét;
- a korábbiaknál érdemben nagyobb figyelmet kell fordítani az oktatásra, ui. ezen a területen még mindig (mint azt a statisztikák igazolják) hatalmas tartalékok vannak;
- be kell fejezni azokat a strukturális reformokat, amelyeket térségünk gazdaságpolitikusai különböző megfontolások miatt legalább három évtizede halogatnak.

A helyreállítás érdekében el kell felejtetni a hagyományos forгатókönyveket, újakra van szükség, amelyek lehetőséget adnak a korábbi szigorú fiskális politika helyreállítására. Ebben a gazdaság valamennyi szereplőjének (háztartások, kormányzat, önkormányzatok, versenyszféra) felelőssége van.

3. ZÁRÓGONDOLATOK

A koronavírus-járvány első és második hulláma súlyos pénzügyi és gazdasági helyzet elé állította a világot. Eltérő mértékben, de visszaesett az egyes országokban a gazdasági kibocsátás, nőtték a költségvetési hiányok, munkahelyek szűntek meg, megindult a lakosság eladósodása.

A pandémia második hulláma, mint azt az egészségügyi statisztikák is igazolják, várhatóan az első hullámnál magasabb megbetegedési számokat eredményez. Válaszlépként az egészségügyi hatóságok javaslatára a kormányok ismét szigorúbb korlátozásokat léptettek életbe, ami a kereslet és kínálat közötti egyensúlytalanságok erősödéséhez vezet.

A 2008-as pénzügyi válsághoz képest, amely jelentős mértékben endogén okoknak volt köszönhető, 2020-ban exogén sokkal állunk szemben, ami úgy tűnik, hogy a közgazdász szakma képviselőit éppen olyan felkészületlenül érintette, mint az előző.

Nem hipotetikus tehát annak a kérdésnek a felvetése, hogy mit tanultunk az előző válságból és mit változtattunk ennek hatására, milyen gazdaság- és társadalompolitikai változtatásokra van szükség a következőkben?

Véleményünk szerint csak azok a gazdaságpolitikák bizonyulhatnak helyesnek, támogathatók a pandémia utáni gazdasági helyreállítást, amelyek:

- a túlfűtött gazdasági növekedés helyett a fenntartható fejlődést állítják célrendszerük fókuszába,
- képesek a neoliberális szempontoktól eltávolodni és a fenntartható fogyasztásra koncentrálni,
- képesek a mainstream közgazdaságtani és gazdaságpolitikai gondolkodás felülvizsgálatára,
- egyidejűleg helyre tudják állítani a reálgazdasági és a pénzügyi egyensúlyt.

A fenti kritériumok magvalósítása megnöveli a társadalomtudomány írástudóinak felelősségét, hiszen nem kisebb összefogásra van szükség, mint a pandémiát leküzdő vakcinák kidolgozása esetében tapasztalható.

Csak remélni tudjuk, hogy számosan lesznek, akik ennek érdekében cselekedni is képesek!

SZAKIRODALOM
REFERENCES

- Barr, N. (1999). Állami beavatkozás. In I. Csaba & I. Gy. Tóth (szerk.). *A jóléti állam gazdaságtana*. Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Baumol, W. (2004). *The Free-Market Innovation Machine: Analysing the Growth Miracle of Capitalism*. Princeton University Press.
- Bell, D., & Kristol, I. (1984). *Die Krise in der Wirtschaftslehre*. Springer Verlag.
- Bélyácz, I., & Pintér, E. (2011). Egy különös pénzügyi válság rendhagyó tanulságai. *Hitelintézeti Szemle*, 5, 465–480.
- Biebricher, Th. (2012). *Neoliberalismus*. Junius Verlag.
- Blanchard, O., Cerutti, E., & Summers, L. (2015). *Inflation and Activity – Two Explorations and Their Monetary Policy Implications*. NBER Working Paper Series 21726.
- Edwards, S. (2019). Modern Monetary Theory: Cautionary Tales from Latin America. *Cato Journal*, (39)3, 529–536.
- Fiedman, M. (1982). *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press.
- Horn, G. A., Dröge, K., Sturn, S., Van Treeck, T., & Zwiener, R. (2009). Von der Finanzkrise zur Weltwirtschaftskrise. Die Rolle der Ungleichheit. *ECONSTAR*, (41)september, 2–19.
- Keynes, J. M. (1926). *The End of Laissez-faire*. Hogart Press.
- Keynes, J. M. (1936, 1965). *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kocziszky, Gy. (szerk.) (2019). *Etikus közgazdaságtan*. Magyar Nemzeti Bank.
- Krugman, P. (2009). Die neue Weltwirtschaftskrise. Campus Verlag.
- Matolcsy, Gy. (2015). *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Kiadó.
- Mueller, J. D. (2015). *A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése*. Mathions Corvinus Collegium.
- Pressler, F. (2013). *Die erste Weltwirtschaftskrise. Eine kleine Geschichte der grossen Depression*. C. H. Beck.
- Randall, W. L. (2015). *Modern Monetary Theory: A Primer on Macroeconomics for Sovereign Monetary Systems*. Polgrave MacMillan.
- Sedlacek, T. (2012). *A jó és a rossz közgazdaságtana*. HVG Könyvek.
- Surányi-Unger, T. (1921). *A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig*. Szent István Társulat.

Benedek József,¹ Szendi Dóra,² Lipták Katalin³

Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: a társadalmi innováció Magyarországon⁴

Kivonat

Az elmúlt évtizedekben az innovációkutatásnak fontos szerep jutott a helyi és regionális gazdasági fejlődés tényezőinek feltárásában. Ma az általánosan elfogadott tudományos kánon része, hogy az innováció különböző formái (technológiai, üzleti és társadalmi innováció) meghatározó szerepet játszanak a városok, régiók, országok gazdasági fejlődésében, versenyképességének alakulásában. A fenti összefüggés arra mutat rá, hogy az innováció fontos tényezője a társadalom térbeliségének, ugyanakkor a földrajz, pontosabban a földrajzi távolság vagy közelség (proximitás) egyik meghatározó eleme az innovációnak. Jelen tanulmányunkban áttekintést nyújtunk az „innováció földrajzának”, pontosabban a „társadalmi innováció földrajzának” legújabb elméleti és empirikus kutatási fejleményeiről, magyarországi alkalmazással.

Kulcsszavak: társadalmi innováció, társadalmi innováció földrajza, regionális fejlődés, földrajzi közelség

Abstract. Theoretical and Practical Issues of Innovation Research: Social Innovation in Hungary

In recent decades, innovation research has played an important role in exploring the drivers of local and regional economic development. Nowadays, it is part of the generally accepted scientific canon that various forms of innovation (technological, business and social innovation) play a defining role in the economic development and competitiveness of cities, regions and countries. The context above points out that innovation is an important factor in the spatiality of society, but at the same time geography, more precisely geographical distance or proximity, is a determining element of innovation. In the present study, we provide an overview of the latest theoretical and empirical research developments in the “geography of innovation”, more precisely in the “geography of social innovation”, with application in Hungary.

Keywords: social innovation, social innovation geography, regional development, geographical proximity

- 1 Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajztudományi Kar, Magyar Földrajzi Intézet, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet. E-mail: jozsef.benedek@ubbcluj.ro
- 2 Egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet. E-mail: regszdor@uni-miskolc.hu
- 3 Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet. E-mail: liptak.katalin@uni-miskolc.hu
- 4 A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Benedek József, Szendi Dóra, Lipták Katalin (2020). Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: a társadalmi innováció Magyarországon. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 19–35. <https://doi.org/10.17177/77171.246>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETŐ

A nemzetközi szakirodalomban néhány évtizede töretlenül tartja magát egyfajta konszenzus arról, hogy a gazdasági növekedés és fejlődés legfontosabb tényezője az innováció (Aghion és mtsai., 2018; Audretsch & Link, 2018; Benedek és mtsai., 2018). Magyarországon a területfejlesztés és a regionális tudományi szakirodalom foglalkozik mintegy húsz éve élénken a témával (Péti és mtsai., 2009). Ugyanakkor az elmúlt évtized során megfigyelhető a szakirodalomban egy hangsúly- és népszerűség-eltolódás a klasszikusnak tekinthető, tekintélyes K+F-forrásokat felemésztő technológiai vagy technikai innovációról az üzleti és különösen a társadalmi innováció irányába (Moulaert és mtsai., 2013; Benedek és mtsai., 2016; Kocziszky & Szendi, 2018; Szendi, 2018; Benedek, 2019; Varga és mtsai., 2020; Sikos, 2020). Az innováció egyenlőtlen földrajzi megoszlásából immár nem meglepő és elméletileg/gyakorlatilag könnyen értelmezhető a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országok közötti tekintélyes fejlődési rés. Utaltunk már korábbi tanulmányainkban arra, hogy a nemzetközi irodalomban széles körben elterjedt és elfogadottá vált az innováció vizsgálatának egy olyan szemlélete, amelyet az „innováció földrajza” megnevezéssel jelölnek (Benedek és mtsai., 2018; Benedek, 2019). Ez a kutatási perspektíva nem csupán az innováció jellegzetességeinek egyenlőtlen térbeli megoszlását jelöli, hanem arra az elképzelésre épít, hogy a földrajz, pontosabban a földrajzi távolság vagy közelség (proximitás) egyik lényeges meghatározó eleme az innovációnak. Ez ugyanakkor azt is feltételezi, hogy létezik egy dialektikus kölcsönhatás a tér és az innováció között. Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy kritikusan áttekintsük és a társadalmi innovációra alkalmazzuk a fenti, földrajzi, talán helyesebben térbeli perspektívát (Benedek, 2004; Benedek, 2006a; Benedek, 2019 alapján, jelentős kiegészítésekkel). Konkrétan megvizsgáljuk az innováció kevésbé ismert és nehezebben operacionalizálható típusát, a „társadalmi innovációnak földrajzát” egy magyarországi alkalmazás keretében.

2. AZ INNOVÁCIÓ FÖLDRAJZA

A rendkívüli népszerűségnek örvendő társadalmi innovációkutatás nem csupán a témával foglalkozó kutatások és publikációk számának meredek emelkedését vonta maga után, hanem a téma egyre erőteljesebb fragmentációját, diszciplináris szakterületekre bomlását. Így, ma már a talán közismertebb „társadalmi innováció gazdaságtana” mellett az „innováció földrajza” és – miért ne – a társadalmi innováció földrajza megnevezés és kutatási irányzat is konszolidálta

pozícióit és narratíváit (Audretsch & Feldman, 1996; Asheim & Gertler, 2005). A jelenség gyökere a földrajz társadalomelméletek iránti paradigmátikus nyitásban, valamint a szociológiában bekövetkezett térbeliség iránti érdeklődés növekedésében keresendő (Benedek, 2000; Benedek, 2002). Maga az elnevezés Bjorn Terje Asheim nevéhez kapcsolódik, és konvencionálisan legcélszerűbb Asheim és Gertler szerzőpáros legbefolyásosabb és legidézettebb munkájának megjelenéséhez kapcsolni, Az innováció földrajza: regionális innovációs rendszerek 2005-ben jelent meg (Asheim & Gertler, 2005). Ebben a szerzők szoros kölcsönhatást feltételeznek a tér (régio) jellegzetességei és a térben lehatárolható, eltérő teljesítménnyel rendelkező innovációs rendszerek között. Bár a fenti gondolat nagyon csábító, van rá empirikus bizonyíték is, illetve számos innovációfejlesztési közpolitikát meghatározott és határoz meg napjainkig, illetve napjainkban, ezzel még gyakorlatilag nem merül ki az innováció földrajzának témaköre. Korábbi vizsgálatunkban rámutattunk arra, hogy az innováció földrajzának három meghatározó elemét lehet azonosítani: földrajzi távolság, elérhetőség és térbeli koncentráció (Benedek, 2019). Az utóbbihoz soroljuk az új ipari térségeket, az innovatív környezetet, a regionális vagy területi innovációs rendszereket, ipari körzeteket, regionális klasztereket. Már ez a felsorolás sejteti, hogy a szakirodalom adós maradt a tér fent felsorolt három elemének gazdasági fejlődésre gyakorolt, általános elfogadott hatásmechanizmusának feltárásával.

Témánk szempontjából lényeges aspektus, hogy a térbeli koncentráció eredményeként létrejövő gazdasági terekben (függetlenül attól, hogyan nevezzük ezeket) a proximitás, a közelség előnyösebb, azaz alacsonyabb működési költségekkel járó hozzáférést tesz lehetővé az információhoz és a tudáshoz. Az információ és a tudás áramlása itt intenzívebb, ami a térbeli közelségből, a bizalomra épülő technológiai és személyes kapcsolatokból adódik. Továbbá jelentősen jobb a hozzáférés a szolgáltatásokhoz, az infrastruktúrához, a helyi munkaerő-kínálatához.

3. TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ

A társadalmi innováció vizsgálata nem kevésbé problematikus és belső inkoherenziáktól mentes mint az innováció földrajza. Ez nem csökkentti attraktivitását, ellenkezőleg, az elmúlt öt év során a „web of science” adatbázisban minden évben több mint kétezer olyan publikáció jelenik meg, amelynek címében benne foglaltatik a társadalmi innováció fogalma (Terstriep & Rehfeld, 2000). A problémák alapvetően a szerteágazó definíciókból, értelmezésekből, a rendkívül heterogén mérési módszerekből, a társadalmi innováció települések és kistérségek fejlődésében betöltött hatásmechanizmusának elégtelenségeiből és az eredmények közpolitikai felhasználhatóságának eltérő megítéléséből erednek.

A társadalmi innováció alatt általános, olyan nem piaci alapú újítást értünk, amely az egyének, helyi közösségek jóléti állapotán, életminőségén javít, illetve nem piaci alapú társadalmi szükségleteket elégít ki (Szendi, 2018). Az OECD (2016) értelmezésében a társadalmi innováció nem új termelési formák kialakítását vagy új piacok megszerzését célozza, hanem új lehetőséget ad a társadalmi igények kielégítésére és a lakosság termelésbe integrálására. A társadalmi vállalkozások és a társadalmi vállalkozók mint jelentős innovátorok csupán az elmúlt évtizedben kerültek a társadalmi innovációkutatások fókuszába, mintegy válaszként arra az egyébként jogos kritikára, hogy a kutatási egységek hangsúlyeltolódása az innovátoroktól, tehát az egyé-

nektől különböző aggregátumok irányába (települések, régiók, országok, hálózatok, vállalkozások, szervezetek) ugyanakkor a schumpeteri innovációfelfogás feladását is jelentené (Desmarchelier és mtsai., 2020).

Periférikus régiókra elkészített esettanulmányok alapján megfogalmazódott az a gondolat, hogy a társadalmi innováció alternatív megoldást jelent a fejlődésben elmaradt régiók felzárkóztatásában, vagy más szóval a társadalmi innováció lehetne az egyik forrása a jólét és életminőség növelésének (lásd Kocziszky & Szendi, 2018; Szendi, 2018). Megítélésünk szerint mindaddig nehéz ezt az optimista álláspontot empirikusan alátámasztani, amíg nem körvonalazódik kellőképpen az a konkrét hatásmechanizmus, amellyel a társadalmi innováció gazdasági növekedést, hosszabb távon pedig konvergenciát és felzárkózást generálhatna (Benedek & Veress, 2013; Benedek & Moldovan, 2015; Benedek, 2020). Valószínűbbnek tartjuk, hogy a társadalmi innováció tulajdonképpen nem az innováció egyéb formáinak (üzleti, technológiai, tudományos) az alternatívája, hanem hogy ez szorosan kapcsolódik, együtt mozog statisztikailag a többi innovációtípussal (uo.). Ezen feltételezés területi szempontból azzal a következménnyel jár, hogy azok a térségek képesek jelentős társadalmi innovációt generálni, amelyek kiemelkednek az innovációs tevékenység egyéb formáiban is, és fordítva, gyenge üzleti, technológiai és tudományos innovációt létrehozó régiók társadalmi innovációja sem jelentős. Ugyanakkor valószínűbbnek tartjuk a társadalmi innováció mérhetően pozitív szerepét néhány kistérség, település fejlődésében, de nagyobb területi szinten, mintegy összregionális, aggregált területi szinten a társadalmi innováció pozitív hatásait az eddigi empirikus vizsgálatok nem igazolták (Cebotari & Benedek, 2017; Benedek mtsai., 2018).

A társadalmi innováció értelmezése azonban, ahogyan arra az OECD (2016) is rávilágított, földrajzi térségenként is eltérő lehet. Értelmezésükben például a Nyugat-Balkán vagy a kelet-európai térségek esetében az innováció során még mindig a hagyományos értelemben vett technológiai innovációra fókuszálnak, és a hagyományos kutatásfejlesztési tevékenységekre. A kelet-európai térségben a társadalmi innováció fő hajtóereje a klasszikus kihívások mellett (demográfiai változás és elöregedő társadalmak) olyan tényezők sora, mint a politikai változások, illetve a gazdasági reformok igénye. Az angolszász országokban az egyéni felelősségvállalás szerepe magas, így a társadalmi innovációk általában „zöldmezősök”, nagyszámú független „stakeholder triple”, esetenként „quadruple-helix” szintű együttműködésen alapulnak (OECD, 2016).

4. A TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ FÖLDRAJZA

A városok szerepét az innovációk előmozdításában a szakirodalom magától értetődőnek tekinti. Ebben a vonatkozásban az innovációkutatás jelentős részeredményeket regisztrált. Ilyen az úgynevezett *agglomerációs előnyök vagy hozadékok* (külső hatások vagy externáliák) hatása (Benedek, 2004; Benedek, 2006a), amelynek legfőbb forrása jól ismert és kutatott: a vállalatok térbeli közelsége. Ennek értelmében egy olyan dialektikus kölcsönhatás jellemzi a vállalati telephelyválasztást és a vállalatok térbeli agglomerációját, amelynek meghatározó közvetítő eleme a távolság (proximitás). Továbbá jól ismert az agglomerációs előnyök két típusának a hatásmechanizmusa (Lengyel & Rechnitzer, 2004; Benedek, 2004; Benedek, 2006b): az ágazati előnyök,

amelyek a termelés térbeli koncentrációjából következnek; illetve az urbanizációs előnyök, amelyek a termelés, népesség, infrastruktúra és szolgáltatások térbeli koncentrációjából származnak.

Az agglomerációt és a sűrű városi környezetben keletkező tudásterjesztést az innováció alapvető mozgatórugóinak tekintik. Ezt a nézetet azonban megkérdőjelezték Fitjar és Rodríguez-Pose legújabb tanulmányukban (2020), ahol a városi hely és a helyi együttműködés közötti kölcsönhatást vizsgálták meg Norvégiában (Fitjar & Rodríguez-Pose, 2020). Bár nehéz a norvég esettanulmány eredményeit általánosítani, úgy gondoljuk, hogy kelet-közép-európai környezetben érdemes reflektálni a fenti vizsgálat eredményeire, ezért a továbbiakban ennek néhány fontos eredményét foglaljuk össze. Első megjegyzése a szerzőknek, hogy a rendkívül innovatív és termelékeny vállalatok jelenléte egy ilyen kis méretű országban, ahol nincs nagyvárosi agglomeráció, rejtélyt jelent azoknak az elméleteknek a fényében, amelyek szerint az innováció elsősorban a nagyvárosokban zajlik. A közösségi innovációs felmérés (CIS, 2006–2010) adatait használja annak felmérése céljából, hogy a városi és vidéki területeken működő különféle típusú K+F-együttműködés befolyásolja-e a vállalkozások innovációs hajlandóságát. Az eredmények azt mutatják, hogy a helyi együttműködés a megnövekedett folyamat- és szervezeti innovációval jár, miközben nem eredményez magasabb szintű termék- vagy marketing-innovációt. Ezzel szemben a nemzetközi együttműködés a termék, a piacra lépő és a marketing-innovációk nagyobb valószínűségével áll összefüggésben. Ezenkívül a városi vagy vidéki térségekben való elhelyezkedés nem befolyásolja a legtöbb norvég innovációs eredményt. A városokban való elhelyezkedés szintén nem befolyásolja a helyi K+F-együttműködést (uo.). Az eredmények azt sugallják, hogy a földrajzi távolság számít, de Norvégiában csak bizonyos típusú innovációk esetében. A szervezeti innováció szilárdan társul azon különféle típusú partnerek számához, amelyekkel a cég közvetlen földrajzi környezetében van kapcsolatban. A földrajzi közelség ugyanakkor nem befolyásolja a piacorientált innovációtípusok generálását, mint például a termék- és a piacon új termékinnováció vagy a marketinginnováció. Azok a cégek, amelyek a közvetlen közelükben lévő más gazdasági szereplőkkel kapcsolatba lépnek, nem jobbak az innovációs képesség szempontjából. Az ilyen típusú innovációk esetében inkább a távolsági együttműködés a változás fő mozgatórugója. Sőt, bár a városokban működő vállalkozások általában innovatívabbak az új piacon megjelenő termékinnovációk vonatkozásában, ez nem a városi környezetben, a helyi partnerekkel kialakított kapcsolatoknak az eredménye (uo.). Közép-kelet-európai területi-egyenlőtlenségi mintázatokkal ellentétben (ahol erősen polarizált innovációs rendszereket alakultak ki, lásd Varga & Sebestyén, 2015; Benedek, 2015; Benedek & Lembcke, 2017), Norvégiában a helyi együttműködés előnyei nem függenek attól, hogy egy vállalkozás a fővárosban, Oslóban, egy közepes vagy kisvárosban, vagy éppenséggel egy vidéki térségben működik-e.

A norvég esettanulmány eredményei jelentős adalékot nyújtanak ahhoz, hogy elgondolkodjunk a földrajzi közelség, az agglomeráció, a vállalkozási sűrűség és az innováció közötti kölcsönhatások mechanizmusán. Mivel gyakorlatilag nincs empirikus bizonyíték a nagyobb városok innovációban betöltött kiemelkedő szerepéről, a továbbiakban nem gondolkozhatunk a fenti kölcsönhatásokról leegyszerűsített, településméreti és méretgazdasági alapokon, vizsgálataink erőteljesebben be kell vonják, ha úgy tetszik hatékonyabban kell operacionalizálni a területi-társadalmi kontextus szerepét az innovációs feltételek létrejöttében. További lényeges

szempont, hogy az innováció minden bizonnyal összekapcsolódik a hálózatépítéssel és a hálózati partnerekkel kialakított kapcsolatrendszer jellegzetességeivel, ahol a partnerek esetenként különböző, akár nagyobb földrajzi távolságra elhelyezkedő, külföldi regionális innovációs rendszereket használhatnak az innovációs folyamat során.

A fenti bekezdésben kiemelt hangsúlyváltást a városi agglomerációktól a területi-társadalmi kontextus vizsgálat irányában jelzi a *Területi Innovációs Modell* (TIM) elméleti kidolgozása (Moulaert & Sekia, 2013). Korábbi tanulmányainkban jeleztük annak szükségét és értelmét, hogy a TIM-paradigmát megfelelő empirikus vizsgálatokkal kell alátámasztani és fogalmilag továbbfejleszteni az innováció térségi hatásainak vizsgálatában (Benedek & mtsai., 2018; Benedek, 2019; Benedek, 2020). Mint ismerjük, a szakirodalom a TIM három típusát különbözteti meg (Benedek, 2019): új ipari térségek (kaliforniai iskola), ipari övezetek (olasz iskola) és innovatív környezet (GREMI-iskola vagy párizsi iskola). Az alapfelfogás szerint a gazdasági tevékenységek olyan intézményesített kapcsolatrendszert hoznak létre, amely a lokális és a regionális társadalmi-kulturális környezetben gyökerezik. Ez a gazdaság–társadalom–terület hármast alkotja egy területi innovációs modell lényegét, ahol a földrajzi elérhetőség és közelség meghatározó szerepet játszik az innovatív környezet létrehozásában. Ezért úgy gondoljuk, hogy a helyi és regionális társadalmi-kulturális kontextus kiemelkedő szerepet játszik az eltérő innovációs teljesítmény kialakulásában és ennek vizsgálata elengedhetetlen az innováció térbeli differenciálódásának, az innováció földrajzának megértéséhez. Kifejezetten a társadalmi innováció térbeliségének vizsgálatára legalkalmasabb TIM-modellként a GREMI által megalapozott innovációs környezetet azonosítottuk (uo.), mivel az utóbbi tartalmazza az innovációs folyamat második dimenzióját is (a gazdasági mellett), nevezetesen a szervezetek és a köztük lévő viszonyok innovációját. Ennek keretében a gazdaság–társadalom viszonyára, a gazdasági szervezés és termelés regionálisan differenciált módozatára, valamint az innovatív tevékenységekben részt vevő összes regionális szereplő közötti viszonyra kerül a hangsúly (uo.). Az innovatív környezet fogalma a tér és a gazdaság közötti dialektikus viszony értelmezésén alapszik: a tér alkotja a gazdasági folyamatok lezajlásának keretét, és ez utóbbiak döntő módon hozzájárulnak a tér átalakításához. A társadalmi innováció folyamatában felhasznált tudáskészlet szabad, nem kódolt tudás, ezért ennek áramlásában a személyi kapcsolatok és a földrajzi távolság fontos magyarázó tényezők, eltérően a technológiai innovációtól, ahol a tudáskészlet jelentős része kódolt formát ölt, ami megfosztja a távolságot magyarázópotenciáljától.

5. TÁRSADALMI INNOVÁCIÓS TÉNYEZŐK VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSEIN

A vizsgálat empirikus részében az elméleti pontokban kifejtett innovációs földrajzi perspektívát alkalmaztuk a társadalmi innováció térbeliségének leírására. Egész pontosan arra voltunk kíváncsiak, hogy a társadalmi innováció feltételeként (innovációs potenciál és kapacitás oldaláról egyaránt) értelmezett tényezők esetében milyen elmozdulások történtek az egyes tényezőket mérő indikátorokban a 2012–2017-es időszakra vonatkozóan. Az idősor hosszát a megvizsgált indikátorok elérhetősége határozta meg, de nyilván nem mellékesek azok az országos makrogazdasági keretek sem, amelyek ezt az időszakot jellemezték: gazdasági növekedés, a foglalkoz-

tatottság bővülése, munkanélküliség csökkenése. Ugyanakkor alapvető és meghatározó regionális trendként megmaradt Észak-Magyarországon az országos átlagtól elmaradó gazdasági dinamika és az erős elvándorlás (Kocziszky, 2021).

A vizsgálat során különbséget tettünk társadalmi-gazdasági alaptényezők és társadalmi innovációra utaló tényezők között. Az előbbieket a társadalmi innováció szempontjából releváns helyzet elemzéseként tekintettük át, míg utóbbiak vonatkozásában olyan elemeket vizsgáltunk, melyek a társadalmi innovációk generálását, létrehozását segíthetik.

1. táblázat. *Vizsgálatba bevont tényezők*

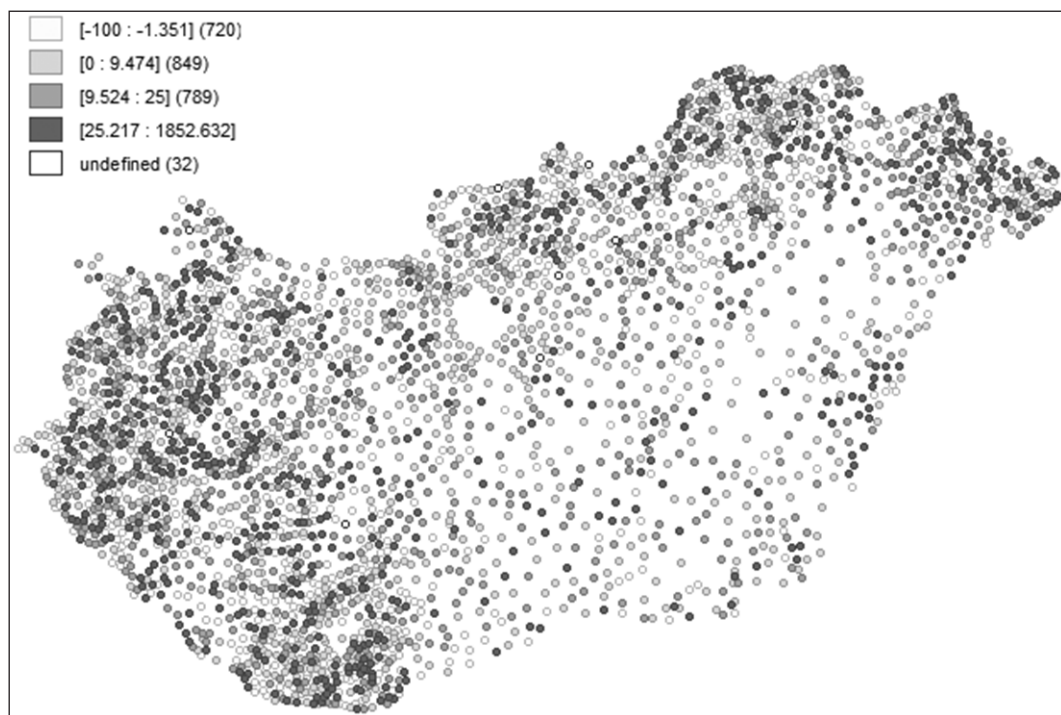
Table 1. *Factors used in the analysis*

Társadalmi-gazdasági alaptényező	Adatforrás
100 főre jutó működő vállalkozások száma	KSH – Térképes Interaktív Adatmegjelenítő
Egy főre jutó nettó jövedelem	KSH – Térképes Interaktív Adatmegjelenítő
100 főre jutó munkanélküliek száma	KSH – Tájékoztatási adatbázis
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népesség %-ában	KSH – Népszámlálási adatbázis
Társadalmi innovációra utaló tényező	Adatforrás
100 főre jutó nonprofit szervezetek száma	KSH – Tájékoztatási adatbázis
100 főre jutó társadalmi vállalkozások száma	KSH – Tájékoztatási adatbázis

Forrás: saját szerkesztés

A vizsgálat során áttekintettük első lépésben a száz főre jutó működő vállalkozások számának elmozdulását a 2012–2017-es időszakban, annak érdekében, hogy képet kapjunk a profitorientált gazdasági tevékenységek térbeli eloszlásáról és mintázatának változásáról. Ennek során látható volt, hogy a legnagyobb mértékű pozitív elmozdulások a mutató esetében a hátrányos helyzetű térségekben történtek. Részben az észak-magyarországi régió határ menti településein, másrészt pedig a dél- és nyugat-dunántúli régióban. Itt emelkedett legnagyobb mértékben a száz főre jutó működő vállalkozások száma, amely arra utal, hogy ebben a dimenzióban lassú konvergencia indult meg Magyarország települései között (1. ábra).

A legnagyobb mértékű pozitív elmozdulások Fiad és Kisbeszterce (dél-dunántúli régió) és Alsótelekes (észak-magyarországi régió) településeken történtek, míg néhány település esetében az addig működő egy-egy vállalat megszűnt, így jelentős visszaesést könyvelhettek el (Cakóháza, Darnó, Filkeháza, Horváthertelend, Keléd, Kisnyárad, Murga, Percse, Pusztaradvány, Szentpéterföldre, Tikos, Vid, Zalaköveskút). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a száz főre jutó működő vállalkozások száma továbbra is jelentős közép-magyarországi koncentrációt mutat. Van azonban olyan relatíve kistelepülés is, amely jelentős számú vállalatot koncentrál (pl.: a nyolcvanlakosú, Pest megyei Tésa 2226 működő vállalkozással száz főre, vagy a harmincöt lakosú, Zala megyei Sénye 807 működő vállalkozással száz főre).

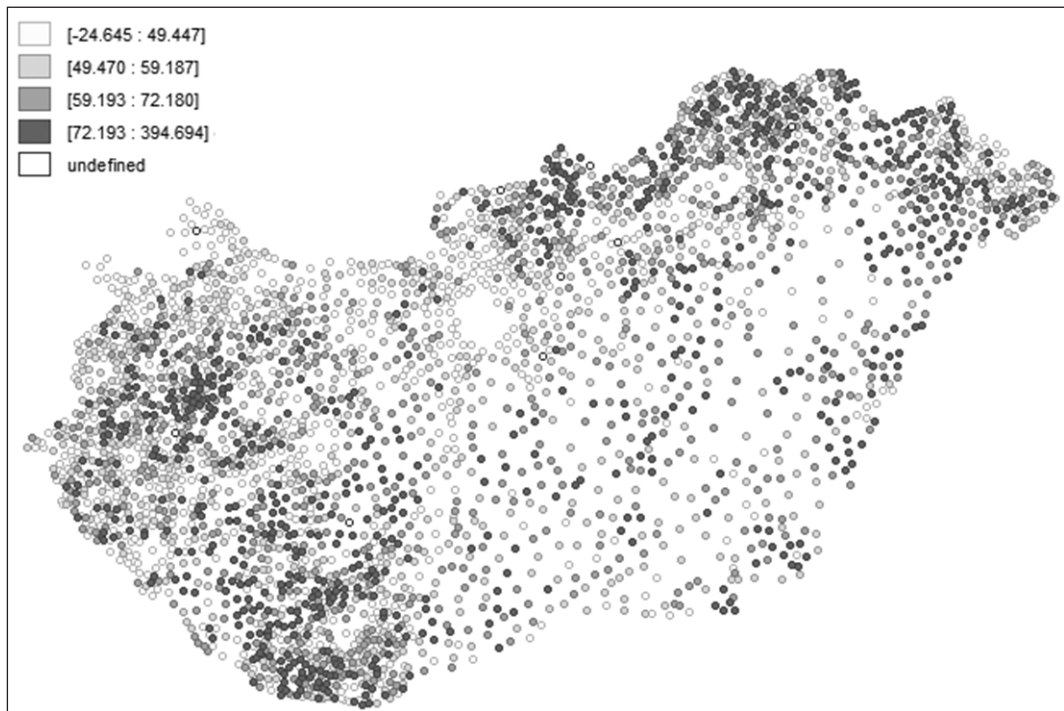

1. ábra. Száz főre jutó működő vállalkozások számának változása (2012–2017)
Figure 1. Change in the number of enterprises per 100 inhabitants (2012-2017)

Forrás: saját szerkesztés

Következő lépésben elemeztük az egy főre jutó jövedelem változását is, mely a tényleges gazdasági fejlődésnek és az előbbieken látott kismértékű konvergencia visszaigazolásának is indikátora lehet. A mutató esetében 2012–2017 között konvergencia folyamatok figyelhetők meg, mivel ebben a dimenzióban is a legnagyobb mértékű pozitív elmozdulás a vállalkozásoknál is említett észak-magyarországi régió határ menti településein, másrészt pedig a dél- és nyugat-dunántúli régióban következett be (2. ábra).

A legnagyobb mértékű pozitív folyamatok az észak-magyarországi régió három településén (Gadna, Tornanádaska és Abaujszolnok) ment végbe (jelentős részben a javuló kkv.-aktivitásnak is köszönhetően), míg a legnagyobb visszaesést Zselickislak (Somogy), Zebegény (Pest) és Zichyújfalu (Fejér) települések szenvedték el. Az egy főre jutó nettó jövedelem területi koncentrációját elemezve elmondható, hogy Budajenő, Debréte, Telki, Paks és Üröm (többségében Pest megye) rendelkezik a legmagasabb jövedelemmel a főváros mellett, míg a legalacsonyabb értékek a kedvező folyamatok ellenére is az észak-magyarországi (pl.: Csenyéte, Gadna, Tornanádaska) és dél-dunántúli régió (pl.: Teleki, Rinyakovácsi) aprófalvas településein mutathatók ki.

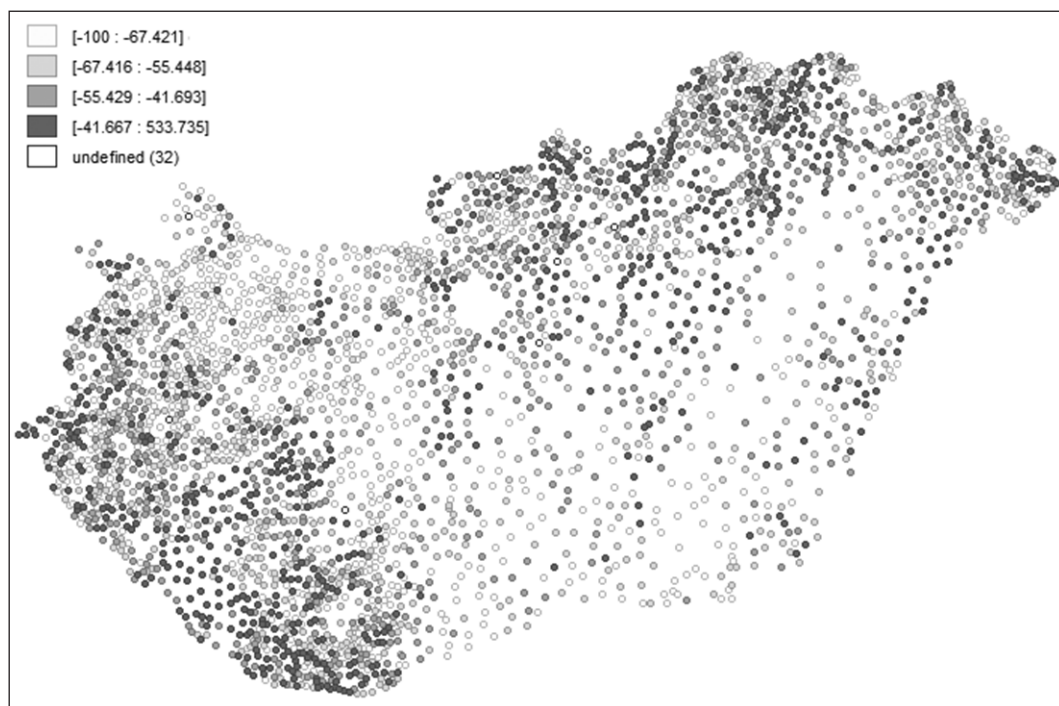
2. ábra. Egy főre jutó nettó jövedelem változása (2012–2017)

Figure 2. Change of the per capita net income (2012-2017)

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi jelzőszámok közül első körben a száz főre jutó munkanélküliek számának változását vizsgáltuk, amely a munkaerőpiaci folyamatok mellett arra is utal, hogy a fentiekben látott konvergens folyamatok (vállalkozások és jövedelmi viszonyok javulása) visszaköszönnek-e a társadalmi tényezők vonatkozásában is. Az eredmények áttekintése után azonban láthatóvá vált, hogy a gazdasági konvergencia egyelőre nem jár kéz a kézben társadalmi felzárkózással is, ugyanis az előzőekben bemutatott elmozdulásoknál árnyaltabb képet látunk. A munkanélküliség növekedése pontosan az előbb pozitív folyamatokkal (vállalkozások és jövedelem növekedése középtávon) jellemzett térségekben igazolható, míg a legnagyobb mértékű csökkenés a munkanélküliségi ráta vonatkozásában a nyugati és déli régiókban (Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl egy része, valamint Dél-Alföld egy része) ment végbe (3. ábra).

A legmagasabb munkanélküliségi rátával az észak-magyarországi régióban Endrefalva és Csenyete, míg Somogy megyében Rinyabesenyő rendelkezett, ahol a száz főre jutó munkanélküliek száma magasabb volt, mint húsz fő. A legalacsonyabb értékekkel bíró térségek a dél-alföldi és nyugat-dunántúli (pl.: Sopron) térségben mutathatók ki, ahol a száz főre jutó munkanélküliek száma alig egy fő körül mozog.

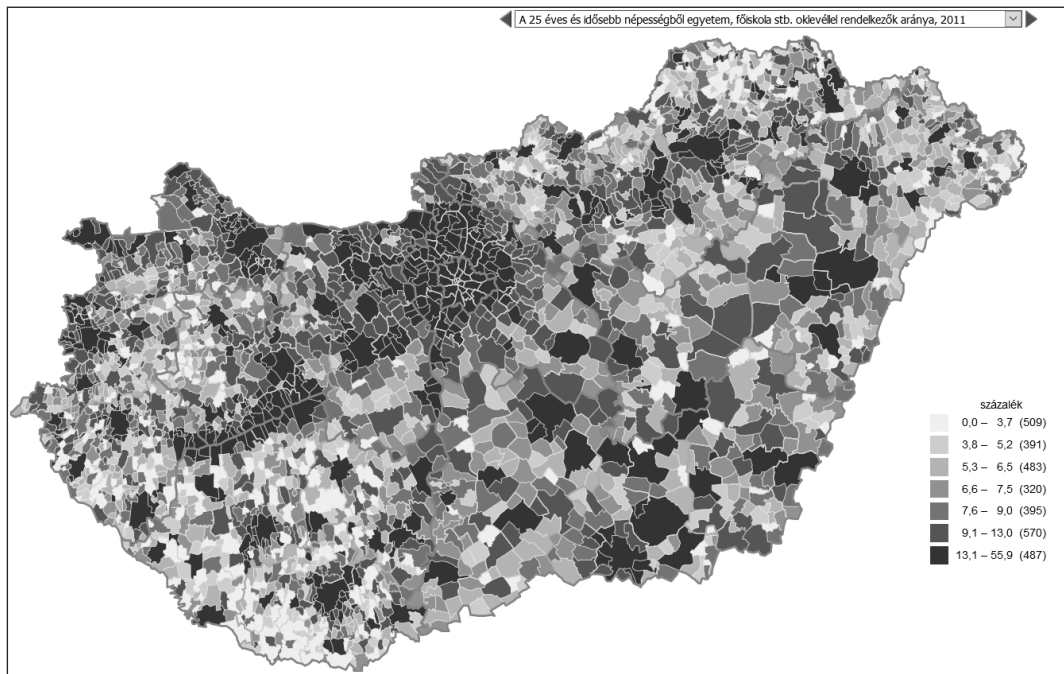

3. ábra. Száz főre jutó munkanélküliek számának változása (2012–2017)
Figure 3. Change in the number of unemployed persons per 100 persons (2012–2017)

Forrás: saját szerkesztés

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők számát a népességben belül a népszámlálás adatai tartalmazzák, amely a 2011-es évre vonatkozóan gyűjtött teljes körű adatokat, így az elemzési időhorizonthoz képest korábbi adatokkal rendelkezik. Az adatok alakulását vizsgálva elmondható, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők legnagyobb arányban a fővárosi agglomerációban, a nagyobb egyetemi központokban és vonzáskörzetükben mutathatók ki, míg az előbb vizsgált észak-magyarországi régió határ menti településein, ill. a dél-dunántúli régióban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya rendkívül alacsony (4. ábra).

A társadalmi innovációra utaló tényezők között két indikátort vizsgáltunk, a nonprofit szervezeteket és a társadalmi vállalkozásokat. Ezek területi megoszlását és időbeni változását is vizsgáltuk. A társadalmi innováció esetében, ahogy azt a különböző megközelítései is alátámasztják, kiemelten fontos a közösségi alapú, alulról jövő (bottom-up) kezdeményezések megléte, mint az újszerű megoldások egyik kiindulópontja. A nonprofit szektor hozzájárulhat a szűkös erőforrások hatékonyabb felhasználásához, ezen keresztül az életminőség növeléséhez is, ami a társadalmi innovációs törekvések egyik fő célja (Andion és mtsai., 2017; Krlev és mtsai., 2019; Szendi, 2020).

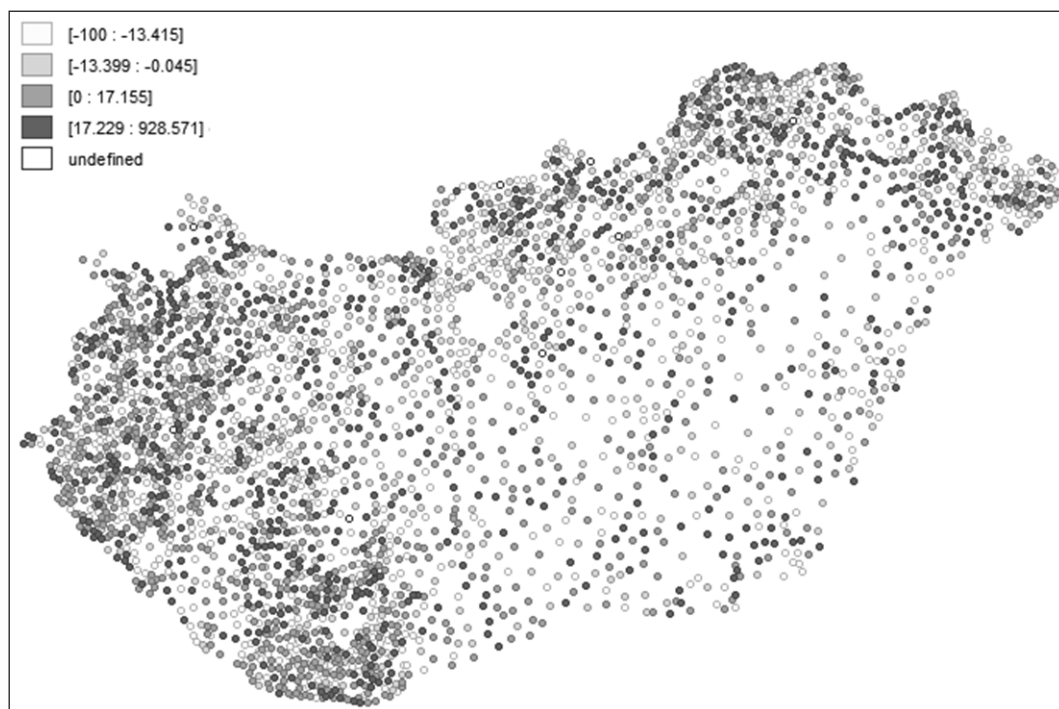
4. ábra. Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népességből (%) (2011)

Figure 4. Share of the higher educated persons from total population (%) (2011)

Forrás: saját szerkesztés

A száz főre jutó nonprofit szervezetek vonatkozásában, amelyek a társadalmi innovációk generálásában fontos szerepet játszanak, a legnagyobb mértékű pozitív változások Inke (Somogy), Ziliz (Borsod-Abaúj-Zemplén) és Zalasabbar (Zala) településeken mentek végbe, ahol rendkívüli mértékben nőtt ezen szervezetek száma a 2012–2017-es időszakban (5. ábra). Ezzel szemben például Vásárosdombó (Baranya), Zsombó (Csongrád-Csanád), Csobánka (Pest) vagy Zselickislak (Somogy) esetében csökkent a nonprofit szervezetek száma. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az ország 258 településén egyetlen nonprofit szervezet sem található.

A legtöbb nonprofit szervezettel három Borsod-Abaúj-Zemplén megyei aprófalú rendelkezik: Teresztenye, Tornabarakony és Sima (az első kettő zsáktelepülés), ahol száz főre több mint tíz szervezet jut. A települések többsége száz lakosra átlagosan egy-két nonprofit szervezettel rendelkezik. A nonprofit szervezetek eloszlásában tehát némiképp igazolódni látszik az a feltételezés, miszerint a perifériák esetében a nonprofit szervezetek által nyújtott tevékenységek kitörési pontot jelenthetnek a többszörös marginalizációból és periferalizációból. Ennek oka lehet az is, hogy ezekben a térségekben a társadalmi-gazdasági helyzet és az elérhetőségi viszonyok miatt kevés profitorientált vállalat megtelepedése jellemző, így a lakosságnak érdemes nonprofit tevékenységet végeznie, ha megvan az ehhez szükséges kezdeményezőkézség/aktivitás.

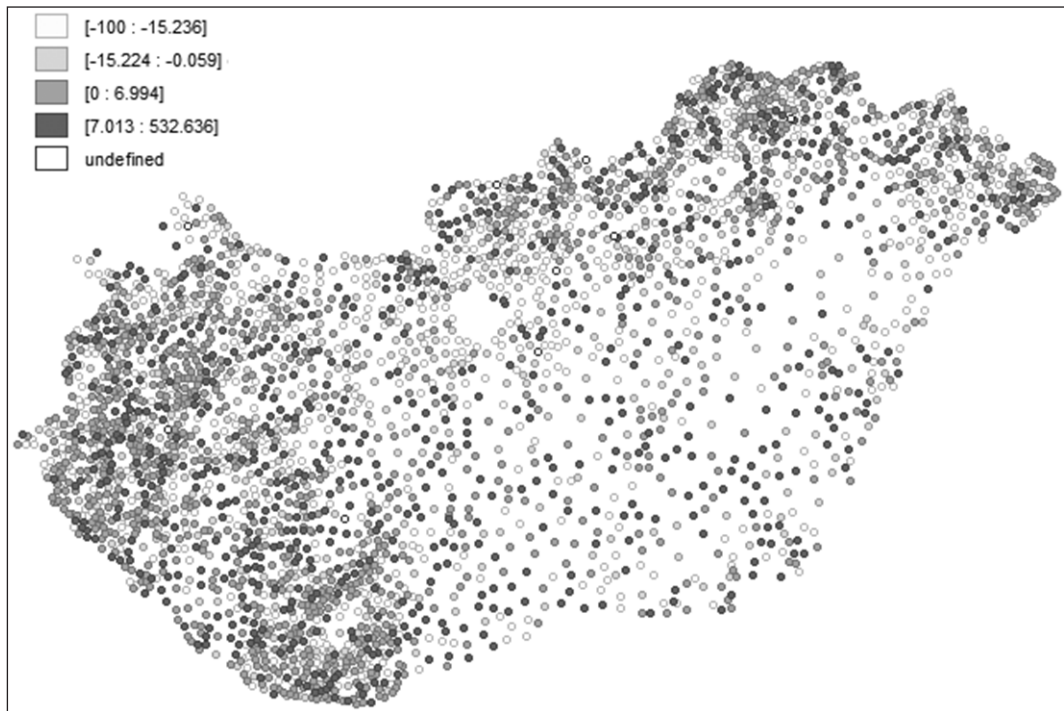

5. ábra. Száz főre jutó nonprofit szervezetek számának változása (2012–2017)
 Figure 5. Change in the number of nonprofit organizations per 100 persons (2012-2017)
 Forrás: saját szerkesztés

Mivel a társadalmi vállalkozások esetében elsődlegesen nemcsak a profit maximalizálása a cél, hanem hasonlóan a társadalmi innovációs törekvésekhez, a helyi szinten jelentkező társadalmi (pl. munkaerőpiaci, esélyegyenlőségi, egészségügyi, kulturális) problémák kezelése, megoldása (Popoli, 2016), ezért a társadalmi innováció szempontjából releváns információt hordoznak. A jelentős számú társadalmi vállalkozással rendelkező térségekben erősebb a társadalmi érzékenység, felelősségvállalás, és hosszabb távon több ötlet, kreatív megoldás jöhet létre a kihívások kezelésére (Szendi, 2020).

A száz főre jutó társadalmi vállalkozások számát illetően (6. ábra) Záhony (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, fontos határátkelőhely a hármas határnál), Adács (Heves megye, közel az A3-as autópályához) és Áporka (Pest megye) településeken a legmagasabb a 2012–2017 időszakban megfigyelt elmozdulás (helyenként extrém magas értékekkel), míg a legnagyobb visszaesés a társadalmi vállalkozások számában Zsényen (Vas megye), Zók (Baranya megye) és Aka (Komárom-Esztergom) aprótelepüléseken történt. A földrajzi elérhetőség, a településméret mindkét kategóriában fontos szerephez jut, legalábbis a leíró statisztika szintjén. Összességében 549 település esetében a 2012–2017 időszakban megszűnt az összes társadalmi vállalkozás, míg 726 település esetében egyetlen társadalmi vállalkozás sem található. Fajlagosan a legtöbb vállalkozás Iborfia (Zala), Kaszó és Patca (mindkettő Somogy) településeken van, míg a legkevesebb Tornyospálca, Ópályi (mindkettő Szabolcs-Szatmár-Bereg) és Arló (Borsod-Abaúj-Zemp-

lén) településeken. A fajlagos mutatónál a településméretnek és a földrajzi elérhetőségnek viszont kisebb szerepe van, itt a regionális kontextus mutatkozik erősebb magyarázó tényezőnek.

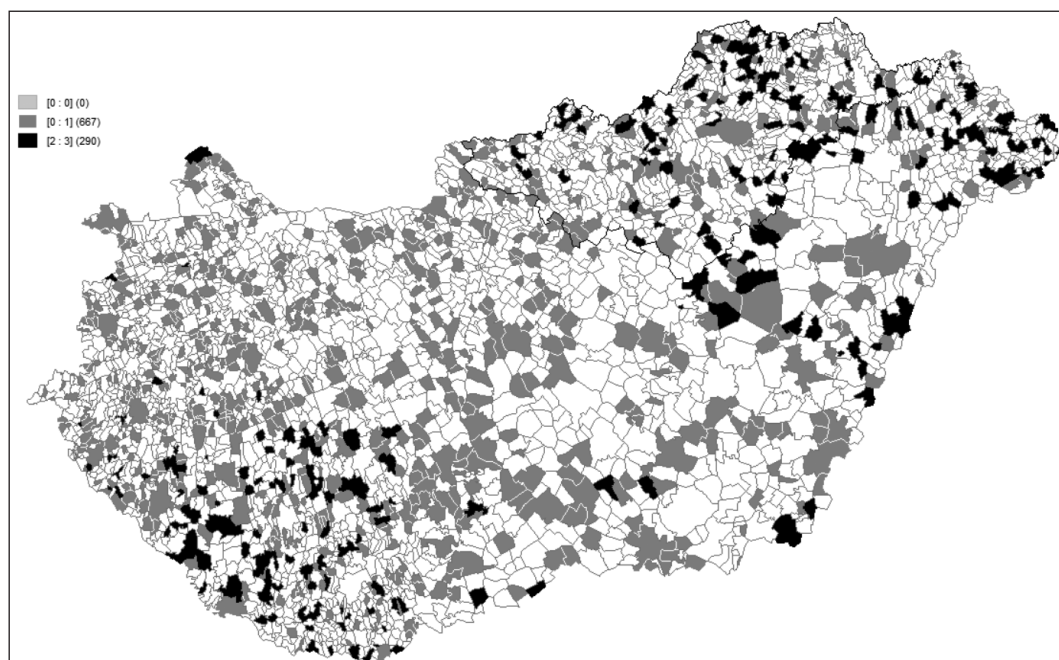

6. ábra. Száz főre jutó társadalmi vállalkozások számának változása (2012–2017)

Figure 6. Change in the number of social enterprises per 100 persons (2012–2017)

Forrás: saját szerkesztés

A tényezőket együttesen vizsgálva arra kerestük a választ, hogy a települések milyen komplex társadalmi innovációs hiányosságokkal rendelkeznek. Egész pontosan az országos átlag 75%-át el nem érő értékekkel rendelkező településeket tekintettük problémásnak a nonprofit szervezetek teljesítménye, a munkanélküliség és a társadalmi vállalkozások aránya tekintetében. Megállapítható, hogy a komplex problémákkal leginkább érintett települések nagyobb számban egyrészt a korábban már valószínűsített észak-magyarországi régió határ menti térségeiben, a Közép-Tisza-vidéken, másrészt pedig a dél-dunántúli térségben figyelhetők meg. Elszórtabban előfordulnak a Hortobágyon és a román–magyar határsávban is.

7. ábra. Komplex társadalmi innovációs mutató (2017)

Figure 7. Complex social innovation index (2017)

Forrás: saját szerkesztés

6. KONKLÚZIÓK

Láthattuk az eddigi részekből, hogy az innováció földrajza egy olyan innovációvizsgálati perspektívát képvisel, amelyet alapvetően három elem határoz meg: földrajzi távolság, elérhetőség és valamilyen térbeli koncentráció (városi agglomeráció, térben beágyazódott innovatív környezet, ipari körzet, regionális klaszter). Nincs általánosan elfogadott magyarázat az előbb megjelölt elemek lényegéről és gazdasági, területi hatásairól. Ebben az értelmezési mezőben a földrajzi távolság vagy közelség különböző formái és az általuk biztosított hozzáférés a társadalmi tudáshoz, a piaci és nem piaci információk alkotják a „társadalmi innováció földrajzának” meghatározó elemeit. Továbbá úgy gondoljuk, hogy a helyi és regionális kontextus kiemelkedő szerepet játszik az eltérő társadalmi innovációs teljesítmény kialakulásában, és ennek vizsgálata elengedhetetlen az innováció térbeli differenciálódásának megértéséhez.

Ugyanakkor mindez szükségesség teszi az innovációs stratégiák átgondolását. A szakirodalomban szélesben elterjedt nézet, hogy az innovációtámogatási politikák és stratégiák a csúcstechnológiák bevezetését és elterjedését, valamint a K+F-igényes iparágak támogatását célozzák meg (Asheim, 2019). A társadalmi innovációnak ebben a domináns közpolitika-felfogásban nem jutott hely. Tanulmányunk végén a fenti szűk perspektíva bővítése mellett érvelünk, és osztjuk azt a terjedő nézetet, hogy a társadalmi innovációt interaktív tanulási folyamatként értelmezve, indokolt az innováció valamennyi mozgatórugóját (mind a kínálat, mind a kereslet

oldalán, beleértve a társadalmi innovációt is) integrálni az innovációs politika átfogó megközelítésébe.

A tanulmány empirikus része a jövőben bővítésre és pontosításra szorul. Tudatában vagyunk annak, hogy az elméleti részben felállított innovációföldrajzi perspektíva az empiriában csak kismértékben köszön vissza. Elsősorban a földrajzi elérhetőség, a földrajzi közelség (távolság) és a térbeli koncentráció operatívumai elmaradtak; ezt a kutatás folytatásában pótoljuk, a statisztikai eszköztár és a felhasznált adatok bővítésével. Ugyanakkor mindenképpen releváns vizsgálni a felsőfokú végzettséggel rendelkezők eloszlásának területi mintázatait is, hiszen nem csupán a képzettségi szintről ad áttekintést, de utal arra is, hogy hol vannak azok a hotspot térségek, amelyek esetleg potenciális startupok (beleértve társadalmi vállalkozásokat is) létrehozását indukálhatják.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Aghion, P., Akcigit, U., Bergeaud, A., Blundell, R., & Hémous, D. (2018). Innovation and top income inequality. *The Review of Economic Studies*, 86(1), 1–45. <https://doi.org/10.1093/restud/rdy027>
- Andion, C., Moraes, R. L., & Gonsalves, A. (2017). Civil society organizations and social innovation. How and to what extent are they influencing social and political change? *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, (90), 5–34. <https://doi.org/10.7203/CIRIEC-E.90.8808>
- Asheim, B. T. (2019). Smart specialisation, innovation policy and regional innovation systems: what about new path development in less innovative regions? *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32(1), 8–25. <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1491001>
- Asheim, B. T., & Gertler, M. S. (2005). The geography of innovation: regional innovation systems. In J. Fagerberg, D. C. Mowery (szerk.). *The Oxford Handbook of Innovation* (291–317. o.). Oxford University Press.
- Audretsch, D., & Feldman, M. P. (1996). R&D spillovers and geography of innovation and production. *The American Economic Review*, 86(3), 630–640.
- Audretsch, D., & Link, A. N. (2018). Innovation capital. *The Journal of Technology Transfer*, 43(6), 1760–1767. <https://doi.org/10.1007/s10961-018-9700-6>
- Benedek, J. (2000). *A Társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint.
- Benedek, J. (2002). A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16(2), 21–40.
- Benedek, J. (2004). *Amenajarea teritoriului și dezvoltarea regională*. Presa Universitară Clujeană.
- Benedek, J. (2006a). *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Presa Universitară Clujeană.
- Benedek, J. (2006b). Urban policy and urbanisation in the transition Romania. *Romanian Review of Regional Studies*, 2(1), 51–64.
- Benedek, J. (2015). Spatial differentiation and core-periphery structures in Romania. *Eastern Journal of European Studies*, 6(1), 49–61.

- Benedek, J. (2019). Az innováció földrajza. In T. Sebestyén Szép, Z. Nagy (szerk.). *Embertér-idő* (32–42. o.). Bíbor Kiadó.
- Benedek, J. (2020). A társadalmi innováció társadalmi-gazdasági, fenntarthatósági feltételeinek vizsgálata észak-magyarországi viszonylatban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 17(3), 30–43. <https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.20>
- Benedek, J., & Veress, N. (2013). Economic Disparities and Changes in the Convergence of the Romanian NUTS 2 and NUTS 3 Regions. *Romanian Review of Regional Studies*, 9(1), 85–90.
- Benedek, J., Kocziszky, Gy., Veresné Somosi, M., & Balaton, K. (2015). Regionális társadalmi innováció generálása szakértői rendszer segítségével. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 12(2), 4–23.
- Benedek, J., & Moldovan, A. (2015). Economic convergence and polarisation: towards a multi-dimensional approach. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64(3), 187–203.
- Benedek, J., Kocziszky, Gy., Veresné Somosi, M., & Balaton, K. (2016). Generating and Measuring Regional Social Innovation. *Theory, Methodology, Practice*, 12(SI), 14–25.
- Benedek, J., & Lembcke, A. (2017). Characteristics of recovery and resilience in the Romanian regions. *Eastern Journal of European Studies*, 8(2), 95–126.
- Benedek, J., Sebestyén, T., & Bartók, B. (2018). Evaluation of renewable energy sources in peripheral areas and renewable energy-based rural development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 90(7), 516–535. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2018.03.020>
- Benedek, J., Kocziszky, Gy., & Veresné Somosi, M. (2018). Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: technológiai innovációtól társadalmi innovációig. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 11–30. <https://doi.org/10.17177/77171.206>.
- Cebotari, S., & Benedek, J. (2017). Renewable energy project as a source on innovation in rural communities. *Sustainability*, 9(4), 509. <https://doi.org/10.3390/su9040509>
- Desmarchelier, B., Djellal, F., & Gallouj, F. (2020). Mapping social innovation networks: Knowledge intensive social service as system builders. *Technological Forecasting and Social Change*, (157), 120068.
- Fitjar, D. R., & Rodríguez-Pose, A. (2020). Where cities fail to triumph: the impact of urban location and local collaboration on innovation in Norway. *Journal of Regional Science*, 60(1), 5–32. <https://doi.org/10.1111/jors.12461>
- Kocziszky, Gy. (2021). *Észak-Magyarország* (kézirat, megjelenés alatt).
- Kocziszky, Gy., & Szendi, D. (2018). Regional Disparities of the Social Innovation Potential in the Visegrad Countries: Causes and Consequences. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 12(1), 35–41. <https://doi.org/10.2478/ejsr-2018-0004>
- Krlev, G., Anheier, H. K., & Mildemberger, G. (2019). Introduction: Social Innovation - What Is It and Who Makes It? In H. K. Anheier, G. Krlev, & G. Mildemberger (szerk.). *Social Innovation, Comparative Perspectives* (3–36. o.). Routledge.
- Lengyel, I., & Rechnitzer, J. (2004). *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus.
- Moulaert, F., & Sekia, F. (2003). Territorial Innovation Models: a critical survey. *Regional Studies*, 37(3), 289–302.

- Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). *The international handbook of social innovation. Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Edward Elgar.
- OECD (2016). *Social Innovation Policy Framework for Croatia*. Policy Handbook, OECD Global Relations, South East Europe.
- Péti, M., Czene, Zs., & Horkay, N. (2009). A területfejlesztés (örök?) dilemmái – Vitaindító. *Falu, város, régió*, (3), 5–16.
- Popoli, P. (2016). Social Enterprise and Social Innovation: A Look Beyond Corporate Social Responsibility. In R. Laratta (szerk.). *Social Enterprise – Context-Dependent Dynamics In A Global Perspective*. Intech Open.
- Sikos, T. T. (2020). *Társadalmi innováció – Társadalmi jólét*. (Kézirat, megjelenés alatt).
- Szendi, D. (2018). A társadalmi innovációs potenciál mérésének lokális szintű lehetőségei. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 31–58. <https://doi.org/10.17177/77171.207>
- Szendi, D. (2020). *Az Észak-magyarországi régió társadalmi innovációs potenciálja*. (Kézirat.)
- Varga, K., Tóth, G., & Nagy, Z. (2020). Examination of social innovation potential characteristics in the example of County. *Theory Methodology and Practice: Club of Economics in Miskolc*, 16(1), 65–76.
- Terstriep, J., & Rehfeld, D. (2020). Bridging local embeddedness and global dynamics – the economics of social innovation. *European Planning Studies*, 28(5), 853–863. <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1766106>
- Varga, A., & Sebestyén, T. (2015). Innováció Kelet-Közép-Európában. *Közgazdasági Szemle*, LXII(szept.), 881–908.

Péntek Borbála¹

Konfliktuskezelés a nonprofit szférában. Egy szociális szolgáltatásokat nyújtó szervezet konfliktuskezelési gyakorlatának feltérképezése

Kivonat

Jelen tanulmány szociális szolgáltatásokat nyújtó szervezetek főbb konfliktusainak okait és típusait vizsgálja félig strukturált interjúk által. Egy romániai nonprofit szervezet székhelyén dolgozó tíz alkalmazottal készült mélyinterjúkkal, valamint a civil szervezetek főbb kihívásaira irányuló tanulmányok konzultálásával arra igyekeztem választ keresni, hogyan befolyásolják a munkahelyi konfliktusok a nonprofit szervezeteket, hogyan kezelik az alkalmazottak a nézeteltéréseiket, valamint milyen típusú konfliktusok fordulnak elő leggyakrabban a civil szférában dolgozók körében. A szervezeten belül négy vezető pozíciót betöltő személlyel, két koordinátorral és a végrehajtó csapat tagjával készült mélyinterjú. Ezen interjúk alapján kiderült, a konfliktusok gyökerei a humánerőforrás-résztleg túlterheltségében, a munkahelyi motiválás hiányában és az intézményi döntések átláthatatlanságában találhatók. Ezeket a problémákat a vizsgált szervezet esetében nagymértékben a forráshiány okozza. Ugyanakkor a bizonytalanság, pénzügyi terhek és a finanszírozási projektek végrehajtásával kapcsolatos bürokrácia ellenére is sikeresek a célcsoportokat érintő tevékenységek, az alkalmazottak visszajelzései alapján a célcsoportok reakciója nagy motiválóerő, amelynek segítségével könnyebben átvészeltetőek a belső konfliktusok is.

Kulcsszavak: konfliktus, humán erőforrások, döntéshozás, teljesítmény, következmények, alkalmazottak perspektívája

Abstract. Conflict Management in the Non-profit Sphere. Mapping the Conflict Management Practices of an Organization Providing Social Services

The present study, which focuses on conflict analysis and management, examines the causes and types of major conflicts in social service organizations through semi-structured interviews. Through in-depth interviews with ten employees at a Romanian nonprofit organization's headquarters and by consulting on studies of key challenges of Romanian NGOs, I sought to find answers to how workplace conflicts affect nonprofits, how employees handle disagreements, and what types of conflicts are most common among employees of civil society organizations. In-depth interviews were conducted with four executives, two coordinators, and four members of the executive teams within the organization. Based on these interviews, it was revealed that the roots of the conflicts lie in the overload of bureaucratic tasks in the human resource department, the lack of motivation in the workplace and the lack of transparency of institutional decisions. These problems are most likely caused by the lack of resources in non-profit organizations in Romania. At the same time, despite the uncertainty,

¹ Doktorandusz, BBTE Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Doktori Iskola.
E-mail: pentek.borbala@fspac.ro

financial burden and bureaucracy related to the implementation of funding projects, the activities affecting the target groups are successful and based on the feedback of the employees, the reactions of the target groups are a great motivating force.

Keywords: conflict, human resources, decision-making, performance, consequences, employee perspective

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Péntek Borbála (2020). Konfliktuskezelés a nonprofit szférában. Egy szociális szolgáltatásokat nyújtó szervezet konfliktuskezelési gyakorlatának feltérképezése. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 37–49. <https://doi.org/10.17177/77171.247>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

ELMÉLETI KERET

A szervezeti konfliktus fogalma

Mielőtt a vizsgált szervezet konfliktusait elemeznénk, fontos pontosan meghatározni, mit jelent a szervezeti konfliktus. Schellenberg a konfliktust úgy határozta meg, mint *egyének és csoportok közötti ellentétet, mely eltérő érdekek, magatartások vagy identitások okoznak*. A konfliktus egy gyakori folyamat, mely valamilyen változást eredményez, ám nem minden esetben negatív (Schellenberg, 1996).

Szervezeti konfliktus vagy munkahelyi konfliktus akkor alakul ki, mikor az alkalmazottak/vezetők között jelennek meg eltérő érdekek vagy magatartások: ez, a szervezet felépítésétől függetlenül lehet személyek közötti (két, ugyanazon a részlegen tevékenykedő személy között; jó példa a felettes és alkalmazott közötti konfliktus), csoportok közötti (két munkahelyi részleg közötti eltérő érdekek, magatartások vagy identitások), csoporton belüli (alcsoportok közötti konfliktus) vagy akár személyen belüli (akkor alakulhat ki, ha a személyes érdekek, célkitűzések nagyban különböznek a szervezeti érdekektől).

A szakirodalomban a szervezeti konfliktusok fő forrásainak a szűkös erőforrásokat, a célkitűzések összeférhetetlenségét, az alkalmazottak személyiségbeli különbségeit, a kommunikáció nehézségeit, a feladatok egymástól való függőségét (melyek komoly együttműködést igényelnek), illetve a szervezeti struktúrát említik (Mustafa és mtsai., 2019).

A szervezeti konfliktusokra vonatkozóan három különféle nézet létezik, ezek egy-egy bizonyos történelmi korszak hozadékai: a hagyományos nézet, az emberi kapcsolatok nézete és az interakcionista nézet (Turkalj és mtsai., 2008). A 30-as és 40-es évekből eredő, a vizsgált tárgyra vonatkozó hagyományos nézet szerint a konfliktus minden körülmények között káros, csak negatív hatásokkal jár, és ezért el kell kerülni. Ebben az időszakban konfliktusok okát a kommunikációs zavarokban, a rossz vezetésben vagy a bizalom hiányában látták. Az 1940-es évek végétől az 1970-es évekig az emberi kapcsolatok nézete volt a legnépszerűbb: ez az új perspektíva a konfliktusnak mint természetes jelenségnek az elfogadására összpontosított, azaz arra, hogy bizonyos esetekben a konfliktus akár hasznos is lehet a szervezet számára. A jelen kori,

interakcionista megközelítés az innováció és a kreativitás kibontakozásának eszközeiként tekint a konfliktusokra. Azt állítja, hogy a konfliktusok minimális szintje előnyös a szervezet számára, mivel fenntartja az önértékelést és -kritikát és az egészséges versenyszellemet. Természetesen nem minden konfliktus jótékony hatású, és továbbra is szükség van a viták tisztázására: léteznek funkcionális és diszfunkcionális (negatív és káros) konfliktusok is.

Funkcionális konfliktusokról akkor beszélhetünk, ha az adott konfliktus összhangban van a szervezeti célokkal és konstruktív az elvégzendő feladatok tekintetében is. Az ilyen típusú konfliktusok növelik a munkahelyi teljesítményt és az alkalmazottak problémamegoldó képességét. Ezzel szemben a diszfunkcionális konfliktusok teljesítmény- és motivációcsökkenéshez vezetnek, valamint akadályozzák a kommunikáció folyamatát a szervezeten belül.

Nem minden funkcionális vagy akár diszfunkcionális konfliktust kell azonos módon kezelni, ezért jó, ha megoldások keresésekor megkülönböztethetjük egymástól a feladatbeli, a kapcsolatbeli és a folyamatok közötti konfliktusokat (Wheelan, 2005).

A feladatbeli konfliktusok a célkitűzések, új felvetések, javasolt projektek kapcsán fennálló véleménykülönbségeket foglalják magukba (Wheelan, 2009). Ez sok esetben funkcionális, jótékony konfliktus lehet, mely elősegíti a kreativitást. A kapcsolati konfliktusok a személyes, nem pedig a munkával kapcsolatos nézeteltéréseket jelentik, ezért diszfunkcionálisak és negatívan hatnak a teljesítményre. A folyamatkonfliktusok a feladatok kiosztásával, az alkalmazottak felelősségének meghatározásával kapcsolatos kérdéseket foglalják magukba. Ezen típusú konfliktusok elsősorban arra összpontosítanak, hogy hogyan kell elvégezni a munkát; diszfunkcionálisnak tekintik, mivel elvonja a szervezet tagjainak figyelmét attól, hogy magára a feladat megoldására összpontosítsanak, és hatalmi harchoz vezet, ami kapcsolati összeütközéseket eredményezhet.

A fentiekből kiderül, hogy a konfliktus nem feltétlenül ártó, és tulajdonképpen növelheti az alkalmazottak teljesítményét. Empirikus kutatások bizonyították, hogy a teljesítmény növekszik olyan esetekben, ahol fellelhetőek kisebb konfliktusok a munka során, ellentétben azokkal a csoportokkal, melynek tagjai között nincs véleménybeli és látásmódbeli nézeteltérés (Rahim, 2017). A teljesítmény és a konfliktus közötti kapcsolatot megjelenítő modell az invertált U modell, amelyet eredetileg Robert M. Yerkes és John Dillingham Dodson pszichológusok hoztak létre (ismerteti Hancock & Ganey, 2003). Az eredeti modell az izgalom (nyomás) és a teljesítmény kapcsolatára összpontosított, ám ezt már sokszor használták a konfliktuskezelésben.

E modell szerint az alacsony színvonalú munkavégzés akkor fordul elő, ha túl alacsony vagy túl magas a konfliktusszint. Az optimális teljesítmény mérsékelt konfliktusok esetén érhető el.

Romániai nonprofit szervezetek kihívásai

A társadalmi szükségletek formális ellátása három szektor (piaci, állami, nonprofit) együttműködésével valósul meg: a nonprofit szektor úgy működik együtt a másik kettővel, hogy olyan funkciókat vesz át, melyeket az állami vagy a piaci szektor nem, vagy csak részben lát el (Kiss, 2010). Így a nonprofit és az állami szférát szoros együttműködés jellemzi romániai szinten is, hiszen az országban a törvénykezés lehetővé teszi, hogy az állam mellett és az állami szolgáltatásokat kiegészítve a nonprofit szervezetek is hozzájáruljanak a társadalmi szükségletek ellátásához különböző szociális szolgáltatások által. Ily módon (a társadalmi szolidaritás elve alapján) ezek a szervezetek segítséget és védelmet nyújtanak a – különböző módon – hátrányos

társadalmi helyzetbe került személyeknek vagy csoportoknak. A romániai törvénykezés (292/2011 törvény, 6. cikk) a hátrányos helyzetű csoportokat a következőképpen határozza meg: olyan egyének vagy családok, akik esetében fennáll a veszélye, hogy elveszítik a mindennapi megélhetés biztosítására való képességüket, valamilyen betegség, drog- vagy alkoholfüggőség, fogyatékoság, szegénység vagy más olyan helyzet következtében, mely gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottsághoz vezethet.

Az állam és a nonprofit szervezetek együttműködésének fő módja az állami akkreditáció, mely által az állam felügyeli a szociális szolgáltatásokat, melyeket a nonprofit szervezetek nyújtanak, és részben finanszírozza is azokat. Az akkreditáción kívül az országos, regionális vagy helyi pályázati rendszer is állami finanszírozást jelenthet a nonprofit szervezeteknek.

A romániai civil szervezetek egyik legátfogóbb profilját a Civil Társadalom Fejlesztési Alapítvány készítette 2017-ben (Kivu és mtsai., 2016), s bár a szervezetekben tapasztalt konfliktusokról nem esik szó, a civil szférát befolyásoló külső tényezőket részletesen feltérképezte a tanulmány. Eszerint a nonprofit szervezetek legnagyobb kihívásai: a pénzügyi instabilitás (ez tükröződik az alkalmazottak felvételével kapcsolódó döntésekben, ebből kifolyólag a munkaadók elvárásaiban, valamint a magas munkaerő-vándorlásban), a projektről projektre való túlélés és strukturálatlan belső irányítás.

A belső vezetés és a kommunikáció vonatkozásában a tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy nonprofit szervezetekben az alkalmazottakkal csak határidő- és feladatorientált kérdésekben konzultálnak, ők nem vesznek részt a stratégiai tervezésben, ami az átláthatóság hiányához vezet: az alkalmazottak ilyen körülmények között nem azonosulnak a stratégiával, és nem feltétlenül tudatosítják azt a közös célt, ami összefogná a szervezetet. Ezenkívül a pénzügyi instabilitás miatt a nonprofit szervezetek állandóan „túlélési üzemmódban” vannak, ami azt jelenti, hogy a közép- és hosszú távú célok gyakorlatilag nincsenek kidolgozva, vagy ha igen, az anyagi források hiányában ezek a célok gyakran változnak.

Mindezen külső tényezők nagyban befolyásolhatják a romániai nonprofit szervezetekben tapasztalt konfliktusok gyakoriságát és típusait.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZERTAN

A kutatás célja az volt, hogy feltérképezsem, és a romániai nonprofit szervezetek helyzetének kontextusába helyezzem a munkahelyi konfliktusokat egy szociális szolgáltatásokat nyújtó nonprofit szervezet példáján keresztül, kvalitatív módszert alkalmazva. A kutatás a konfliktusok típusait, főbb okait és az azokra való reakciókat tárta fel mélyinterjúkon keresztül, a szakirodalmi áttekintés által pedig igyekeztem feltérképezni a romániai nonprofitok főbb kihívásait.

A legfőbb kutatási kérdések tehát a következők:

- Milyen típusú konfliktusok tapasztalhatók a szociális szolgáltatásokat nyújtó nem kormányzati szervezetekben?
- Mi okozza ezeket a konfliktusokat?
- Hogyan kezelik az alkalmazottak és a vezetők ezeket a konfliktusokat?
- Hogyan illeszkednek a kutatásban vizsgált szervezetben tapasztalt konfliktusok, ezek okai a romániai nonprofit szervezeti kontextushoz?

Félig strukturált interjúkra alapozva igyekeztem megválaszolni ezeket a kérdéseket: egy nem kormányzati, szociális szolgáltatásokat nyújtó szervezet alkalmazottaival készítettem egyéni mélyinterjúkat. A téma érzékenysége miatt a mélyinterjú módszerét választottam az adatgyűjtéshez: ezáltal nyugodtabb légkört sikerült teremteni, egy beszélgetés alakult ki a válaszadókkal, a nyitott kérdések által pedig sokkal mélyebben és átfogóbban lehetett körüljárni a konfliktusok témáját a szervezetben, mint például egy strukturált kérdőív esetében.

Tíz félig strukturált interjú által vizsgáltam a kutatási kérdéseket. Az interjúk elemzésének szempontjai a következők voltak:

- a szervezeti konfliktusok típusai,
- a szervezeti konfliktusok okai,
- az alkalmazottak hozzáállása a munkahelyi konfliktusokhoz,
- a konfliktusok kezelése, azokra való reagálás az alkalmazottak körében,
- a konfliktusok kezelésére fordított idő,
- a konfliktusok megoszlása a Pondy-féle modell szakaszai szerint,
- a szervezeti értékek megértése, illetve az azokkal való azonosulás az alkalmazottak körében,
- a munkahelyi szerepkörök és ezzel kapcsolatos vélemények,
- az egyéni és szervezeti célok közötti kapcsolat.

Az interjú négy részből állt:

- általános kérdések (mennyi ideje aktív a szervezetben, milyen munkakörben dolgoznak, terepmunkával vagy irodai munkával foglalkoznak),
- egyéni és szervezeti identitás (szervezeti értékek és az ezekkel való azonosulás),
- a konfliktusok megfigyelése a szervezetben (hogyan értékelik a munkatársak a szervezetben betöltött szerepüket),
- reakció a szervezeten belüli konfliktusokra (melyek a leggyakoribb konfliktustípusok, mi-ben látják ezek okait, megnyilvánulnak vagy lappanganak-e ezen konfliktusok, mennyi időt töltenek konfliktuskezeléssel, hány nézeteltérést sikerül sikeresen megoldani).

A kutatás jellege feltáró: egyrészt egy általános képet szerettem volna kapni arról, hogy melyek a fő jellemzői és okai a munkahelyi konfliktusoknak egy nonprofit szervezet esetében, másrészt igyekeztem a nonprofit szervezetek konfliktusokhoz való hozzáállását és konfliktuskezelési szokásait a romániai civil szféra kontextusába helyezni. Emellett azt is igyekeztem bemutatni, hogy ebben a kontextusban hogyan viszonyulnak a konfliktusokhoz a civil szférában dolgozók.

A kutatás kvalitatív, induktív logika mentén halad, a kutatási kérdések mentén az egyéni nézőpontok, szubjektív vélemények, értékrendek megismerése által mélyebb betekintést nyertem a konfliktusok fő okaiba és az alkalmazottak konfliktushelyzetben megmutató reakcióiba.

A VIZSGÁLT SZERVEZET PROFILJA

A vizsgált szervezet hátrányos helyzetű erdélyi személyek támogatásával foglalkozik. Célcsoportjai sokfélék, mind földrajzilag (a szervezet Erdély több településén nyújt különféle szociális alapszolgáltatásokat), mind hátrányos helyzet szempontjából (a szervezet profiljába tartozik az

idősek, betegek, gyermekek megsegítése is). A szervezet célja, hogy kedvezményezettjeik nemtől, kortól, nemzetiségtől vagy vallási hovatartozástól függetlenül olyan szociális szolgáltatásokhoz juthassanak, amelyek által leginkább javíthatják életminőségüket. A szervezet fő tevékenysége a beteggondozás, a szociálisan hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatása az oktatásban, illetve az idősgondozás.

A FÉLIG STRUKTURÁLT INTERJÚ EREDMÉNYEI

A válaszadók profilja

Az interjúk a szervezet székhelyén dolgozó alkalmazottakkal készültek, a terepmunkát végző alkalmazottak közül azok válaszoltak a kérdésekre, akik napi szinten látogatták a székhelyet. A kutatás elvégzésekor a szervezetben tizennégy fő dolgozott a székhelyen állandó jelleggel, illetve nyolc fő végzett terepmunkát úgy, hogy napi szinten felkereste a székhelyet.

A tíz válaszadóból öten több mint öt éve dolgoznak a csapatban, két alkalmazott három-négy éven át dolgozott a szervezetnél, az egyikük egy-két éve, két interjúalany pedig kevesebb mint egy éve dolgozik ott.

A munkakörök szempontjából az interjúalanyok három kategóriára oszthatók:

a) Vezetői csapat: ők a döntéshozók, ők rendelkeznek a szervezetben a legtöbb vezetői tapasztalattal, és az ő felelőségük a stratégiai döntések meghozatala, de projektalapon, illetve szükség esetén más feladatkörhöz tartozó munkákat is elvégeznek. A vezetői csapatból négy ember válaszolt a kérdésekre.

b) Koordinációs csoport: két menedzser válaszolt a kérdéseimre, akik a két, terepmunkát végző csapatot koordinálják.

c) Végrehajtó csapat: ők nem csak a központban dolgoznak, hanem más településeken terepmunkát is végeznek, hogy segítsék a célcsoportokat. Emellett projektalapon, illetve szükség esetén adminisztratív munkát is végeznek. A végrehajtó csoportból négy ember válaszolt a kérdésekre.

Az adatok elemzése

A konfliktusok típusai

Amikor a leggyakrabban tapasztalt konfliktusokról volt szó, szinte minden résztvevő (nyolc) megemlítette, hogy a szervezetben a feladatok egyenetlenül oszlanak meg. *„Néhány olyan személyt, aki lelkesebb vagy megbízhatóbb, több és több feladattal bíznak meg, míg másokat egyre kevesebbel”* (koordinációs csapat tagjának válasza); *„egyesek a legegyszerűbb projekteket kapják, mások pedig a legbonyolultabb feladatokkal terhelik túl magukat”* (végrehajtó csapat tagjának válasza); *„sok a konfliktus a feladatok ütemezése és szétosztása miatt”* (végrehajtó csapat egy másik tagjának válasza).

Öt ember gondolta úgy, hogy a tervek gyorsan változnak és a utasítások ellentmondásosak, ami a határidők be nem tartásához vezet, és ezek a kérdések összetett konfliktusokat okoznak a kollégák és felügyelőik között. Négy ember csupán megemlítette, hogy számos konfliktusba ütköztek a kollégáikkal, de nem részletezték a konfliktusok típusát.

Egyéb okok, amelyeket egy-egy személy említett: a csoport bevonásának hiánya olyan esetekben, amelyek nem kifejezetten az ő feladatuk (a felső vezetés egyik tagja); a fizetésekkel kapcsolatos konfliktusok (a végrehajtó csoport egyik tagja); a vezetőség visszajelzéseinek hiánya a feladatokkal és az elvárásokkal kapcsolatban (a végrehajtó csapat másik tagja).

A szervezeti konfliktusok leggyakoribb okai

A válaszadók közül hatan értéklik a kommunikációs félreértéseket és a nem célravezető kommunikációt a munkahelyi konfliktusok leggyakoribb okaként: „*Tapasztaltam már konfliktusokat a felettesemmel, amelyek a kommunikáció hiánya és a nem koherens üzenetek miatt merültek fel.*” vagy „*A konfliktusok okai, amelyeket a leggyakrabban tapasztalunk, az információ késleltetett továbbításának és a folyamatosan változó döntéseknek tudhatók be.*”

A válaszadók fele úgy gondolja, hogy a szervezeti rendszer nem átlátható, és ez a nézeteltérések oka: „*a döntéshozók felelőssége vonnak az olyan feladatokért, amelyekről egyáltalán nem köztölték velem, hogy az én felelősségeim lennének*”; „*nagyon gyorsan jutnak döntésre anélkül, hogy figyelembe vennék mindenki hatáskörét, vagy konzultálnának velünk.*”

Három válaszadó azt mondta, hogy abban látja a konfliktusok eredetét, hogy mindenki túlterhelt és túl sok felelősségük van. Három-három válaszadó szerint a konfliktusok személyes kérdések miatt merülnek fel, mint például az ítélkezés vagy a rivalizálás, illetve az alkalmazottak nem érzik azt, hogy értéklik őket munkahelyükön.

A konfliktusok további okai, amiket csak egyszer említettek: a megfelelő infrastruktúra hiánya, a fizetésekkel kapcsolatos problémák, a motiváció hiánya.

Az alkalmazottak konfliktusokhoz való hozzáállása

A válaszadók fele azt nyilatkozta, hogy a munkakörnyezetben természetesek a konfliktusok, ám két személy hozzátette, hogy mivel a konfliktusok nagy részét nem oldják meg a szervezeten belül, ezért ők is inkább kerülnek őket. Egy személy szerint érdemes ezeket ösztönözni, utalva arra, hogy a lappangó nézeteltéréseknek szerinte a felszínre kell kerülniük. Itt fontos megemlíteni, hogy a válaszadók szerint a konfliktusok 50–80%-a lappangó, olyan problémák ezek, melyekről nem beszélnek, de az alkalmazottak érzékelik őket.

Ugyanakkor négy személy megemlítette, hogy a konfliktusokat minden körülmények között el kell kerülni, mivel tapasztalatuk szerint pusztító hatásúak, nem találnak megoldást rájuk és ellenséges munkakörnyezetet teremtenek.

A konfliktusok kezelése és leereagálása

Az interjúalanyok háromféleképpen közelítették meg a munkahelyi konfliktusaikat:

– „*Kiállok a véleményem mellett*”; „*nem félek a konfrontációtól*”; „*a konfliktus megoldására összpontosítok*”; „*megpróbálom levonni a következtetéseket a konfliktusokból*” – három személy nyilatkozta, hogy akkor jön elő a problémamegoldó hozzáállásuk, amikor konfliktusokat tapasztalnak a munkahelyen.

– Négy ember szerint a konfliktusok zavarják őket munka közben, szorongást okoznak, és emiatt gyengébben végzik a munkát. Két válaszadó rövid ideig tartó zavart tapasztalt olyan feladat elvégzésekor, amivel kapcsolatban konfliktust észleltek, ám könnyen visszazökkentek a feladataikba.

– Egy személy azt állította, hogy nem törődik a konfliktusokkal, és minden áron elkerüli ezeket.

A konfliktusok kezelésére fordított idő

A válaszadók pontosan fele említette, hogy heti egy-két órát töltenek munkahelyi konfliktusok kezelésével. Két személy azt nyilatkozta, hogy hetente több mint négy órát töltenek el lappangó vagy nyilvánvaló konfliktusokkal. Hárman azt állították, hogy kevesebb mint egy órát foglalkoznak konfliktusokkal.

Az intézmény tagjai átlagosan hetente kb. két órát töltenek a felszínre kerülő nézeteltérések kezelésével. Tíz alkalmazott közül heten úgy érezték, csökkent a munkahelyi produktivitásuk, amikor konfliktusba kerültek munkatársaikkal vagy a vezetőséggel.

A konfliktus szakaszai

Pondy modellje szerint a konfliktusok négy szakaszát különböztethetjük meg: lappangó (olyan problémák, amelyek konfrontációhoz vezethetnek, de még nem alakultak azzá, s melyek jelenléte nem zavarja meg a szervezet működését); észlelt (kisebb, kevés jelentőséggel bíró nézeteltérések, melyek kognitívan észlelhetőek de nem váltanak ki érzelmeket); érzékelt (olyan nézeteltérések, melyek frusztrációt váltanak ki); megnyilvánult (olyan konfliktusok, melyek kapcsán a részt vevő felek lépéseket tesznek és döntéseket hoznak); lezárt (a konfliktus megoldása utáni nyugalmi állapot visszatérése) (Pondy, 1967).

A konfliktusok szakaszainak tisztázása után az összes válaszadó egymástól függetlenül egyetértett abban, hogy a konfliktusok legalább 50%-a érzékelt, de nem megnyilvánult. Öt interjúalany külön megemlítette e kérdés kapcsán a kommunikáció hiányát és a frusztrációt, amelyek már jelzik a problémákat akkor is, ha azok nincsenek kommunikálva.

Hárman úgy nyilatkoztak, hogy a konfliktusok 50%-át érzékelik, de nincsenek konkrétan megnyilvánulva; négy személy szerint a konfliktusok 70%-a, három személy szerint 80%-a nincs megtárgyalva, és nem foglalkoznak velük.

Szervezeti értékek és azok alkalmazottak általi észlelése

Megkérdeztem a résztvevőket a szervezeti értékekről (altruizmus) és célkitűzésekről (a régióban nehéz helyzetben lévők segítése), valamint arról, hogy véleményük szerint tiszteletben tartják-e őket a munkakörnyezetben. Négy válaszadó említette, hogy a szervezet nem tartja tiszteletben a kifelé kommunikált értékeket, néhányuk a szervezeten belüli problémákra és viselkedésre utalt, míg a válaszadók egyike azt is megemlítette, hogy szerinte az anyagi források és az idő hiánya ennek az oka. Két személy közülük kihangsúlyozta, hogy tiszteletben tartja a szervezet arra irányuló erőfeszítéseit, hogy ezen értékek szerint segítse a kedvezményezetteket, viszont nem tapasztalják, hogy a szervezet ezek szerint jár el a mindennapi belső munkafolyamatokban és az egymáshoz való viszonyulásban. A válaszadók közül ugyancsak négyen – többségük a terepmunkát végző csoporthoz tartozik – úgy gondolja, hogy a szervezet tiszteletben tartja ezeket az értékeket, és megemlítették néhány választ és köszönetet melyek a szervezettől és a kedvezményezettektől érkeztek, akik hálásak a szervezet munkájáért, és akik ezen segítség nélkül kilátástalan helyzetben lennének.

Ezen válaszok alapján tehát a szervezet belső konfliktusai ellenére is magas szintű szolgáltatásokat tud nyújtani a rászorulóknak, és a külső visszajelzések pozitívak. A külső nyomás és a rengeteg munka viszont a válaszadók szerint a belső kommunikáció rovására megy, és konfliktusokat eredményez.

A szervezeten belüli szerepek érzékelése

A válaszadók közül négyen nem tudják, hogyan határozzák meg saját szerepüket a munkahelyen belül, vagy éppenséggel soha nem gondoltak konkrét munkaköreikre, hiszen szükség szerint többféle munkakört látnak el, akár adminisztratív, akár terepmunkáról legyen szó (természetesen azok, akik megfelelő szakképesítéssel rendelkeznek ahhoz, hogy terepmunkát végezzenek). Legtöbbször csak hivatkozni tudtak a munkakörükre: végrehajtó, koordinátor és/vagy irodai szerepként határozták meg feladatkörüket, sokszor a három kategória összerosódik a munkaterhelés és sürgős feladatok miatt. Az egyik személy így jellemezte saját szerepét: *„fizikai és lelki segítséget nyújtok a rászorulóknak mint a szervezet ápolója”*.

Azok, akik kevesebb mint egy éve dolgoztak a szervezetenél, megemlítették, hogy nem tudják azonosítani magukat más szereppel, mint ami a munkaköri leírásukban található, mivel még nincsenek tapasztalataik a szervezetenél, illetve nem vettek át más munkaköröket.

A több feladatkörben aktívak több kérdés kapcsán is megemlítették munkájuk ezen aspektusát gyakori konfliktust generáló okként.

Egyéni és személyes célok a szervezeten belül

A szervezeten belüli céljaikkal kapcsolatban az alkalmazottak egyértelmű válaszokat adtak: némelyikük személyes (munkatapasztalat-szerzés, készségfejlesztés), de többségük a munkahely szempontjából releváns célokat említett.

Négy alkalmazott azt mondta, hogy célja a rászorulóknak és a kedvezményezetteknek segítséget nyújtani. Három ember említette, hogy nincs hosszú távú célja a szervezetben, hanem inkább rövid távú feladatokra összpontosít, mivel nem tud azonosulni a munkahelye jelenlegi légkörével, és két alkalmazott azt mondta, hogy célja a hatékony kommunikáció és a közös stratégia kifejlesztése.

Az egyik interjúalany, egy negyvenéves nő a végrehajtó csoportból megjegyezte: *„Ebben a szervezetben az a célom, hogy segítséget nyújtsak, és a civil szervezet ahol dolgozom útmutatást és támogatást kínálhasson azok számára, akiknek szüksége van rá. Célkitűzéseim ehhez a hosszú távú célhoz kapcsolódnak: hozzájárulni olyan segítségnyújtáshoz, amihez nekem nem volt hozzáférésem, amikor igazán szükségem lett volna rá.”*

A konfliktusok ellenére is érezhető volt a válaszokból, hogy az alkalmazottak kedvezményezettekhez való hozzáállása odaadó és önzetlen, illetve az is, hogy a segítségnyújtás egy erős belső motiváció a csapat tagjai számára.

KÖVETKEZTETÉSEK

A félig strukturált interjúk segítségével sikerült megválaszolni a fő kutatási kérdéseket, a továbbiakban a következtetéseket ezen kérdések mentén mutatom be.

Milyen típusú konfliktusok tapasztalhatók a szociális szolgáltatásokat nyújtó nem kormányzati szervezetekben?

A funkcionális–diszfunkcionális megközelítés szempontjából a válaszok alapján a konfliktusok nagy része diszfunkcionális, azaz nem megoldásorientált, és ezáltal gátolja a hatékony munkavégzést. Amennyiben a konfliktusokat feladatbeli, a kapcsolatbeli és a folyamatok közöttiség szempontjából vizsgáljuk, a Konfliktusok típusai részben bemutatott válaszokból jól látszik, hogy a legtöbb munkahelyi konfliktus a szervezeten belül folyamatkonfliktusként definiálható. A tervek gyakran változnak a külső hatások (finanszírozások, új jogszabályok) függvényében, ezáltal az alkalmazottak folyamatosan bővülő feladatköröket kapnak, amelyekre nem mindig vannak felkészítve, ez pedig túlterheltséghez és kilátástalanságerzéshez vezet. A folyamatkonfliktusok mellett a többi típus (feladatbeli, kapcsolatbeli) elhanyagolható, ám említésre került az is, hogy a folyamatkonfliktusok alkalmanként kapcsolatbeli konfliktusokat is eredményeznek.

Mi okozza ezeket a konfliktusokat?

A konfliktusok egyik kiváltó oka (az a tényező, amelyet az alkalmazottak konkrétan nem említettek az interjúk alatt, de amely panaszaik lényegét képezi, és amely okfeltáró elemzés által világossá vált), hogy a humánerőforrás-osztály bürokratikus feladatokkal olyannyira túlterhelt, hogy nincs kapacitása a humánerőforrás konkrét fejlesztésével vagy akár az alkalmazottak problémáinak feltárásával és megoldásával foglalkozni. Ez azt tükrözi, hogy a szervezetnek nincs fenntarthatóságra törekvő stratégiája, és nagymértékben a külső finanszírozások elnyerésére és az ezen projektekben megírtak hibátlan végrehajtására összpontosít azért, hogy minél több esetleges kedvezményezettnek segítsen, akár erején felül is. Mivel minden projektnél folyamatosan növekszik a követelmények mennyisége (a külső finanszírozások esetében teljesítménymutatók [KPI] teljesítése határozza meg a projekt sikerét), az alkalmazottak kénytelenek navigálni a bürokratikus feladatok és a segítő munka között, és túlterheltekké válnak, amint azt többször említették a válaszaikban. Ezt konfliktust kiváltó okként azonosítottam a következő válaszok alapján: „*a jelzett problémákat nem továbbítják egyik részlegről a másikra*”; „*az eltérő megközelítéseket egy bizonyos helyzet esetén nem veszik figyelembe*”; „*nem fordítanak figyelmet a minőségértékelésre és a munkavállalók jólétére*”.

A félig strukturált interjúkból összegyűjtött adatok alapján világossá vált, hogy a szervezet egyik legnagyobb gondja az alkalmazottak feladatköreinek pontos meghatározása és a szervezeti stratégia hiánya. Ez a probléma számos válaszban említésre került, például: „*a feletteseim felelőssége vonnak olyan feladatokért, amelyek nem az én feladataim közé tartoztak*”; „*a feladatok nagy részét azok veszi át, akik a legaktívabban vesznek részt a szervezetben, annak ellenére, hogy már túlterheltek*”; „*egyeseknek sokkal több feladatuk van, mint másoknak*”; stb.

A mindennapi kérdések és konfliktusok másik kiváltó oka az alkalmazottak motiválásának hiánya. Ez ismét a humánerőforrás-osztály túlterheltségéhez kapcsolódhat, ám még ennek hiányában is elengedhetetlen az alkalmazottak szakmai céljainak közös leszögezése és a visszajelzés biztosítása, hogy ezáltal a menedzserek és döntéshozók elősegítsék az alkalmazott szakmai fejlődését és motivációját.

A vizsgált nonprofit szervezetben a konfliktusok másik fő oka az intézmény átláthatóságának hiánya. A munkavállalók a válaszukban megemlítették, hogy a döntéseket az utolsó pillanatban hozzák meg, és a feladatokat olyan embereknek adják, akik nem feltétlenül képesek

megoldani azokat. Másrésről a munkavállalók nem tudják, mi a kollégák felelőssége, ezért hajlamosak azt gondolni, hogy ők az egyetlenek, akiknek túl sok, illetve bizonyos esetekben nem megfelelő feladataik vannak. Néhány válasz, amely ezt a tényt bizonyítja: „mindent az utolsó pillanatban döntenek el”; „a döntéseket gyakran napi szinten változtatják”; „nem mindig kapunk tájékoztatást egy különösen új megközelítési módról”; stb.

Bár a konfliktusok gyökere a humánerőforrás-részleg túlterheltsége, a munkahelyi motiválás hiánya és az intézményi döntések átláthatatlansága, az alkalmazottak leginkább mégis az olyan felszíni problémákkal kapcsolatban nyíltak meg, mint a szubjektív felelősségre vonás, a túlterheltség, a hirtelen változások.

Ezek a nézeteltérések és problémák azok, amelyek szinte minden nap megtapasztalhatóak, és zavarják az alkalmazottakat, néha megakadályozva őket abban, hogy a lehető legjobban teljesítsenek.

Hogyan kezelik az alkalmazottak és a vezetők ezeket a konfliktusokat?

A válaszadók jelezték, hogy a szervezetben felmerülő konfliktusok 50–80%-a csak észlelt vagy érzékelt, de nem megnyilvánult. A frusztráció tehát jelen van a mindennapi munkavégzésben, ezekben a fázisokban a konfliktusok szorongást váltanak ki az alkalmazottakban. Ám mivel a konfliktusok gyakran nem nyilvánulnak meg, sem a konfliktust érző alkalmazottak, sem a vezetőség nem alkalmaz konkrét módszereket azok megoldására.

Mivel ennyire gyakoriak az észlelt és érzékelt, de nem megnyilvánult konfliktusok, a jelenlegi konfliktusok rövid távú megoldása sem lenne elegendő (bár az erőforrások hiánya miatt gyakran a megnyilvánult konfliktusok megoldására sincs elég hangsúly fektetve); fenntartható konfliktuskezelési stratégiára van szükség. A szervezetnek tovább kell dolgoznia a horizontális és vertikális kommunikációs stratégiákon, azaz az alkalmazottak közötti, valamint az alkalmazottak és az osztályvezetők, koordinátorok, döntéshozók közötti kommunikáción.

A hatékony humánerőforrás-stratégia magában foglalná a munkavállalók motivációját, a feladatok és felelősség vészhelyzetekre vonatkozó stratégiáját, a munkahelyi kérdések és konfliktusok azonosítását és megválaszolását, valamint a fokozott kommunikációt. A válaszok szerint erre a vonatkozásra a következő évben nagy hangsúlyt kell helyezni.

Azzal kapcsolatban, hogy az alkalmazottak hogyan kezelik, vagy esetenként hogyan élik meg a konfliktusokat (mivel a legtöbb konfliktus nem kerül felszínre, inkább megélni, mint kezelni lehet őket), háromféle megközelítést kaptam az interjúalanyoktól: konfrontáció (a problémák felszínre hozása, kommunikáció elősegítése), szorongás (több válaszadó említette, hogy a konfliktusok akadályozzák őket a munkavégzésben, ez a hozzáállás inkább a konfliktusok megéltéhez, mint azok kezeléséhez kapcsolódik) és konfliktuskerülés (egyesek szerint könnyebb és hasznosabb elkerülni a konfliktusokat, hogy azok ne akadályozzanak).

Érdemes megjegyezni, hogy bár a válaszadók szerint a legtöbb konfliktus csupán észlelt vagy érzékelt, de nem megnyilvánult, időben mégis átlag heti egy és négy óra közötti időt töltenek az alkalmazottak a konfliktusok menedzselésével, kezelésével.

Hogyan illeszkednek a kutatásban vizsgált szervezetben tapasztalt konfliktusok, ezek okai a romániai nonprofit szervezeti kontextushoz?

A kommunikáció és a konfliktuskezelés kérdéseit lehet elemezni, de a nonprofit szektor nemzeti kontextusát mindig figyelembe kell venni. Az alkalmazottak által említett konfliktusok okai és típusai közvetlenül tükrözik a Civil Társadalmi Fejlesztési Alapítvány 2017-es tanulmányának következtetéseit (Kivu és mtsai., 2016). A nem kormányzati szervezetek szektorában alacsony a bérek szintje, rengeteg a bürokratikus feladat az állami, illetve a nemzetközi források igénybevételével, kivitelezésével és elszámolásával kapcsolatban. Mivel azonban a pályázati kiírások általában terepmunkát finanszíroznak, csak egy kis adminisztratív csapat az, amelynek tagjai bürokráciával foglalkoznak, ami hozzájárul a megnövekedett stressz-szinthez, hiszen, amint az interjúalanyok is említették, sokan bürokráciával és terepmunkával is foglalkoznak az ilyen projektek menedzselésének esetében.

Mivel összességében a bérszint Romániában lényegesen alacsonyabb az európai átlagnál (Eurostat, 2020), viszont a teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagos munkaideje magasabb az európai átlagnál (Európai Bizottság, 2018), az alkalmazottak hajlamosabbak a kiégésre és a konfliktusok érzékenyebben érintik őket a túlterheltség miatt. A magas stressz-szintet, a kommunikációval és konfliktuskezeléssel kapcsolatos problémákat akár a nonprofit szervezetek pénzügyi nehézségei is okozhatják.

Pénzügyi korlátok miatt a döntéshozatali folyamatok elsődlegesen a civil szervezet fennmaradását célozzák meg. Az adománygyűjtő tevékenységek állandóak, de nem mindig érik el a kívánt eredményeket: egy, a Közösségi Kapcsolatok Egyesület által 2016-ban elvégzett tanulmány foglalkozott ezzel a témával. A tanulmányban résztvevők 35%-a nem adományozott az elmúlt évben, az adakozók 40%-a egyéneknek, 28% az egyháznak adományozott inkább, és csak 22% adományozott a civil szervezetek számára (Asociația pentru Relații Comunitare, 2016).

A nonprofitok finanszírozásának másik módja nemzeti és nemzetközi támogatások révén történik. Ezek rendkívül bürokratikus folyamatok, amelyek nagy terhet rónak a nem kormányzati szervezetekre, és meghatározott végrehajtási időszakra vonatkoznak, ami bizonytalanságot eredményez a munkahelyek biztosításával kapcsolatban a végrehajtási időszak lejártát követően, valamint stresszt és a terhelés magas szintjét okozza a projekt végrehajtási időszakában.

Mindezek a tényezők megmagyarázhatják a kiégést, az infrastruktúra hiányát és a fizetési problémákat, amik sajnálatos módon általában jelen vannak a román nonprofit szektorban. Ám a külső tényezők és belső konfliktusok kapcsolatának jobb megértéséért további kutatásra van szükség.

Míg a konfliktusok minden munkakörnyezetben jelen vannak, jó látni, hogy a mélyinterjúk azt is feltárták, hogy a kedvezményezettek gyakran kifejezik hálájukat és dicséretüket. A bizonytalanság, pénzügyi terhek, bürokrácia és megnövekedett stressz ellenére a célcsoportot elérő tevékenységek és végső eredmények hasznosak és fontosak számukra.

SZAKIRODALOM
REFERENCES

- Asociația pentru Relații Comunitare (2016). *Tendențe ale comportamentului filantropic al populației și sectorului de afaceri*.
- Hancock, P. A., & Ganey, H. C. N. (2003). From the Inverted-U to the Extended-U: The Evolution of a Law of Psychology. *Journal of Human Performance in Extreme Environments*, 7(1). <https://doi.org/10.7771/2327-2937.1023>
- Kiss, D. (2010). *Romániai magyar nonprofit szervezetek 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Műhelytanulmányok a Romániai Kisebbségekről (37.).
- Kivu, M., Opincaru, I. S., Andersen, Ș., Angi, D., Barna, C., Burada, V., Burean, T., Constantinescu, S., Dumitrescu, V., Nicovescu, A., Pop, A., & Radu, B. (2016). *România 2017 Sectorul neguvernamental – Profil, tendințe, provocări*. Fundația pentru Dezvoltarea Societății Civile.
- Mustafa, S., Berani, F., & Berisha, H. (2019). Managing organizational conflicts: A study among organizations in Kosovo. *Journal of Educational and Social Research*, 9(1), 29–35.
- Pondy, L. R. (1967). Organizational Concepts and Conflict: Models Three types of conflict among the subunits of formal organizations. *Administrative Science Quarterly*, 12(2), 296–320.
- Rahim, M. A. (2001). *Managing Conflict in Organizations*. Quorum Books.
- Schellenberg, J. A. (1996). *Conflict resolution: Theory, research, and practice*. State University of New York Press.
- Wheelan, S. A. (2009). Group Size, Group Development, and Group Productivity. *Small Group Research*, 40(2), 247–262. <https://doi.org/10.1177/1046496408328703>
- Wheelan, S. A. (2005). *Group processes: A developmental perspective*. Allyn & Bacon.
- Turkalj, Z., Fosic, I., & Dujak, D. (2008). Conflict Management in Organization. *Interdisciplinary Management Research*, (4), 505–515.

Sólyom Andrea¹

„Tipikus” sepsiszentgyörgyi migránséleltutak

Kivonat

A fiatalok migrációjáról szóló elemzés a YOUMIG projekt keretében készült, annak egyik részkutatásaként. Ez az írás a „tipikus” migránséleltutak képét vázolja föl.

Sepsiszentgyörgyön az elvándorlás a legjelentősebb migrációs trend, és az elvándorlók körében azonosíthatóak: rövid távú migránsok – ez a típus elsősorban a roma migránsok jellemzője; hosszú távú migránsok – többségük a jobb megélhetést célozza munkamigrációjával, míg egy kisebb csoport egy időben tanul és dolgozik külföldön. Vannak visszatérő migránsok is, de arányukat nehéz megbecsülni. Kvalitatív kutatásunk során interjúkat készítettünk fiatal migránsokkal.

A jelen tanulmány egy rövid elméleti felvezetővel indul, amelyet a módszertan és az interjúalanyok részletesebb jellemzése követ. A helyi kontextus című fejezet a terepmunka helyszínének demográfiai és gazdasági mutatóit, majd a város vonzó- és taszító tényezőit tekinti át. Részletesebb elemzésre három éleltutat választottunk ki. Először az életpályák mérföldköveit fogjuk részletezni, ezt követően röviden elemezzük az alanyok kötődéseit, a kibocsátó és a diaszpórák közösségeihez fűződő érzéseiket. Majd azonosítjuk a migrációtípusaikat és a narratív stratégiáikat. Végül a következtetésekben a kiválasztott éleltutakban megjelenő hasonlóságokat és különbségeket emeljük ki.

Kulcsszavak: migráció, fiatalok, éleltutak, narratívák

Abstract. “Typical” Migrant Biographies from Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy

The analysis on youth migration was developed in the framework of “YOUMIG – Improving institutional capacities and fostering cooperation to tackle the impacts of transnational youth migration” project. The present paper offers a picture about the “typical” biographies of young migrants.

In the municipality of Sfântu Gheorghe emigration is the most important migratory trend. Among emigrants one can identify short term migrants – this type is distinctive of Roma migrants, too; long term migrants, most of them aiming to earn a living through their labour migration; while a smaller group studies and works abroad at the same time. There are also return migrants but it is hard to estimate their proportions.

During our research both quantitative and qualitative methods were used. The present paper is based on interviews conducted with young migrants.

The present study starts with a short summary of the theoretical approaches applied during the analysis, followed by the methodology and a detailed characterization of the interviewees. The chapter presenting the local context concentrates on the demographic and economic indicators of the place of the fieldwork, then a short analysis is provided about the push and pull factors of the town based on the interviews. In order to achieve a detailed analysis three biographies were selected. Firstly,

¹ PhD, a szerző adjunktus a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen.
E-mail: solyomandrea@uni.sapientia.ro.

the milestones of their lives will be compared, followed by the analysis of their identities and of their feelings toward the sending and emigrant (diaspora) communities. Secondly, their migration types and narrative strategies will be identified. Finally, the conclusions will highlight the similarities and differences revealed in the selected biographies.

Keywords: migration, youth, biographies, narratives

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Sólyom Andrea (2020). „Tipikus” sepsiszentgyörgyi migránséletutak. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 51–74. <https://doi.org/10.17177/77171.248>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mclang=en>.

BEVEZETŐ

Ez az írás a YOUMIG² projekt keretében készült, hasonló elemzések olvashatók a projekt honlapján a Duna régió hét településéről.³

A kvantitatív és kvalitatív módszerekkel végzett kutatás⁴ empirikus eredményei alapján a helyi önkormányzatok stratégiákat készítetttek a fiatalok migrációja nyomán felmerülő kihívások kezelésére. A kutatók által javasolt pilotprojektek többsége a fiatal migránsok helyi gazdaságba való reintegrációját célozza, míg másik része a helyi társadalomba/közösségbe való visszaintegrálásuk elősegítésére szolgál. Az egyik javaslat, amelynek megvalósítása elkezdődött, egy, a visszatérőknek szóló tanácsadási, ügyintézési segítségnyújtó szolgáltatás – egy weboldal és egy munkatárs igazítja útba a célcsoportot annak igényei alapján az adminisztratív ügyekben. Ilyen lehet például a külföldön megszerzett oklevelek honosítása, az eddigi szakmai gyakorlat elismertetése, adóügyi és társadalombiztosítási kérdések stb. Egy másik javaslat egy adatbázis létrehozása, amely összekapcsolja a munkaerőpiaci keresletet a kínálattal, illetve ehhez kapcsolódó perszonalizált képzések elindítása (mentori és tutori programok), valamint, ha szükséges, pszichológiai tanácsadás járulhatna hozzá a képzett munkaerő visszavonásához. A harmadik javaslat, hogy a vállalkozóvá válást érdemes facilitálni annak érdekében, hogy a visszatérő migránsok, illetve az elvándorlók ne csak ingatlanba fektessék a megszerzett kezdőtőkéjüket, hanem hozzanak létre cégeket, erősítve a helyi gazdaságot. Erre találunk is példát startup-programok formá-

2 YOUMIG – Improving institutional capacities and fostering cooperation to tackle the impacts of transnational youth migration. A YOUMIG egy, az Európai Unió Duna transznacionális programja keretében finanszírozott stratégiai projekt. Azonosítója: DTP1-1-161-4.1

3 Burgas (Bulgária), Grác (Ausztria), Magyarkanizsa (Szerbia), Maribor (Szlovénia), Pozsony Rača negyede (Szlovákia), Sepsiszentgyörgy (Románia) és Szeged (Magyarország). http://www.interregdanube.eu/uploads/media/approved_project_output/0001/14/a1a1150b1928611be1041496f6fba44aeb8c7835.pdf

4 Statisztikai adatok elemzése, népesség-előreszámítás, a migrációban érintett intézmények képviselőivel és fiatal migránsokkal készített egyéni, illetve fókuszcsoporthoz tartozó interjúk.

jában. A társadalomba való visszailleszkedésre például a gyergyóremetei mintákat adaptálva tematikus események szervezése lehetne pozitív hatással, amely egyben a helyi identitás erősítésére, valamint a helyi kulturális, gazdasági és egyéb programok színesítésére, gazdagítására is szolgálna.

A tanulmány a migráció és a visszatérés strukturális körülményeit és affektív dimenzióját – az interjúalanyok viszonyulásmódjait, kötődéseit – vizsgálja. Egy rövid elméleti felvezetővel indul, amelyet a módszertan és az interjúalanyok részletesebb jellemzése követ. A helyi kontextus című fejezet a terepmunka helyszínének demográfiai és gazdasági mutatóira koncentrál, majd a város vonzó- és taszító tényezőinek rövid elemzése olvasható. Részletesebb elemzés céljából három életutat választottunk ki. Először az életpálya-mérföldköveket fogjuk részletezni, ezt követően röviden elemezzük a kötődéseiket és azokat az érzéseiket, amelyek a kibocsátó, illetve a diaszpórák közösségeihez fűzik őket. Majd azonosítjuk a narratív stratégiáikat és tipologizáljuk migrációjukat. Végül a következtetések a kiválasztott életutakban megjelenő hasonlóságokat és különbségeket emelik ki a szakirodalmi fejezetben olvasható tipológiák szempontrendszerének hasznosításával, kiegészítésével.

ELMÉLETI KIINDULÓPONTOK A MIGRÁNSÉLETUTAK ELEMZÉSÉHEZ

A diszciplína múltját és a napvilágot látott munkák volumenét tekintve a migráció túlkutatottnak számít mind a nemzetközi, mind pedig a magyar, illetve a román szakirodalomban. Az újabb és újabb empirikus fejlemények – a migrációs hullámok, a befogadó országok, strukturális tényezők stb. változása, illetve az ide kapcsolódó jelenségek kutatására szánt európai források – révén azonban a téma továbbra is napirenden van, egyes megközelítések az analitikus hozadékok függvényében újragondolásra szorulnak.

Miközben a téma szakirodalma káprázatos sebességgel gyarapodik, egyre nagyobb feladatot jelent a különböző elméleti megközelítések és empirikus előzmények szisztematikus felleltározása. A különböző paradigmákhoz tartozó migrációs modellek és elméletek áttekintése, rendszerezése meghaladja a jelen tanulmány kereteit, ezzel az itt hivatkozott külföldi szerzők többsége mellett más tudományágak – például a gazdaság-, szervezéstudományok, illetve a társadalomföldrajz – képviselői is foglalkoznak (Bándy, 2014; Huzdik, 2014; Lados, 2018; Józsa, 2018).

A szakirodalomból olyan tanulmányokat emeltünk ki, amelyek a saját eseteink elemzésében és elhelyezésében segítenek. Az egyik viszonylag friss és átfogó munka révén képet alkothatunk az oktatási rendszerben levő, illetve a magasan és alacsonyan képzett fiatalok migrációtípusairól (King és mtsai., 2016). A magasan képzett vendégmunkások munkaerőpiaci esélyei között is kimutathatók kelet–nyugati különbségek: a Romániából származó, felsőfokú végzettséggel rendelkező migránsokat jóval jelentősebb mértékben jellemzi az alulfoglalkoztatottság a befogadó társadalomban, mint nyugat-európai társaikat. Kelet-Közép-Európa sem egységes ebből a szempontból, egyes országok migránsainak munkaerőpiaci esélyei kedvezőbbek, de Románia és Bulgária nem tartozik ezek közé. Az innen érkező képzett munkavállalók jelentős része még mindig „be van szorulva” bizonyos ágazatokba (beteggondozás, vendéglátás, építkezés stb.) (Recchi, 2015, idézi King és mtsai., 2016).

Trevena (2013) a Londonban dolgozó diplomás lengyel fiatalokat vizsgálta, és három típust különböztetett meg céljuk, motivációik alapján: egy sodródó, egy karrierkereső és egy célirányosan felhalmozó migráncsoportot, amelyek különböző magatartási stratégiákat követnek a munkaerőpiacon. Mivel ez lesz a saját elemzésünk szempontjából leginkább hasznosítható támpont, részletezzük a típusok jellemzőit.

1. táblázat. *Trevena migránstipológiája*
Table 1. *Migrant typology of Trevena*

	Sodródó	Karrierkereső	Célirányos kereső
A migráció célja	posztmaterális célok, mint pl. élettapasztalatok gyűjtése egy világvárosban, nyelvtanulás, utazás	a szakmai karrier folytatása	megtakarítások a jövőbeli otthoni befektetéshez
A migráció időkerete	ideiglenes	hosszú távú	ideiglenes
Munkakeresési stratégiák	bármilyen munka elvállalása, rugalmasság, tipikusan alacsony képzettséget igénylő munka vendéglátás, takarítás, építkezés területén	szakmai előmeneteli lehetőségek és új képzettségek megszerzésének keresése, tervezett karrierút követése vagy bármely lehetőségbe való beleugrás a felfelé irányuló mobilitás érdekében	a legkönnyebben elérhető és legjobban fizetett, alacsony képzettséget igénylő munka elvállalása, tipikusan a vendéglátás, takarítás, építkezés területén
Mobilitás az Egyesült Királyság munkaerőpiacán	horizontális mobilitás, egyes esetekben (főként az „utazóknál”) gyakori munkahelyváltás	főként vertikális mobilitás és hosszú távú alkalmazás	alacsony fokú horizontális mobilitás, hosszú távú alkalmazás irányába mutató tendencia

Forrás: Trevena, 2013: 181.

King és szerzőtársai (2016) az alacsonyabb végzettségű fiatal munkamigránsokat készségeik alapján tipologizálták. Az első kategóriába a szakképzetlenek kerültek, akik speciális készségeket nem igénylő, kétkézi, fizikai munkát keresnek külföldön. A második csoportba érettségizetteket vagy szakiskolát végzetteket soroltak be, akik megfelelő középfokú szakképzettséget és tapasztalatot igénylő munkákat vállalnak, mint például a vízvezeték-, autó-, villanyszerelés, gyermekgondozás. A harmadik típusba azok az említett szakképzettséggel rendelkezők tartoznak, akik nyelvi kompetenciáik hiánya, az okleveleik elismertetési nehézségei, a munkaerőpiacon hozzáférhető állások korlátozottsága vagy az „idegen” munkaerővel szembeni hátrányos megkülönböztetés miatt alulfoglalkoztatottságra kényszerülnek. Az utolsót a „tanuló migráns” testesíti meg, aki eredetileg alacsony képzettséggel rendelkezik, amelyet gyarapít a migráció folyama-

tában, új készségeket sajátít el a munkavégzés során, új képzettségeket szerez a munka melletti tanulás révén, és idővel emelkedő munkaerőpiaci státus jellemezheti (King és mtsai., 2016: 35).

Kifejezetten a visszatérő migránsokat tipologizálta Cerase (1974) sokat hivatkozott tanulmánya a hetvenes évek közepén, az Amerikai Egyesült Államokból Dél-Olaszországba visszatérő migránsok vizsgálatára alapozva. Négy típust különböztet meg: kudarc/sikertelenség miatti visszatérés, konzervatív repatriálás, nyugdíjas kori / időskori visszatérő, illetve újíto hazatérés. A cikk megjelenése óta eltelt több mint négy évtized alatt publikált számtalan újabb tanulmány, illetve a korlátozottan alkalmazható mivoltára vonatkozó kritikák ellenére ez az egyik leghivatkozottabb tipológia maradt a hazájukba visszatérő migránsokra vonatkozólag. A kritikák egy része a tipológia „érvényességi” körét illeti, mivel vidéki származású, első generációs migránsok vizsgálatán alapul. Egy másik részük a strukturális megközelítést bírálja, amelynek az a jelentősége, hogy rávilágít a visszatérés jelenségének a befogadó és küldő társadalom kontextusától való elválaszthatatlanságára. Ugyanakkor miközben a visszatérésnek a küldő társadalomra kifejtett hatására koncentrálnak, megválaszolatlanul hagyja a visszatérés belső dinamikájára vonatkozó kérdéseket (Kunuroglu és mtsai., 2016).

Snel és szerzőtársai Hollandiában tartózkodó bolgár, lengyel és román munkamigránsok visszatérési szándékait vizsgálták kvantitatív módszerrel. Logisztikus regresszió segítségével próbáltak útmodelleket építeni, oksági kapcsolatokat vizsgálni a tesztelt populáció körében. Három hipotézist fogalmaztak meg. Az első arra vonatkozott, hogy a neoklasszikus (makrogazdasági) migrációelmélet versus a munkamigráció új gazdaságtana érvényesül-e inkább. A szerzők az előbbit feltételezték, mely szerint a sikeres migránsok hosszabb ideig tartózkodnak a befogadó társadalomban, míg az utóbbi megközelítés ezzel szemben azt fogalmazza meg, hogy a sikeres migránsok rövidebb idő elteltével visszatérnek a küldő társadalomba, elérvén céljukat. Egyes szerzők szerint ezek nem egymásnak ellentmondó, hanem egymás kiegészítő elméletek, amelyek különböző migránstípusokra alkalmazhatók, az egyik a célirányos keresőre, a másik a jövedelemmaximalizálóra (King és mtsai., 2016). A második hipotézis – azaz a kulturális integráció elmélete – szerint nem a siker, hanem az integráció kapcsolódik negatívan a visszatéréshez. A harmadik feltételezés a transznacionális migrációelméletből indul ki, amely alapján a transznacionális tevékenységek és kapcsolatok pozitív kapcsolatban állnak a visszatérési szándékkal (Snel és mtsai., 2015: 18). Empirikus eredményeik alapján a munkaerőpiaci helyzet és a foglalkozási státus egyáltalán nem kapcsolódik a visszatérési szándékhoz. Más kutatókhoz hasonlóan arra a következtetésre jutottak, hogy a gazdasági sikeresség nincs hatással a visszatérési szándékra, sem a neoklasszikus elmélet, sem a munkamigráció új gazdaságtana nem magyarázza a vizsgált kelet-közép-európai populációk visszatérési hajlandóságát. A visszatérés tehát kevésbé gazdasági, inkább társadalmi-kulturális tényezőkkel áll összefüggésben, a sikeresség pedig rendkívül relatív fogalom, viszonyítási pontok kérdése: sikertelennek számíthat a vendégmunkás a befogadó társadalom többségéhez viszonyítva, de sikeresnek a küldő társadalom vagy a saját szempontjából. A második és harmadik hipotézis beigazolódott: a transznacionális tevékenységek pozitív, a befogadó társadalomba való integráció negatív kapcsolatban van a visszatérési szándékkal. Azonban nem világosak az oksági viszonyok: a transznacionális kapcsolattartás és a gyenge hollandiai integráció okozza a visszatérési szándékot, vagy a visszatérési szándék magyarázza a transznacionális kapcsolattartást és a gyenge integrációt? A magasabb iskolai végzettségű munkamigránsok rövidebb időre tervezik hollandiai tartózkodásukat, mint kevésbé képzett

társaik. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy nem tervezik azt, hogy beláthatatlan ideig képzettségüknél alacsonyabb munkakörben dolgozzanak, valamint nyitottabbak más nyugat-európai társadalomban való munkavállalásra is (Snel és mtsai., 2015: 19). Természetesen a visszatérési hajlandóság kérdőívvel történő mérése a befogadó társadalomban tartózkodó munkamigránsok körében csak az attitűdök feltérképezésére alkalmas, ennél adekvátabb lenne a már visszatértek motivációinak vizsgálata, de a feltárt összefüggések mindenképpen hasznos támpontokkal szolgálnak mind a további kutatások, mind a szakpolitikusok számára.

Annak ellenére, hogy a tipológiák szükségszerűen leegyszerűsítőek, és a gyakorlatban előforduló eseteket a vándorlók összetett motivációi, stratégiái, származása, jövőtervei, a küldő és a befogadó országban szerzett tapasztalatai stb. alapján nehezen sűrítethetjük be néhány kategóriába, az ideáltípusok megkönnyítik a reflektálást az elemzés során, támpontokat jelentenek a te-repen gyűjtött információk elhelyezésére. Az elméleti és empirikus típusok egymással való összehasonlítása pedig alkalmat nyújt a tiszta típusokra vonatkozó kritikák megfogalmazására, újragondolására, ezáltal növelve az elemzés hozzáadott értékét.

MÓDSZERTAN ÉS AZ INTERJÚALANYOK JELLEMZÉSE

Egyik kvalitatív módszerünk a terepmunka során a fiatal migránsokkal készült életútinterjú volt. Részben használtuk a narratív-biográfiai módszert, amely viszonylag fiatalnak számít a nemzetközi szakirodalomban, négy évtizedes múltta tekint vissza, a magyar nyelvű szakirodalomban pedig megközelítőleg két évtizedes hagyománnyal rendelkezik, de a migránséletutak kutatásában is találunk bőven kapaszkodókat az előzmények között (Kovács & Melegh, 2000, 2004; Bögre, 2003; Kovács 2007, 2011; Melegh és mtsai., 2010). Az interjúk második része félstrukturált interjúként fogható fel, mivel vezérfonal alapján készült. A narratív biográfiai módszer az interjúk elkészítésének és elemzésének rigorózus és előre rögzített eljárása. Fontos, hogy nem rendelhetjük alá a történeteket, az énmegjelenítést a tudományos vagy politikai narratíváinknak. Az interjúalanyok szabadon bemutathatták az élettörténetüket. A félstrukturált fázist arra használtuk, hogy további adatokat rögzíthessünk a migránsokról, illetve hogy néhány előzetes hipotézisünket tesztelhesük. Megpróbáltunk „tipikus” életutakat kiválasztani. Elsősorban a Duna régióra (főképpen Németországra, Ausztriára, Szlovéniára, Szlovákiára, Magyarországra, Szerbiára, Bulgáriára és Romániára) jellemző migrációs mintákra fókuszáltunk. Ezeket a szempontokat vettük figyelembe az interjúalanyok kiválasztása és a vezérfonal összeállítása során.

Az interjú tehát három fázisból tevődött össze. Az első fázisban a következő narratív kérdést tettük fel: „Elmesélnéd, kérlek, az életed történetét, a migrációs tapasztalataidra koncentrálván?” Az alanyokat biztosítottuk arról, hogy annyi idő áll rendelkezésükre, amennyire szükségük van, hogy félbeszakítás nélkül végighallgatjuk őket, onnan kezdhették történetüket, ahonnan akarták, azokat a tapasztalataikat, élményeiket emelhették ki, amelyeket fontosnak tartottak. A második fázisban narratív utánkövetést végeztünk, narratív kérdéseket tettünk fel („Említetted, hogy..., beszélnél erről az időszakról részletesebben?”) azokról a témákról és abban a sorrendben, amelyek és ahogyan felmerültek a fő narratívában, az alany szavait használva. A harmadik fázisban strukturált kérdések következtek. Ennek az első részében az életrajz további, korábban nem említett elemeire vonatkozó, szintén narratív kérdéseket tettünk fel. A második részében a

motivációk, hálózatok, erőforrások témakörét jártuk körül. Majd a harmadik, befejező részében az attitűdökre és problémákra koncentráltunk.

Tíz fiatallal készült életútinterjú (szociodemográfiai jellemzőiket a mellékletben található táblázat foglalja össze), heten közülük férfiak, hárman nők, életkoruk 20 és 37 év közötti. Ketten (magyarul beszélő) romák, a többség magyar, egy közülük román–magyar vegyes házasságból származik. Mind a tízen az utóbbi évtizedben vándoroltak el, hatan közülük visszatértek, és nem terveznek újabb kitelepedést. Hárman a hazai strukturális helyzet (munkahelyek, bérek, életszínvonal, életminőség) függvényében fontolgatják visszatérésüket.

Öten legalább részben továbbtanulási céllal költöztek külföldre (Magyarországra, az Egyesült Királyságba, Lengyelországba), ketten rövidebb távú tanfolyamokat végeztek a befogadó országban, ketten egyetemi tanulmányokat, egy pedig az általános iskola befejezése után távozott az országból. A konkrét oktatási intézmény egy személy életében játszott döntő szerepet, aki a jobb teológiai képzés reményében választotta a külföldi tanulást, illetve egy személy az anyagi okokból Magyarországra, majd Angliába települt családját követte.

Nyolc interjúalanyuk van rövidebb (1–3 hónapos) vagy hosszabb (többéves) külföldi munkatapasztalata (Ausztria, Egyesült Arab Emírátságok, Egyesült Királyság, Lengyelország, Magyarország, Németország). Hárman dolgoztak és tanultak is a befogadó országban. Hárman felsőfokú képzettséget igénylő, fehérgalléros munkaköröket töltöttek be, amelyeknek alapvető kritériuma volt a nyelvismeret. A képzettséget és nyelvtudást kevésbé igénylő kékgalléros munkaköröket betöltők közül néhányan mezőgazdasági idénymunkát (eperszedés) végeztek, illetve mások az iparban (termelőüzemben vagy szállításban), illetve a szolgáltató szektorban dolgoztak (vendéglátás). Ketten közülük felsőfokú végzettséggel rendelkeznek – ami az „agyvesztés” vagy szaktudáspazarlás jelenségére példa (Fassmann és mtsai., 2018), ketten pedig írástudatlanok. A kékgalléros pozíciókat betöltők általában kedvezőtlenebb munka-, lakáskörülményekkel (a roma interjúalanyok egyáltalán nem rendelkeztek fedett szálláshellyel) és integrációs esélyekkel jellemezhetők, bár a befogadó ország többségi társadalmába való integráció a fehérgalléros munkakörben dolgozók esetében sem tekinthető problémamentesnek, inkább a gettósodás (azonos nemzetiségűekkel, bevándorlókkal való kapcsolattartás) számít elterjedtnek, de az elszigetelődésre is találtunk példát. A King és szerzőtársai (2016) által tárgyalt munkamigránstípusok mindegyike megtalálható az interjúalanyok között.

A többség anyagi megfontolásból választotta a vendégmunka-vállalást, néhányukat az önmegvalósítás motiválta. A határozottabb elképzelésekkel rendelkezők sikerebben helyezkedtek el, mint azok, akik mások mintáit követve indultak el. Öt alany párkapcsolatban élt a kitelepedés időpontjában, hárman partnerükkel együtt költöztek ki, illetve egyikük követte a partnerét. A gyermekvállalás két esetben képezte a visszatérés fő motivációját. Nemzetközi kutatások eredményei igazolták, hogy „a kivándorlási szándékot a megfelelő tudástőke mellett a kapcsolati tőke is növeli” (Gödri, 2010: 36). A különböző hálózatok szerepe jelentős a döntés meghozásában. Ez többnyire a (külföldi tapasztalattal rendelkező) családtagokat és barátokat jelenti, más esetekben diákszervezeteket. Ezek a hálózatok az információáramlásban, az elhelyezkedésben, lakáskeresésben, ideiglenes integrációban nyújtottak támogatást a migránsoknak, jelentősen hozzájárulva a kockázat- és költségcsökkentéshez. A „kapcsolathálók kiépülése fokozza a migráció önfenntartó jellegét” (Gödri, 2010: 36). A korábbi romániai és lengyel kutatási eredmények alapján a hálózatok által nyújtott segítségre a kevésbé képzetek támaszkod-

nak inkább. A határon túliak magyarországi munkaerőpiaci integrációjában szerepet játszó hálózatok segítségével Gödri (2010) hasonló következtetésre jutott: bár a kapcsolatok révén gyorsabb az elhelyezkedés, mint formális utakon, de az ily módon talált munka kevésbé felel meg a végzettségnek, tehát a szakképesítéssel nem rendelkezők esetében előnyös stratégia a kapcsolati erőforrások mozgósítása. Ezek megerősítéséhez vagy cáfolásához nem rendelkezünk elégséges, általánosítható információkkal, de a tereptapasztalatainkból úgy tűnik, hogy alanyaink esetében jelentős a hálózatok szerepe a költségek és kockázatok csökkentésében.

A tanulmányunk címében az idézőjel használatát az indokolja a tipikus szó esetében, hogy mindhárom kiválasztott sepsiszentgyörgyi alanyunk felsőfokú végzettségű, ketten közülük félérgalléros pozíciót töltöttek be, tehát tipikus és atipikus eseteket egyaránt kiválasztottunk, viszont kihagytunk a részletesebb elemzésből olyan gyakorinak számító alanyokat, akik rövid távon vállaltak fizikai munkát.

A három eset részletesebb elemzésének célja az életutak mérföldköveinek összehasonlítása, a narratív stratégiákban, identitásokban, a befogadó társadalomhoz fűződő viszonyokban fellelhető hasonlóságok és különbségek kiemelése, a migráció típusainak azonosítása, az esetek jellemzőinek párhuzamba állítása Trevena kritériumait kiegészítve.

A HELYI KONTEXTUS

A 2011-es népszámlálás alapján a Sepsiszentgyörgy lakossága 56 006 fő volt. Az etnikai statisztikák szerint 76,9% magyar nemzetiségű, 21,9% román, szakértői becslések szerint 10% a roma kisebbséghez tartozik. A város Kovászna megye székhelye, amely a legkevesebb lakosú megye a központi régióban.

A 2. táblázatból kitűnik, hogy a város népessége 5537 lakossal csökkent az utóbbi két népszámlálás között, de ez illeszkedik a hosszabb távú regionális trendek közé, a szomszédos Harghita megye városaihoz hasonló mértékű népességfogyás jellemzi.

2. táblázat. *A város lakossága az utóbbi három népszámlálás időpontjában, a környező városok kontextusában*

Table 2. *Population of the town in context of neighbouring towns at the last three censuses*

Városok	1992	2002	2011	Csökkenés 1992–2002 között, %	Csökkenés 2002–2011 között, %	Csökkenés 1992–2011 között, %
Sepsiszentgyörgy	68 359	61 543	56 006	10	9	18,1
Csíkszereda	46 228	42 029	38 966	9,1	7,3	15,7
Székelyudvarhely	39 959	36 948	34 257	7,5	7,3	14,3

Forrás: www.insse.ro

A 2035-re vetített népesség-előreszámítások alapján további népességcsökkenés várható. Mivel a halálozások száma meghaladja a születéseket, így nulla nettó migráció (ennek valószínűsége elhanyagolható mértékű) esetén is 55 000 alá csökkenne a város lakossága. Alacsony

nettó migráció esetén 48 000-re, közepes nettó migráció esetén 45 500-ra, magas nettó migráció esetén 42 000-re csökkenhet a város népessége 2035-ig. Ez a fogyás fokozott mértékben érinti a fiatal generációkat. Még a csak elméleti valószínűségű zéró végösszegű migrációs forgatókönyv is gyors előregedést mutat. A legerőteljesebb csökkenés a 35–39 éves, a 30–34 éves, valamint a 25–29 éves generációkban várható (Sólyom, 2020).

Bár Sepsiszentgyörgy vidéki jellemzőkkel bír, kiemelkedik a romániai városok közül abban, hogy a kulturális kiadásokra fordított források aránya az összkiadásokhoz viszonyítva országosan itt a legnagyobb. A kutatást megelőző periódusban – 2008 és 2014 között – 279 lej volt az egy főre jutó kiadás átlaga, ami a második legnagyobb összeg országos szinten Csíkszereda után. Bár az e típusú kiadások másodlagosak a gazdasági fejlesztések szempontjából, a városi stratégia és a helyi kezdeményezések pénzügyileg jövedelmezővé tehetik ezeket a befektetéseket (Cluj Management and Planning Group, 2016: 48).

A helyi gazdaság fő motorja a feldolgozóipar, ez a szegmens a legnagyobb foglalkoztató (a dolgozók majdnem 40%-a, több mint kilencezer alkalmazott található ebben a szektorban a kutatást megelőző időszakban). A hozzáadott érték nagyon alacsony, főként a textiliparban (ahol az ipari foglalkoztatottak megközelítőleg 30%-a dolgozik) – az egy alkalmazottra jutó forgalom mutatója ezen a területen az egyik legkisebb –, az élelmiszeripar, elektronikai cikkek, papírgyártás területén kedvezőbbek a mutató értékei. A két legnagyobb foglalkoztató az autóalkatrész-gyártás területén tevékenykedik, jellemzőjük az alacsony bér és a magas munkaerő-fluktuáció. A 2008-as válság nyomán a korábbi évekhez viszonyítva 15%-kal csökkent a bejegyzett vállalkozások és 20%-kal a fizetett munkaerő aránya (Cluj Management and Planning Group, 2016).

A helyi versenyképesség elemzése alapján országos szinten a városok átlaga alatt helyezkedik el Sepsiszentgyörgy. A helyi gazdaság fejlettségét egy tizennyolc elemből álló aggregált mutató alapján mérték, ennek egyik szegmense például az ezer lakosra jutó vállalkozások száma, amely kevesebb, mint a közeli nagyvárosban, Brassóban vagy a szomszédos, szintén vidéki térségnek számító Hargita megye kisvárosaiban: Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen. Az egyik gyengeséget és kockázatot az jelenti, hogy a munkaerőpiac az alacsony képzettséget igénylő állásokra koncentrálódik. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya alacsonyabb, mint az országos városi átlag, így a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalán található tényezők „erősítik” egymást: az alacsonyan képzett munkaerő taszító tényező lehet a befektetők, az alacsony képzettséget igénylő munkalehetőségek pedig a fiatalok számára.

A közvetkező periódusban várható trendek szerint a város versenyképessége tovább csökken: a demográfiai fogyás, a felgyorsuló előregedés és a humánerőforrás-fejlesztés lassúsága kedvezőtlen hatással jár. A gazdasági autonómia korlátozott szintje szintén az egyik gyenge pontját képezi a városnak (a kiadások mintegy felét képes saját forrásokból fedezni, míg az országos városi átlag háromötöd; ugyanakkor viszonylag sikeres az európai források bevonásában, és jóval az országos átlag fölötti a tőkekiadások mértéke). Másfelől a jelenlegi demográfiai helyzet és a munkaerőpiac alakulása legalábbis kvantitatív szempontból erősségei a városnak a régióban található versenytársaihoz viszonyítva. De ne tévesszük szem elől, hogy bár a munkaerőpiac számokban prosperál, ez nem nyújt a lakosság számára jólétet, mivel a fizetések az országos átlag alatt maradnak.

SEPSISZENTGYÖRGY ELŐNYEI ÉS HÁTRÁNYAI A FIATAL MIGRÁNSOK SZERINT

Arra kértük a fiatalokat az egyéni interjúk során, hogy hasonlítsák össze szülővárosukat a fogadóhelyükkel, és emeljék ki Sepsiszentgyörgy vonzó- és taszítótényezőit. A 3. táblázatban csoportosítottuk a tényezőket. Öt vonzó- és négy taszítótényezőt azonosítottunk az interjúk alapján.

3. táblázat. Vonzó- és taszítótényezők

Table 3. Push and pull factors perceived by young migrants

Vonzó tényezők		Taszítótényezők	
Privát szféra	Családhoz és barátokhoz való ragaszkodás	Munkaerőpiaci hátrányok	Gyenge munkakörülmények, pl. ebédszünet hiánya stb.
	Ismerősök, kapcsolatok		Meg nem fizetett túlóra
Érzelmi kötődés a városhoz	Erős kötődés a szülőföldhöz, szülővároshoz, régióhoz		Pénzügyi bizonytalanság
	Kedves emlékek		Gyenge gazdasági helyzet
	Az atmoszféra		Kevés munkalehetőség
Társadalmi tényezők	Homogén társadalom		Alacsony fizetések
	Az emberek	Gyenge karrierlehetőségek	
	Segítőkézség	Nehézkes megélhetés	
	A fiatalok	Hierarchikus társadalom	
Önkormányzati tényezők	Az önkormányzat próbál tenni a fiatalok helyzetbe hozásáért	Társadalmi hátrányok	Formális kommunikáció az emberek között
	Kulturális események		Pesszimizmus
	A közbiztonság		Materiális értékek vezérlik az életvezetést: minél több pénzt keresni
A város- imázshoz kapcsolódó előnyök	A városközpont	Önkormányzati tényezők	A romák diszkriminációja
	Az új főtér		Bürokratikus rendszer
			Városszerkezeti tényezők
			Szigorú szabályok a romákkal szemben (zárt kukák, utak)
			A hatóságok nem veszik figyelembe a romák igényeit
			Szabadidő-eltöltési, találkozási helyek hiánya
			A délutáni forgalom

Forrás: saját szerkesztés

A vonzó tényezők többsége a legközelebbi személyközi kapcsolatokra vonatkozik: család, barátok, ismerősök. A pozitívumok egy másik típusa a szülővárossal kapcsolatos érzéseket tömöríti. Az interjúalanyok az itt élő emberekre vonatkozó előnyöket soroltak fel. Néhány fiatal elégedett az önkormányzattal, megemlégték a városvezetést, a kulturális eseményeket, a közbiztonságot és az önkormányzat erőfeszítéseit a fiatalok helyzetbe hozása érdekében. Végül elismerően nyilatkoztak a városközpontról és a főtérről.

Míg az interjúalanyok egyetlen pénzügyi szempontból vonzó tényezőt sem említettek, a taszítótényezők között rengeteg gazdasági vonatkozású jellemzőt soroltak fel. A munkaerőpiaci hátrányok számos negatív aspektust tartalmaznak: pénzügyi bizonytalanság, gyenge munkakörülmények, korlátozott munka- és karrierlehetőségek és alacsony bérek. Ezek a fajta nehézségek – amelyek nemcsak helyi, hanem regionális aspektusok, illetve a nagyvárosokra ugyan kevésbé jellemzőek, de makrogazdasági szinten elterjedt hátrányoknak számítanak – voltak a város elhagyásának fő mozgatórugói és a visszatérés fő akadályai számukra. Társadalmi tényezők mindkét oldalon megjelennek, a helyi társadalom negatív aspektusai a hierarchikus társadalom, a formális kommunikáció, a materiális értékek preferenciája, a pesszimizmus és a diszkrimináció. Az önkormányzathoz kapcsolódó taszítótényezőket főként a roma interjúalanyok fogalmazták meg, akik több támogatást várnak, infrastrukturális fejlesztést az általuk lakott területeken és kevésbé szigorú szabályokat. Narratíváik alapján diszkriminációt tapasztaltak a munkaadók részéről, a többségi lakosság részéről és a hivatalos intézmények részéről is, egyes szakirodalmi megközelítések szerint ezek lehetnek a migrációjuk fő mozgatórugói (Braham & Braham, 2000). Mások a bürokratikus rendszerrel kapcsolatos problémákba ütköztek. Egyes interjúalanyok a városszerkezet negatív tényezőit is kiemelték (forgalom, fiatalok számára alkalmas szabadidő-elöltési, találkozási helyek hiánya).

Miközben az interjúalanyok erős érzelmi ragaszkodást mutattak a szülővárossal kapcsolatban, a munkaerőpiaci helyzet tűnik az elvándorlásuk legjelentősebb okának. Az elégedetlenségek és lehetőségek hasonló tendenciáit igazolták vissza az Ymobility projekt keretében készült felmérés eredményei (Moroşanu és mtsai., 2017). A magasabb fizetések és az általános jólét voltak országos szinten a 16–35 év közötti fiatalok elvándorlásának legfőbb indítékai, míg a visszatérő migrációt erőteljesen meghatározták a családi kötelek, ez az ok a hagyományos társadalommal és a szegénység szintjével áll összefüggésben (Sandu és mtsai., 2017).

A MÉLYEBBEN ELEMZETT FIATAL MIGRÁNSOK FŐBB ÉLETESEMÉNYEI

Mindhárom kiválasztott interjúalany felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Az első közülük visszatérő újtónak tekinthető. A második volt az egyedüli olyan személy a kiválasztott háromból, aki a Duna régióban szerzett tapasztalatot. Ő a szürkeállomány-vesztésre (brain waste) példa, három és fél évig követte a célirányos felhalmozó stratégiáját. A harmadik egy karrierkereső elvándorló, aki Magyarországra tervez visszatérni Nyugat-Európából. Az interjúalanyokat alnéven említjük.

A visszatérő újító – Dénes

Az egyik kiválasztott interjúalany az egyetemi tanulmányaitól kezdődően az interjú időpontjáig mesélte el az életét. Az oktatási karrierjére koncentrált, röviden a munkaerőpiaci tapasztalataira, a családi jellemzőire és a diákszervezetekben befutott karrierjére. Megemlítette a szüleit: az édesanyja nevelte fel, az édesapjával nem tartottak kapcsolatot. A Mikes Kelemen líceumban érettségizett, majd Kolozsváron folytatta tanulmányait. Jogot végzett, mesterizett, majd európai tanulmányok szakra járt a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen, de nem védte meg a szakdolgozatát. Négy évig dolgozott Dubaiban (2011 és 2015 között), egy évig sportfelszereléseket értékesített főként sportkluboknak a Kappánál, majd több mint két és fél évig az Al Futtaimnál Seiko órákat a nemzetközi piacon. 2013 óta házas, a lánya 2015-ben született. Ugyanebben az évben költöztek haza. Azóta egy helyi cégnél dolgozik, illetve félállásban egy török befektető hazai üzletkötője.

A célirányos felhalmozó (példa a szürkeállomány-vesztésre) – Kázmér

A második interjúalany részletezett bizonyos periódusokat az életéből, főleg a munkaerőpiaci karrierjét, a családi életét, a migrációs pályáját, továbbá röviden beszélt a tanulmányi karrierjéről az elemi iskolától kezdődően. A zeneiskolában végezte az elemi, zongora szakon, a Székely Mikó Kollégiumban az általános iskola felső tagozatát, és könyvelés szakon érettségizett a kereskedelmi középiskolában. Szülei tizenhat éves korában váltak el. Brassóban a jogi egyetemen folytatta tanulmányait, ügyvéd nagyapja nyomdokaiba lépve, de az első félév után abbahagyta, majd később a Babeş–Bolyai Tudományegyetem sepsiszentgyörgyi kihelyezett tagozatán szerzett közgazdász oklevelet. Gazdag munkaerőpiaci pályát járt be, de a munkái többsége rész-munkaidős volt, szakképzetlenként dolgozott, hogy finanszírozni tudja tanulmányait. Dolgozott kútúróként, ingatlanügynökként, gyorspostásként, segédmunkásként az építőiparban és üzletben felügyelőként. Az egyetemi tanulmányai befejezése után hét évig dolgozott a polgármesteri hivatal pénzügyi osztályán. Az édesanyja munkanélkülivé vált a 2008-as válság következményeként. Három és fél évet töltött Salzburg közelében, egy vendégház konyháján szakképzetlen munkásként, majd a polgármesteri hivatal ugyanazon irodájába tért vissza dolgozni, ahonnan elment. 2015-ben nősült, az interjú időpontjában várták első gyermekük születését. 2017-ben költöztek haza Ausztriából.

A karrierkereső elvándorló – Fruzsina

A harmadik interjúalany nagyon részletesen mesélte el az élettörténetét. Korai gyermekkorától kezdte, és a migrációs pályájára fókuszált, valamint a munkaerőpiaci tapasztalataira, információkban gazdag kitérével az oktatási karrierjéről. Kisgyermekkorában két és fél évet töltött Medgyesén a nagymamájánál (itt tanul románul, illetve ismerkedik más kultúrákkal). A Székely Mikó Kollégiumban kezdte tanulmányait, majd két év után a testvérével együtt átment a Váradi József Általános Iskolába. A Mikes Kelemen Líceumban érettségizett, ahol vitakörre járt (ennek révén utazott először külföldre: Szerbiába), és eldöntötte, hogy tréner szeretne lenni.

Románul folytatta tanulmányait Kolozsváron (mert édesapja nem támogatta, hogy Bukarestben tandíjas helyen tanuljon angolul), marketing szakon, a közgazdaságtudományi egyetemen. Első munkaerőpiaci tapasztalatát Budapest egyik kerületének önkormányzatánál szerezte

egy három hónapos AISEC⁵-ösztöndíjjal, amelynek egy további hat hónapos meghosszabbítását is elnyerte. Ezeket az időszakokat főként külföldi (nagyraoszt lengyel) hallgatók társaságában töltötte, hazatérése előtt el is látogatott Lengyelországba, amely felkeltette az érdeklődését.

2007-ben Krakkóba ment egy négy hónapos ösztöndíjjal, ahol weboldalakat fordított és az online marketing területén dolgozott. A román és magyar nyelvtudása nagy segítségére volt abban is, hogy a szakterületén helyezkedjen el, két és fél évig dolgozott piackutatásban és tanácsadásban, amíg úgy érezte, váltania kell. Közben megtanult lengyelül – Erasmus-ösztöndíjas diákoknak biztosított egyetemi nyelvkurzusokon –, egyéves posztgraduális tanulmányt folytatott külkereskedelem szakon (pszichológiát tanult volna szívesebben, de ismerős szakterületet választott a nyelvi kompetenciák okozta kihívás miatt), abszolválta a vizsgáit, de nem védte meg a szakdolgozatát (írásbeli nyelvi nehézségek és motivációhiány miatt, nem oklevélszerzés céljából iratkozott be, hanem továbbtanulási vágy vezérelte). Amikor úgy érezte váltania kell, Varsóba költözött, ahol a krakkóihoz hasonló, de nagyobb cégnél vállalt új feladatkört, jól fizetett állása évente több (egzotikus) utazás finanszírozását tette lehetővé (nem volt prioritás a megtakarítások felhalmozása).

Évente kétszer látogatott haza, mivel a közlekedési összeköttetések a két ország között nem voltak kedvezőek, és egy elgondolkodtatta arról, hogy maradjon-e Lengyelországban. Közben barátai hatására felmerült benne az Angliába költözés és elhelyezkedés gondolata és a trénerrel válásról szóló középiskolai vágya. Ez utóbbi megvalósítása érdekében 2011-ben visszaköltözött Krakkóba; ahol néhány hónapig szabadúszó trénerként dolgozott egy képzéseket szervező cégnél. Amikor a cég pénzügyi helyzete bizonytalanná vált, meg kellett válniuk egymástól, bedolgozott a korábbi piackutató cég(ek)nek, egy ideig magántanárként magyar és angol nyelvet tanított egyetemistáknak, ebből szűkösen élt meg. Lengyelországi munkái során mind a négy (magyar, román, angol, lengyel) nyelvismeretét használta, később az Egyesült Királyságban már nem jelentett munkaerőpiaci előnyt a többi nyelv ismerete. Nem érezte magát elég felkészültnek trénerként, egyes területeket, pl. az üzleti kommunikációt nem tartotta elég kihívásnak, a piackutató cégek az adatgyűjtést bízták rá, a feldolgozást nem, de továbbra is kapott állásajánlatokat a magyar és román nyelvi kompetenciái miatt. 2012-ben néhány hétig Bukarestben dolgozott egy piackutató projektben. Négy forgatókönyvet vázolt fel magának, amikor úgy érezte, hogy váltania kell, Románia nem szerepelt a célterületek között (a potenciális régi-új helyszínek: Anglia, Varsó, Thaiföld és Krakkó). Rengeteg munkát vállalt, hogy a következő lépéséhez kezdőtöket halmozzon fel, és közben trénerképzésekre járt (uniós támogatással).

2013-ban Londonba költözött, konkrét munkaelképzelés nélkül (azt tudta, hogy nem kéggallérosként, hanem trénerként szeretne elhelyezkedni, élete egyik legnehezebb döntése és időszaka volt, egy barátja segítségével hosszú távú karriertervet készített, közben megszerezte a magyar állampolgárságot, és nyitva hagyta a krakkói cégekhez való visszatérés – saját szavaival hazatérés – lehetőségét). Egy hónapon belül alkalmazták oktatószervezőként egy képzőintézménynél, és közben csoportos pszichoterápiát és coachingot tanult, ami motiválta. Fél év után átment egy másik hasonló céghez, ahol trénerként dolgozhatott jobb fizetésért és rugalmasabb

5 Nemzetközi diákszervezet, amely csereprogramokat biztosít önkénteskedés és szakmai gyakorlatszerzés céljából.

munkaprogramért. Az interjú időpontjában volt egy párja, akinek két gyereke van, és éppen azt tervezte, hogy Budapestre költözik, s így majd együtt élhet a magyarországi párjával (akivel Angliában ismerkedett meg, és akinél rugalmas munkaprogramja folytán sok időt töltött Amszterdamban és Utrechtben).

Életútjaik mérföldkövei és intézményi kényszerek, amelyek korlátozták/behatarolták a lehetőségeiket

Az egyik különbség az interjúalanyok között az, hogy honnan kezdik el az élettörténeteiket. Szabadon elkezdhatték ott, ahol akarták, Fruzsina a születésétől, Kázmér az elemi iskolától, Dénes a középiskolás korszakától indította a történetét. Mindegyikük az interjú elkészítésének időpontjáig folytatta.

King és szerzőtársai három fő átmenetet különböztettek meg egy fiatal életpályája során: „a közoktatásból vagy felsőoktatásból a munkába való átmenet, a munkanélküliségből a foglalkoztatásba való átmenet és az otthoni életből a független életvezetésbe való átmenet” (Corijin & Klijzing, 2001, idézi King és mtsai., 2016: 2, lásd még Fassmann és mtsai., 2018: 25). Szerintünk azok az események tekinthetők fordulópontnak, amelyek megváltoztatták az alanyok korábbi életét. Így a King és szerzőtársai által említett három fő átmenet mellett az iskolaváltások, az oktatási szintek közötti átmenetek „automatikusan” bekerültek az életpályák mérföldkövei közé (4. táblázat). Két interjúalany kétszer váltott iskolát az első 12 évben, a harmadik nem említett részleteket az általános iskoláról. A szülővárosukon kívül töltött periódusokat szintén fő fordulópontoknak tekintettük. Mindegyik kiválasztott interjúalany tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig szülővárosán kívül. Fruzsina nagyon korai életszakaszban kezdte, amikor a nagymamájánál élt Medgyesen; ennek jelentős szerepe volt a román nyelvi kompetenciáinak és a más kultúrákkal szembeni nyitottságának erősítésében. Kázmér csak egy fél évet töltött a brasói egyetemen, Dénes hat évig tanult Kolozsváron, Fruzsina pedig négyet, szintén Kolozsváron. Az egyetemi tanulmányok városa jelentős különbség az életútjaikban. Az autonómiájuk, a saját hétköznapi életük akkor kezdődött, amikor az első folyamatos időszakot töltötték az otthonuktól távol. Kázmér az édesanyjánál lakott az egyetemi éve alatt. A másik két alany viszonylag rövid periódust (három, illetve kilenc hónapot) töltött Magyarországon utolsó egyetemi évük alatt, tehát első mobilitásuk külföldi tanulásként kezdődött, amit a szakirodalom tanulmányi mobilitásként (credit mobility) említ (King és mtsai., 2016: 16; Fassmann és mtsai., 2018: 29).

Magánéletük főbb eseményei fontos lépcsőfokokként jelennek meg a narratíváikban (a feleségükkel való találkozásaik, az összeköltözés, a házasságkötés, a gyermekvállalás, a szülők válása). Dénes elsőéves egyetemistaként ismerte meg a későbbi feleségét, másodéves koruktól laktak együtt, míg Kázmér azután találkozott a későbbi feleségével, miután rátalált munkahelyére a polgármesteri hivatalban, és csak akkor költöztek össze, mikor kiment külföldre dolgozni. Egyikük 26 éves korában nősült, másikuk 31 évesen kötött házasságot. Fruzsina nem említett párkapcsolatot az egyetemi éve alatt. Nem házas, az interjú időpontjában van egy elvált párja két gyerekkel.

Életük kiemelkedő fordulópontja volt, amikor eldöntötték, hogy külföldre mennek egy időre. Dénes egy, az Egyesült Arab Emírátsokba tett kététes látogatás alapján kezdte el tervezni, hogy amennyiben a következő ügyvédi kamarai vizsgálja sem sikerül, akkor megpróbálnak állást találni a barátnőjével Dubaiban. Kázmér akkor döntötte el, hogy külföldre megy,

amikor a saját fizetésének értékcsökkenésén érezte a 2008-as gazdasági válság hatását (az édesanya közben munkanélküli lett), és nem látott más esélyt arra, hogy a frissen vásárolt lakásának banki részleteit törlessze. A válság periódusát frusztrálónak és kiábrándítóknak érezte, de utólag hasznosnak is – pénzügyi problémái voltak, és ezek késztették arra, hogy más munkalehetőségekről gondolkodjon. Későn érő típusnak tartja magát, mivel 26 éves korában döntötte el, hogy mit is szeretne kezdeni az életével. Fruzsina 16 éves korában határozta el, hogy külföldre megy. A Magyarországon töltött ösztöndíjas időszaka alatt ismerkedett meg lengyelekkel, és kezdte el tervezni a lengyelországi útját.

Dénes viszonylag kevés helyen dolgozott, de ezeken belül jó előmeneteli lehetőségei voltak. Kázmér sokféle munkát kipróbált szakképzetlenként, de hosszú ideig dolgozott ugyanazon a helyen a szakmájában, amely kényelmes volt számára; nem voltak messzire mutató szakmai aspirációi. Fruzsina sok munkahelyet kipróbált, tanult és dolgozott egy időben, tíz évet fordított főként a karrierjére. A narratívája alapján rugalmas, magabiztos, bátor személy, aki nyitott az új kihívásokra és arra, hogy új helyekre költözzön (Varsó, Bukarest stb.) egy időre. Magas fokon megtanult lengyelül és angolul. Esetében nem beszélhetünk olyan intézményi kényszerekről, amelyek behatárolták volna a lehetőségeit. Dénest a sikertelen ügyvédi kamarai vizsga bátortalanította el, narratívája alapján ők maradtak volna az országban, ha sikerül az ügyvédi vizsgája. Mivel Kázmér nem tudta törleszteni a bankhitelt a lecsökkent fizetéséből, és mivel hiányzott a későbbi felesége, külföldre kellett mennie. Válthatott volna munkahelyet, próbálhatott volna jobban fizető állást találni otthon, de ez abban az időszakban otthon nehézségekbe ütközött. De így, a külföldi munka révén néhány hónap alatt törlesztették leendő feleségével a teljes hitelt az Ausztriában megkeresett jövedelmükből.

Mindegyik interjúalany lakástulajdonos a küldő országában, és mindegyikük a külföldön felhalmozott jövedelméből engedhette meg magának az ingatlanvásárlást.

4. táblázat. *Életútmérőföldkövek*

Table 4. *Milestones of their lives*

Visszatérő újító (Dénes, 30 éves)	Célirányos kereső (Kázmér, 33 éves)	Karrierkereső elvándorló (Fruzsina, 32 éves)
Érettségi és sportolás.	Négyévente iskolaváltás (zongora szakon végezte az elemi iskolát, az általános iskola felső tagozatát a Székely Mikó Kollégiumban, majd könyvelés szakon érettségizett a kereskedelmi középiskolában).	Másfél éves korában Medgyesre költözött a nagymamájához két és fél évre (ez az esemény a román nyelvi kompetenciák erősítése és a más kultúrákkal szembeni attitűdök szempontjából tekinthető fordulópontnak).
Hat évig tanult Kolozsváron. Diákszervezetekben tevékenykedett.	Szülei tizenhat éves korában elváltak.	Kétszer váltott iskolát. (A Székely Mikó Kollégiumban kezdte az elemi, majd két év után átment a Váradi József Általános Iskolába a testvérel. A Mikes Kelemen Líceumban érettségizett.)

Visszatérő újíto (Dénes, 30 éves)	Célirányos kereső (Kázmér, 33 éves)	Karrierkereső elvándorló (Fruzsina, 32 éves)
Elsőéves egyetemistaként ismerte meg a későbbi feleségét, másodév elejétől együtt éltek.	Brassóban folytatta tanulmányait a jogi egyetemen.	Tizenhat éves korában döntötte el, hogy külföldre megy.
Három hónapot töltött Pécsen, amíg írta a mesteri dolgozatát.	Az első félév után feladta, később a közgazdasági egyetemen végzett Sepsiszentgyörgyön. Egyetemi éve alatt számos részmunkaidős állása volt.	Elkezdte egyetemi tanulmányait Kolozsváron.
2010-ben jelentkezett először az ügyvédi kamarai vizsgára, sikertelenül.	Hét évig dolgozott a polgármesteri hivatal pénzügyi osztályán. Ebben a periódusban ismerte meg későbbi feleségét.	2006-ban kilenc hónapot töltött Magyarországon egyetemi hallgatóként, ahol megszerezte első munkatapasztalatát Budapest egyik kerületi önkormányzatánál. Lengyel diákokkal ismerkedett meg, és elkezdte tervezni, hogy Lengyelországba költözik.
Meglátogatták a későbbi felesége testvérét Abu Dzabiban, és elkezdte foglalkoztatni őket a „szerencsepróbálás” gondolata.	Huszonhat éves korában döntötte el, hogy mit akar az élettől.	2007-ben Krakkóba költözött, ahol három évig tanult és dolgozott.
Másodszor sem sikerült az ügyvédi kamarai vizsga; eldöntötték, hogy az Egyesült Arab Emírátságokba költöznek.	Nagy összegű bankkölcsönt vett fel lakásvásárlás céljából (Első ház program).	Varsóba költözött egy évre dolgozni.
Négy évig dolgozott Dubaiban, egy évig sportfelszerelések nagybani értékesítésével foglalkozott a Kappánál, főként sportkluboknak, majd több mint két és fél évig volt az Al Futtaimnál, előbb nagybani értékesítési igazgatóként, majd a nemzetközi piacon.	Édesanyja munkanélkülivé vált a 2008-as válság nyomán, míg az ő fizetése csökkent.	2011-ben visszaköltözött Krakkóba, és egy ideig szabadúszóként dolgozott egy képzéseket szervező cégnél.
2013 óta házas.	Fél évet töltött távol a későbbi feleségétől. (A lány külföldön dolgozott.)	Miután a cégnek pénzügyi problémái akadtak, tovább kellett állnia, magántanár volt egy évig; szűkösen élt meg belőle.
2014-ben vásároltak egy félkész házat Szentkirályon, Sepsiszentgyörgy közelében.	Egy panzió konyháján dolgozott három és fél évig szakképzetlen munkásként.	2012-ben néhány hétig Bukarestben dolgozott.

Visszatérő újtó (Dénes, 30 éves)	Célirányos kereső (Kázmér, 33 éves)	Karrierkereső elvándorló (Fruzsina, 32 éves)
2015-ben telepedtek vissza, mivel 2015 augusztusában megszületett a lányuk.	Másfél évvel az interjú előtt megnősült.	2013-ban Londonba költözött, konkrét elképzelés nélkül arról, hogy mit fog dolgozni. Kevesebb mint egy hónap múlva alkalmazták oktatásszervezőként egy képzőintézménynél. Fél év után átigazolt egy hasonló céghez jobb fizetésért és rugalmas munkaprogramért trénerként. A rugalmas munkaprogramjának köszönhetően sok időt töltött párjánál Amszterdamban és Utrechtben.
Amikor hazaértek, kapott egy állásajánlatot Sepsiszentgyörgyön, egy volt osztálytársa szüleinek a cégénél, marketingértékesítés, csipetnyi jogi vonatkozással. 2015 szeptemberétől ott kezdett dolgozni.	Az interjú időpontjában a helyi polgármesteri hivatal ugyanazon osztályán dolgozott, mint korábban, és első gyermeküket várták.	Az interjút megelőző évben befektetett egy sepsiszentgyörgyi lakásba, de ezt utólag többnek érezte, mint egyszerű befektetés, először életében felmerült benne a valamikori visszaköltözés gondolata.
	Az édesapja tizennyolc év után újra kommunikálni kezdett vele.	Az interjú időpontjában van egy párkapcsolata, a párjának pedig két gyereke, Budapestre költözik, hogy együtt élhessenek. Úgy gondolja, hogy tíz évet töltött a karrierjével, így ideje a családra és a gyerekekre fókuszálni.

Identitások a narratív biográfiákban

Mindegyik interjúban főként az etnikai identitás jelenik meg a mindennapi élet fontos jellemzőjeként a származási ország kisebbségi léthelyzetében és a befogadó országban érzékelt kulturális különbségek forrásaként. Dénes édesapja román, de nem tartották a kapcsolatot egymással, így az interjúalany nem tartja a románt az identitása fontos aspektusának, magyarként határozza meg magát. Különbözőképpen élik meg a kisebbségi identitásukat. Kázmér a visszatérése után problémákba ütközött a román nyelvtudásának hiányosságai miatt, és frusztrált a hatóságok attitűdjé, valamint a nyelvi jogok gyakorlásának szűkös lehetőségei miatt. Fruzsina rövid ideig Bukarestben dolgozott, és mindig nyitott volt új nyelvek tanulására (pl. lengyel, angol), így ő nem ütközött problémákba az etnikai identitásához kapcsolódóan, otthon érezte magát Lengyelországban. Dénes azt tapasztalta, hogy az európai embereket tisztelet övezi Dubaiban. Az angol nyelv bárhol használható, akkor is, ha nem számít hivatalos nyelvnek, szerinte nem olyan fontos ez a kérdés egyik nemzetiség irányából sem, mint amilyenek néha tűnik különböző beszélgetésekben.

Az elvándorló (diaszpóra)közösséggel kapcsolatos érzéseik

Az interjúk készítése során arra kértük az alanyokat, hogy hasonlítsák össze a küldő és a befogadó országait. Beszéltek az ott élőkéről, a különböző kultúrákról is. Arról is kérdeztük őket, hogy miként látták a saját elvándorló (diaszpóra)közösségüket az adott országban, illetve hogy miben különböztek más migránsközösségektől.

Dénes, úgy tűnik, jól kapcsolódott egy kis erdélyi közösséghez a Dubaiban töltött évek során, Kázmér elszigetelten élt a későbbi feleségével, míg Fruzsina jól beilleszkedett a lengyel lokális közegekbe, azonban kevésbé találta meg a helyét Angliában, és a magyar elvándorlók két csoportját azonosította: a fehér- és a kékgalléros munkásokat, akiknek különböznek az integrációs esélyeik is.

Dénes nem érezte úgy, hogy része lenne a román vagy a magyarországi csoport(ok)nak, de a feleségével megtalálták a helyüket egy kisebb közösségben, amely húsz erdélyi magyarból állt.

A koldusokat leszámítva Kázmér nem találkozott romániai vagy erdélyi emberekkel Salzburg mellett. A magyarországi magyarokkal szemben egyaránt vannak negatív és pozitív érzései. Elszigetelt életvezetésükből kifolyólag nem voltak gyakoriak a közösségi találkozásai.

Fruzsina idegennek érezte magát Magyarországon és az Egyesült Királyságban, de elfogadottként, megérkezettként, integrálódottként, otthon érezte magát Lengyelországban. Az utóbbi országban volt egy román jó barátja, aki nem „számított” tipikus románnak tíz év külföldön töltött idő után (utólag bánja, hogy nem tartotta szinten a román nyelvi kompetenciáit, nem kereste a románok társaságát). Számos észak-magyarországi, angolul dolgozó, jól fizetett ismerőse volt Lengyelországban (olyan környezetet keresett, ahol anyanyelvét használhatja, és erdélyi magyarokkal alig találkozott abban az országban, a kedvezőtlenebb gazdasági helyzetű észak-magyarországi térségekből származó munkavállalókkal viszont gyakran, ez utóbbi kapcsolatokat úgy tűnik, inkább instrumentális megfontolásból választotta). Az Egyesült Királyságban két típusú románait figyelt meg: azokat, akik bébiszitterként vagy pincéreként dolgoznak hosszú ideje, és azokat, akik nemrég érkeztek hasonló célból. Mindkét kategória többsége gyenge nyelvi kompetenciákkal bírt, és alulfizetett munkavállalóként jellemezhető. A magyarországiak között szintén két fő csoportot különböztetett meg: egyik a romániaiakhoz hasonló, a másik viszont jó nyelvi készségekkel és jól fizetett munkával definiálható. Szerinte azoknak a románoknak és magyaroknak, akik nem beszélnek jól angolul, nincs esélyük integrálódni a brit társadalomba, és döntően csak a saját közösségeikben élnek. Kérdés marad, hogy a jó nyelvi kompetenciákkal rendelkező migránsoknak milyen integrációs esélyeik vannak ugyanebbe a társadalomba.

Migránstípusok a narratívák alapján

Kázmér és Dénes három és fél évet, illetve négy évet töltött munkával külföldön, és ők visszatérő migránsok, míg Fruzsina olyan elvándorló, aki több mint tíz éve él külföldön. Bár Dénes négy év után tért vissza, és az interjú időpontjában még csak formálisan indította el a vállalkozását, ő képviseli a visszatérő újító potenciális típusát, aki kis léptékben összekötő kapcsot képez a küldő és a befogadó társadalom között bizonyos üzleti szegmensekben. Kázmér sem bukott, sem konzervatív, sem időskori, sem újító visszatérőként nem jellemezhető Cerase (1974) típusai közül; bár csak néhány évet töltött külföldön, visszatérésének nem kudarc az oka, és nem jellemzi a nehézkes reintegráció, a kibocsátó társadalomtól való eltávolodás, sem az

innováció. Nem állt szándékában hosszabban külföldön tartózkodni, nem próbálta maximalizálni a jövedelmét, amikor elérte a kitűzött célját (a bankhitel törlesztése és az ingatlan nagyobbra cserélése), akkor visszatelepedett, és ugyanabban az intézményben helyezkedett el, ahonnan a 2008-as válság nyomán fellépő pénzügyi kényszerhelyzetben távozott. Visszatérésében valószínűleg képzettségéhez mért alulfoglalkoztatottsága, a befogadó társadalomtól való izolációja és a transznacionális kapcsolattartása is szerepet játszhatott, ami egybecseng Snel és szerzőtársai (2015) eredményeivel. Mivel szoros kapcsolatot ápolt a küldő társadalomban maradt erős kötéseivel, illetve nem tartózkodott hosszú ideig külföldön, a helyi gazdaságba és társadalomba történő visszaintegrációja nem bizonyult problematikusnak. Viszont a helyi gazdaságba és társadalomba való beilleszkedés elősegítésének szükségességét támasztják alá azok a kutatási eredmények, amelyek szerint az ingatlanbefektetéseket célzó migráns keresők nehézségekbe ütköznek a megszerzett ingatlan fenntartásában, pontosabban a munkaerőpiaci integrációjuk hiányában a további külföldi munkavállalás jelenthet logikus gazdálkodási stratégiát (White, 2013). Cerase visszatérő migráció tipológiája újragondolásra szorul, mivel a megközelítésének napvilágra kerülése óta eltelt több mint négy évtizedben egy sor társadalmi és gazdasági változás következett be és gyorsult fel.

A narratív stratégiákról

Két interjúalany a hároomból a saját elképzelését követte az önmegvalósításról és a karierról, míg a harmadik egy strukturális kényszer eredményeként ment külföldre, nehéz pénzügyi helyzetbe került a 2008-as gazdasági világválság következményeként. Mindhárman magasan képzett migránsok voltak, de Trevena fogalmai alapján két interjúalanyt karrierkeresőnek nevezhetünk, a harmadikat pedig célirányos felhalmozónak (Trevena, 2013; King és mtsai., 2016; Fassmann és mtsai., 2018). A két karrierkereső közötti különbségek (a számos eltérő vonás közül a jelen elemzés szempontjából az egyik leglényegesebb az, hogy az egyik visszatért) megragadása érdekében a három eset elemzése során ötvöztük Cerase (1974) és Trevena (2013) tipológiáját, így az egyik karrierkeresőt visszatérő újítóként is azonosítottuk.

Dénes abszolút aktív és tudatos stratégiaként írta körül a migrációs pályáját, amelyet ő maga és a felesége tervezett és valósított meg.

Kázmér elkerülhetetlen stratégiaként írta le a migrációs pályáját. Hangsúlyozta, hogy nem tervezett külföldi munkavállalást. Arra kényszerült, hogy megpróbálja azt a kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt a 2008-tól kibontakozó válság idején. Ugyan kényszerpályaként fogta fel, úgy emlékszik vissza arra a periódusra, mint pénzügyileg sikeres időszakra.

Fruzsina a leginkább tudatos a tíz fiatal interjúalany közül, akiknek az életútját vizsgáltuk a kutatás során. Tizenhat éves korában döntötte el, hogy külföldre megy, narratívájában teljesen autonóm, aktív szereplőként mutatja be magát. A tanulmányai folytatására, a külföldre településre, a munkakeresésre stb. vonatkozó döntéseket mind egyedül hozta meg.

KÖVETKEZTETÉSEK

Terepmunkánkat Sepsiszentgyörgyön végeztük, a Románia közepén fekvő kis és gazdaságilag kedvezőtlen helyzetű, magyar többségű Kovászna megye székhelyén. A várost az alacsony hozzáadott értékkel jellemezhető feldolgozóipar dominálja, valamint a kulturális események viszonylagos sűrűsége emeli ki a környező kisvárosok sorából.

Három „tipikus” életutat választottunk ki azzal a céllal, hogy összehasonlítsuk a narratíváikat, azonosságtudatukat/kötődéseiket, életpálya-fordulópontjaikat. Annak ellenére, hogy a címben tipikus interjúalanyok szerepelnek, a kiválasztott esetek sajátos csoportját képezik a fiatal migránsoknak, hiszen mindegyikük felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A felhasznált szakirodalmi megközelítések szerint egyikük visszatérő újítként azonosítható, a második karrierkeresőként, a harmadik pedig célirányos felhalmozóként. A visszatérő újítként szintén karrierkeresőként definiálható a befogadó országban, így a különbségek mellett Dénes és Fruzsina profilját számos hasonlóság is jellemzi. Az 5. táblázatban a Trevena (2013) tipológiájában található szempontokból kiindulva, azokat kiegészítve összefoglaltuk a kiválasztott esetek alapvető vonásait.

Különbségek fedezhetők fel a narratíváinkban az élettörténetük kezdetét illetően, az életük másodlagos mérföldkövei tekintetében, eltérőek a befogadó országaik, motivációik, stratégiáik, döntéseik. Ugyanakkor hasonlóságokat találunk a társadalmi és pénzügyi hazautalásaik, ingatlanba történő befektetéseik, a kék- illetve fehérgalléros munkát végzők külföldi integrációs esélyei vonatkozásában. Tapasztalataik alapján azok esélyei sem egyértelműek a befogadó társadalomban az ott általános életszínvonal elérésére, akik beszélik a befogadó ország nyelvét, és a szakmájukban dolgoznak. A nyelvtudás a leginkább szükséges belépő a befogadó társadalomba való integrációhoz, de az interjúalanyaink kapcsolathálói többnyire azt mutatják, hogy a saját diaszpórájukban találják meg integrációs közösségüket, szeparáció érvényesül a tömeges bevándorlással jellemezhető társadalmakban. Az intenzív transznacionális kapcsolattartás és a kapcsolatok heterogenitása kedvez a visszatérésnek (hiányuk pedig megnehezíti), épp úgy mint a hazai munkaerőpiaci integráció sikerességének. A visszatérő migránsok új rétegződési pozíciót foglalhatnak el a külföldön megszerzett tudástőke, pénztőke, kapcsolati tőke befektetése révén. Ennek megvalósításában a kibocsátó közeg is szerepet játszik, és ez abban nyilvánul meg, hogy miként viszonyul a visszatérő előrelépéséhez, milyen hagyományai vannak a kilépésnek és hazatérésnek, milyen mértékben fogadja el, mennyiben támogatja a vándorló feltételezhetően külső mintákat adaptáló otthoni gyakorlatát, stratégiáját.

5. táblázat. Az elemzett esetek jellemzői
Table 5. Characteristics of the analyzed cases

	Visszatérő újtó	Karrierkereső	Célirányos felhalmozó
A migráció célja	„szerencsepróbálás”, több munkalehetőség, jobb fizetés, üzleti kapcsolatok építése, kezdőtöke gyűjtése az otthoni ingatlanbefektetéshez és vállalkozásindításhoz	a szakmai karrier folytatása, posztmaterális célok (nyelvtanulás, utazás)	megtakarítások a jövőbeli otthoni ingatlanbefektetéshez
Narratív stratégiák	tudatos önmegvalósítás	tudatos önmegvalósítás	elkerülhetetlen kényszerpálya, amely során sikeresen elérte kitűzött célját
Döntéshozás	a párjával közösen meghozott döntés, hálózatok segítségével	nagyon korai életrszakaszban meghozott individuális döntés	a párja mintájának követése
Kockázathoz való viszony	visszatérés utáni kockázatvállalás vállalkozásindítás révén	kockázatvállalás a befogadó társadalmakban	kockázatkerülés
Szerep	mintaadó	mintaadó	mintakövető
Korábbi mobilitási/autonómiatapasztalatok	tanulmányi mobilitás	tanulmányi mobilitás	késői önállósodás, „mama-hoteltől” végzett felsőfokú tanulmányok, részleges egzisztenciális önállósodás az egyetemi életrszakaszban végzett alkalmi munkák révén
A migráció időkerete	ideiglenes	hosszú távú	ideiglenes
Munkakeresési stratégiák	fehérgalléros munka vállalása, rugalmasság, tanulásra való nyitottság, szakmai előmeneteli lehetőségek keresése	szakmai előmeneteli lehetőségek és új képzettségek megszerzésének keresése, tervezett karrierút követése, ugyanakkor új, felmerülő lehetőségekbe való beleugrás a felfelé irányuló mobilitás érdekében.	a legkönnyebben elérhető és legjobban fizetett, alacsony képzettséget igénylő munka elvállalása, a vendéglátás területén, túlképzettként
Mobilitás a befogadó országok munkaerőpiacán	vertikális és horizontális mobilitás, kevés munkahelyváltás	vertikális és horizontális mobilitás, munkahelyváltások a két országban, több városban töltött időszakok alatt	alacsony fokú horizontális mobilitás, hosszú távú alkalmazás irányába mutató tendencia
Integrációs esélyek a befogadó országban	gettósodás (saját közösséggel való kapcsolattartás)	a lengyel társadalomban sikeres, az Egyesült Királyságban kedvezőtlenebb	izoláció (területi szegregálódás)

Forrás: saját szerkesztés Trevena (2013) kritériumainak felhasználásával/kiegészítésével

SZAKIRODALOM
REFERENCES

- Bándy, K. (2014). *A magasan képzett magyar munkaerő migrációs hajlandósága és a tanulmányi mozgás mint motivációs tényező*. PhD-értekezés. Széchenyi István Egyetem.
- Bögre, Zs. (2003). Az élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle*, (1), 155–168.
- Braham, M., & Braham, M. (2000). 'Romani Migrations and EU Enlargement'. *Cambridge Review of International Affairs*, 13(2), 97–111. <https://doi.org/10.1080/09557570008400301>
- Cluj Management and Planning Group (2016). *Strategia integrată de dezvoltare urbană a municipiului Sfântu Gheorghe*.
- Cerese, F. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *The International Migration Review*, 8(2), 245–262. <https://doi.org/10.2307/3002783>
- Fassmann, H., Gruber, E., & Németh, Á. (2018). *Conceptual overview of youth migration in the Danube Region*. Universität Wien. YOUNIG Working Papers No. 1.
- Gödri, I. (2010). *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolatháló jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeség tudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentések 89.
- Huzdik, K. (2014). *Migrációs potenciál alakulása és az azt befolyásoló tényezők a XXI. század első évtizedében Magyarországon*. PhD-értekezés. Szent István Egyetem.
- Józsa, I. (2018). *A magyarok munkavállalási célú vándorlásának jellemzői az Európai Unión belül*. PhD-értekezés. Szent István Egyetem.
- King, R., Lulle, A., Moroşanu, L., & Williams, A. (2016). *International Youth Mobility and Life Transitions in Europe: Questions, Definitions, Typologies and Theoretical Approaches*. University of Sussex – Sussex Centre for Migration Research. Working Paper No. 86.
- Kovács, É. (2007). Narratív biográfiai elemzés. In É. Kovács (szerk.). *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet* (373–396. o.). Magyar Néprajzi Múzeum. Regio Könyvek.
- Kovács, É. (2011). A narratív módszertanok politikája. *Forrás*, 43(7–8), 3–20.
- Kovács, É., & Melegh, A. (2004). A vándorlást elbeszélő narratívák neme, avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. In A. Pető (szerk.). *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században* (175–198. o.). Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány.
- Kovács, É., & Melegh, A. (2000). „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is” – Vándorlástörténetek Erdély, Ausztria és Magyarország háromszögében. In E. Sik (szerk.). *Diskurzusok a vándorlásról* (93–152. o.). MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Kunuroglu, F., Van de Vijver, F., & Yagmur, K. (2016). Return Migration. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(2). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1143>
- Lados, G. (2018). *A Magyarországra történő visszavándorlás társadalomföldrajzi vizsgálata*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- Melegh, A., Kovács, É., & Gödri, I. (2010). „Azt hittem, célt tévesztettem”. *A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai*

országban. Központi Statisztikai Hivatal – Népszégtudományi Kutatóintézet. Kutatási jelentések 88.

- Moroşanu, L., Bulat, A., King, R., & Lulle, A. (2017). *Young Europeans in London: Romanians' career transitions and settlement plans before and after Brexit*. Presentation at the 'Romanian Migration Workshop', University College London, 27 April 2017. <http://www.ymobility.eu/wp-content/uploads/Romanian-migration-workshop-slides-28-Apr.pdf> (Letöltve: 2018. december 27.)
- Sandu, D., Toth, G., & Tudor, E. (2017). The nexus of motivation–experience in the migration process of young Romanians. *Population Space and Place*, e2114. <https://doi.org/10.1002/psp.2114>.
- Snel, E., Faber, M., & Engbersen, G. (2015). To stay or return? Explaining return intentions of Central and Eastern European labour migrants. *Central and Eastern European Migration Review*, 4(2), 5–24.
- Sólyom, A. (2020). Transnational Youth Migration in Sfântu Gheorghe: processes, effects and policy challenges. Local status quo analysis developed within the project 'YOUMIG – Improving institutional capacities and fostering cooperation to tackle the impacts of transnational youth migration'. *Reconnect Working Papers*, 10(33), 1–81.
- Trevena, P. (2013). Why Do Highly Educated Migrants Go for Low-Skilled Jobs? A Case Study of Polish Graduates Working in London. In B. Glorius, I. Grabowska-Lusinska & A. Kuvik (szerk.). *Mobility in Transition: Migration Patterns after EU Enlargement* (169–190. o.). Imiscoe Research – Amsterdam University Press.
- White, A. (2013). Double return migration: failed returns to Poland leading to settlement abroad and new transnational strategies. *International Migration*, 52(6), 72–84. <https://doi.org/10.1111/imig.12138>

MELLÉKLET

Táblázat a vándorló interjúalanyok szociodemográfiai jellemzőiről

Table about socio-demographic characteristics of the young migrant interviewees

Változó	Kategória	Személyszám
Nem	Férfi	7
	Nő	3
Iskolai végzettség	Alapfokú	2
	Középfokú	5
	Felsőfokú	3
Családi helyzet	Gyermekes	4
	Gyermektelen	6
Migrációtípus	Visszatérő migráns	2
	Rövid távú migráns	4
	Ingázó	0
	Elvándorló	4
	Bevándorló	0
Munkaerőpiaci helyzet	Diák/hallgató	2
	Alkalmazott	6
	Munkanélküli	2
Célország	Egyesült Királyság, Ausztria, Németország, Magyarország, Dubai, Lengyelország	10

Gál Katalin,¹ Pásztor Rita² Ezüst gazdaság Romániában. Érmelléki esettanulmány³

Kivonat

A rendszerváltást követő Romániában is jelentős változások figyelhetők meg a népesség szerkezetében, melynek egyik vetülete az elöregedés. Kutatásunk az ezüst gazdaság hazai vetületeit vizsgálja az Érmellék példáján.

A vizsgált észak-bihari tájegység egy hátrányos helyzetű mikrorégió, ahol az elmúlt harminc év társadalmi és gazdasági változásai nem hoztak könnyebb életet. Az említett társadalmi változások az etnikai cserében, az elöregedésben, az elöregedés elnöiesedésében, az alacsony iskolai végzettségben érhetők tetten. A gazdasági mutatók szerint alacsony jövedelem, ingázó munkavállalás jellemzi az itt élőket. Az Európai Unióhoz való csatlakozás ezen a vidéken leginkább a határátkelők számának a növekedésében, a határ menti ingázásban mutatkozik meg. Kutatásunk tehát az ermelléki idősödő és idős generáció helyzetének vizsgálatára vonatkozik az ezüst gazdaság – azaz a kifejezetten időseket célzó – intézkedések, szolgáltatások mentén. Az ezüst gazdaság komplex, az idős generáció foglalkoztatottságán túlmutató fogalmának meghatározását és az aktív idősödés index dimenzióinak bemutatását követően az empirikus adatok elemzése következik. Tanulmányunk az ezüst gazdaságra úgy tekint, mint azon gazdasági lehetőségek összessége, amely a népesség öregedésével kapcsolatos növekvő köz- és fogyasztói kiadásokra, valamint az ötven év feletti lakosság sajátos szükségletinek kielégítésére egyaránt vonatkozik. Az adatfeldolgozás során az ermelléki idős lakosság életminőségének kvalitatív megismerése révén arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az ezüst gazdaság vagy annak egyes dimenziói milyen mértékben érhetők tetten az Érmelléken. Tanulmányunkban egy feltáró kutatás keretében az elkészített fókuszcsoporthoz interjúkból, szakmai és mélyinterjúkból származó információk elemzését az aktív idősödés indexe adta dimenziók keretébe illesztettük. Az alkalmazott elemzési logika mentén az egyes dimenziók bemutatása a fellelhető szekundér adatokon túl a kvalitatív empirikus anyag feldolgozásával egészült ki, így alaposabban megismerhettük az aktív idősödés ermelléki viszonyait és a térségi ezüst gazdaság lehetőségeit.

Kulcsszavak: ezüst gazdaság, aktív idősödés, idősök életminősége, szociális ellátás, idősök foglalkoztatása, idősök társadalmi részvétele

Abstract. Silver Economy in Romania. Érmellék Case Study

After the regime change in Romania significant changes in the structure of the population can also be observed, one aspect of which is aging. Our research examines the Romanian aspects of the silver economy on the example of Érmellék micro region.

1 A szerző a Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. E-mail: katalin.gal@partium.ro

2 A szerző a Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. E-mail: pasztor.rita@partium.ro

3 A kutatás 2020-ban a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi ösztöndíjprogram támogatásával valósult meg.

The studied North Bihor area is a disadvantaged micro-region where the social and economic changes of the last 30 years have not brought an easier life. These social changes can be seen in ethnic change, aging, the feminization of aging, and low educational attainment. According to economic indicators, people living here are characterized by low income and commuting lifestyle for working purposes. Accession to the European Union is mostly reflected in the increase in the number of border crossings points and cross-border labor force migration in this region. Thus, our research concerns the examination of the situation of the aging and elderly generation in Érmellék along the measures and services of the silver economy. After defining the concept of the silver economy and presenting the dimensions of the Active Aging Index, an analysis of the empirical data follows. Our study interprets the silver economy as a set of economic opportunities that address both the public and consumer expenditures associated with an aging population and the specific needs of the population over 50 years. During the data processing, through qualitative approach of the elderly population quality of life, we sought the answer to the question of the extent to which the silver economy, or some of its dimensions, can be accessed in Érmellék.

In our study, we integrated the analysis of information from focus group interviews, professional and in-depth interviews in the framework of the exploratory research into the dimensions provided by the Active Aging Index. Along with the applied analytical logic, the presentation of the individual dimensions was supplemented with the processing of qualitative empirical material in addition to the secondary data, so we could get to know the conditions of active aging in Érmellék and the possibilities of the regional silver economy.

Keywords: silver economy, active aging, quality of life of the elderly, social care, employment of the elderly, social participation of the elderly

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Gál Katalin, Pásztor Rita (2020). Ezüst gazdaság Romániában. Érmelléki esettanulmány. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 75–98. <https://doi.org/10.17177/77171.249>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. AZ ÖREGEDÉS POZITÍV SZEMLÉLETE

A népesség előregedése a 21. század globális demográfiai trendje. Az életkor meghosszabbodása és a 65 év feletti korosztály arányának növekedése szükségessé tette az idős generáció csoportjának további tagolását. A jobb életkörülmények, a születéskor várható élettévek számának növekedése révén megnő a nyolcvan év feletti népesség aránya. Az idős generációra használt harmadik korosztály (65–79 év) elnevezés mellé megjelenik a negyedik korosztály fogalma is, ami a nyolcvanéves és ennél idősebb életkorúak csoportjára használatos. Ez a megnevezés utal az öregedés minden aspektusára: annak törekénységére, tehetetlenségére és sok esetben az önállóság elvesztésére (Negoescu, 2020).

Az előregedés mérete jól reflektálódik a statisztikai adatokban. Az EU 28⁴ országában (továbbiakban EU 28) 2018-ban 512 millióan éltek, a legmagasabb populációs szám, 525 millió, várhatóan 2044-ben lesz. Ezt követően ismét csökkenni fog a lakosság száma. Az lakosság korszerkezete jelentősen megváltozik, míg a fiatal-, illetve munkavállaló korban lévők aránya csökken, addig a 65 év feletti korcsoport aránya növekvő tendenciát mutat. Az EU 28-ban 2018-ban 101,1 millió 65 év feletti élt (19,7%), várhatóan 2050-re az ebbe a korcsoportba tartozók száma 150,6 millió lesz (28,5%). Jelentős növekedés várható az aggastyán korosztály (85 év feletti) esetében 2018 és 2050 között, 13,8 millióról 31,8 millióra nő. A munkaképes korú népesség csökkenő száma és az idős és nagyon idős korúak növekvő száma megerősíti annak szükségességét, hogy az az idősödő és idős generáció munkaerőpiaci részvétele hosszabb idejűvé váljon (Eurostat, 2019). A társadalmi jólét, a szociális védelem és biztonság az aktivitás meghosszabbításával nagyobb valószínűséggel válik megőrizhetővé. Romániában a 0–14 év közöttiek 0,7%-kal lettek kevesebben 2008–2018 között, az EU 28-ban csak 0,2%-kal, a 65 feletti korcsoport 2,8%-kal nőtt Romániában, míg az EU-ban 2,6%-kal (1. táblázat).

1. táblázat. *Korszerkezet 2008 és 2018 között (% a teljes populációból)*

Table 1. *Age structure between 2008 and 2018 (% from total population)*

	0–14 év		15–65 év		65 év felett	
	2008	2018	2008	2018	2008	2018
EU 28	15,8	15,6	67,1	64,7	17,1	19,7
Románia	16,3	15,6	68,3	66,2	15,4	18,2

Forrás: Negoescu, 2019: 5

Újabb adatok szerint 2019-ben Romániában az egyes korosztályok aránya a következő módon változott: 0–14 év közöttiek 15,7%, a 15–65 év közöttiek 68,8%, a 65 év feletti pedig 18,5%-ot jelentettek az össznépségből.

A nyolcvan év feletti népesség száma az európai országokban növekvő tendenciát mutat. A legfrissebb – 2019-es – adatok szerint (ahol már EU 27 tagállamának [továbbiakban EU 27] átlaga jelenik meg, 5,8%,) a legmagasabb arányokat Olaszországban (7,2%), Görögországban (7,1%) és Németországban (6,5%) számolták. Ez a növekedés köszönhető a megfelelő klíma, gazdaság-, egészség- és társadalmpolitika kombinációjának. Románia a 17. a rangsorban a 4,7%-os aránnyal. A hátrányt emeli ki a várható életek száma nyolcvanéves korban, míg az EU 27-ben még kilenc év, addig Romániában (tíz év alatt nem változott) 7,8 év. Stagnálás csak Romániában és Magyarországon mutatkozik (Negoescu, 2020). Románia esetében magyarázatként felmerül, hogy a lakosság nem foglalkozik az egészségi állapotával, de a hosszú élet kedvezőtlen alakulása mögött a szociális, gazdasági egyenlőtlenségek, a hiányos egészségügyi szolgáltatások is megjelennek.

4 Az Európai Unió adatbázisaiban (Eurostat) legtöbb esetben még EU 28 államának adatai állnak rendelkezésünkre, ahol az időközben kilépő Egyesült Királyság adatai is szerepelnek.

Az európai országokban és ezen belül Romániában is a népesség korszerkezeti adatai a demográfiai öregedést és az öregedés elnöiesedését tükrözik. A demográfiai öregedést befolyásoló tényezők a születési arány csökkenése, a születéskor várható élettartam meghosszabbodása, valamint egyes országokban a migráció. Ezek közé az országok közé tartozik Románia is (M. Muncii, 2014; Veres, 2015). Az elmúlt két évben az európai adatok szerint Románia, Olaszország után a második helyen áll a népességfogyásban, 2018 és 2019 között 116 173 lakossal lett kevesebb (Negoescu, 2020: 14). Románia lakossága 1989–2018 között 3,5 millióval csökkent, 2050-re pedig még 3,3 millióval lesz alacsonyabb, feltehetően 15,1 millióan élnek majd az országban, valamint a 65 feletti korosztály elérheti a 4,8 milliót, ez pedig a teljes népesség 30%-át jelenti. Az előrejedés vidéken nagyobb arányú, mint városban, a 2018-as statisztikai adatok szerint vidéken a lakosság 20,2%-a 65 éves vagy annál idősebb (Negoescu, 2019).

Románia számára az elkövetkező néhány évtized további kihívásokat is hoz, mivel az 1966-os demográfiai változást előidéző kormányhatározat hatása ismét jelentős mértékű (át)változást idéz elő, az úgynevezett „dekrétus”⁵ korosztály kapcsán, akik most lépnek be az ötven feletti munkavállalói korcsoportba. Ez által megerősödik az aktív idősödés kérdésének időszerűsége.

Az ezüst gazdaság szempontjából releváns célcsoportot (50+) vizsgáló kutatások (Csoba és mtsai., 2016; Csoba & Ladancsik, 2020; Domonkos és mtsai., 2013; Fachingere, 2019) megállapításai alapján a kor szerinti diszkrimináció csökkentése, az élethosszig tartó tanulás, a vállalkozóvá válás támogatása, a flexibilis nyugdíjazás bevezetése, az atipikus foglalkoztatási formák meghonosítása jelenthetik azokat a pilléreket, amelyek hatékonyan hozzájárulnak az aktivitás megőrzéséhez. A jelenlegi, hagyományosnak tekintett szemlélet nem igazán veszi figyelembe azt, hogy a kor önmagában nem elég az idősödés kérdésének vizsgálatához. Az idős korosztály sokszínűségét az életkor mellett a fizikai-egészségi állapot, a szociális helyzet, a mentális egészség egyaránt befolyásolja. A jobb életkörülmények nemcsak a születéskor várható élettartam növekedését eredményezték, hanem az egészségben eltöltött évek számának növekedését is, ezzel pedig megteremtődik a lehetősége egy hosszabb, aktívan, munkával töltött élet szakasznak.

A tudatos öregedés révén új gazdasági folyamatok, piaci lehetőségek és struktúrák alakíthatók ki. Az ezüst gazdaságban az idősek képesek magukról gondoskodni, kiépülnek üzleti és társadalmi struktúrák, amelyek ezt a folyamatot támogatják. Az ezüst gazdaság a kort nem hátrányként, hanem előnyként kezeli. Az idősödő lakosság három csoportra osztható (aktív, törekeny, függő), amelyek mindegyike sajátos szükségletekkel rendelkezik. Az ezüst gazdaság az általános fogyasztási gazdaság nagy részét magában foglalja, de jelentős különbségeket mutat a

5 Az 1966/770-es dekrétum betiltotta a terhességmegszakítást Romániában. Ez az intézkedés a Nicolae Ceaușescu vezette kommunista rezsim drasztikus népességgazdasági eszköze volt. A történelem iróniája, hogy a rezsim bukását épp ez a generáció okozta, akiket forradalmi nemzedéknek is neveznek. Az 1989-es forradalomnak köszönhető a rendelet hatályon kívül helyezése az 1989. december 26-i törvény alapján. A népességgazdasági intézkedés rövid távú pozitív hatása minimálisnak tekinthető a közép- és hosszú távú negatív hatásai miatt. Ez a korosztály minden fontosabb életszakaszban jelentős társadalmi és gazdasági kihívást jelentett a román társadalomnak, oktatás, egészség, lakhatás, foglalkoztatás területén. A következő feszültségekkel teltített szakasz a nyugdíjba vonulás lesz, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó időskori ellátások biztosítása.

kiadási prioritások és minták tekintetében, épp a korösszetétel sokszínűsége miatt (Európai Bizottság, 2015: 7).

Az idősödő és idős társadalomban átalakul a vásárlóerő, ezzel egy időben befolyásolja a gazdasági fejlődést is. Ezt az egymásra hatást írja le az ezüst gazdaság fogalma, fókuszba helyezve hogy mire költ, milyen ágazatokat támogat az idős társadalom (Fachingere, 2019). Tulajdonképpen lefedi azokat a gazdasági lehetőségeket, amelyek a népesség öregedésével kapcsolatos növekvő köz- és fogyasztói kiadásokkal, valamint az ötven év feletti lakosság sajátos szükségleteivel kapcsolatosak. Beleérti a közvetlenül vásárolt termékeket és szolgáltatásokat, valamint ezekből a kiadásokból keletkező további gazdasági tevékenységeket, figyelembe veszi az idősödő népesség eltérő csoportjainak sajátos igényű mintáját (Európai Bizottság, 2015). Érintett területei közé sorolhatjuk az egészséget, táplálkozást, a szabadidő eltöltését, lakhatást, jólétet, munkavállalást, idősgondozást stb.

Annak ellenére, hogy nincs egy általános meghatározása, a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ezüst gazdaság egy holisztikus szemléletváltást hoz az időspolitikába, a kihívásokból lehetőségeket teremtve kínál hatékony megoldást a demográfiai változásokra. A meghatározások közös eleme, hogy az idősödő és idős korosztály (az ötven év feletti) egy heterogén társadalmi réteg, ahol eltérő igények jelennek meg és a társadalom által kialakított mechanizmusok alapja az aktív öregedés elősegítése (Silversudoe, 2016).

Az idősödés folyamatának leírására több fogalom is meghonosodott, míg amerikai dokumentumokban (Bowling & Dieppe, 2005) sikeres öregedéstről (*successful ageing*) beszélnek, addig Európában az aktív idősödés fogalma honosodott meg (*active ageing*). Az aktív öregedés az egészség, a társadalmi részvétel és biztonság függvénye. Az egészség szempontjából nemcsak a betegségek kezelése fontos, hanem az időskori fogyatékoság, betegség megelőzése, dohányzás elleni küzdelem, egészséges táplálkozás, szűrővizsgálatok szerepe is jelentős. A társadalmi részvétel tanulási lehetőségre, közlekedésre, vezetői pozíció betöltésére, idősök szervezeteinek támogatására utal. A biztonság egyaránt vonatkozik pénzügyi stabilitásra, valamint fizikai és szociális biztonságra (WHO, 2002). A jelenséget leíró fogalom társadalmi értelmezésére tesz kísérletet az aktív idősödés indexe (*Active Ageing Index*).

Az aktív idősödés indexe (továbbiakban AAI⁶) az Európai Bizottság Foglalkoztatás, Szociális Ügyek és Társadalmi Befogadás Főigazgatósága, valamint az UNECE (Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottsága) kezdeményezésére született meg, 2012-ben az aktív idősödés európai évében. Az AAI egy komplex módszertani megközelítési mód, hatékony mérőeszköz, amely segíti az aktív öregedés társadalmi folyamatának szemléltetését. A 2012-ben kidolgozott index négy részterületből áll, melyet huszoneköt indikátor határoz meg (Zaidi és mtsai., 2013). Kiszámítása a komponensek értékeinek súlyozott összegzésével történik. Az AAI összetett mutatót sok bírálat érte hiányosságai miatt, mint amilyen pl. a vallásosság mellőzése. A Berde és Kuncz (2019) szerzőpáros is kiemeli, hogy az aktív idősödés indexe magyarázóerejének növelése szempontjából fontos lenne emelni az információs és kommunikációs technológia használata jellemző súlyát a képesség az aktív időskorra és támogató környezet dimenzióban. Ennek ellenére

6 A tanulmány során az index angol elnevezésének rövidítését és/vagy a teljes magyar megnevezését használjuk.

alkalmas az idősödés folyamatának és a társadalom erre adott válaszáának minősítésére. Az AAI értéke gyakorlatilag az „ezüst piaci” szükségletekre mutat rá, hozzájárul az ezüst gazdaság alakításához, adatai alapján azonosíthatóvá válnak azok a területek, amelyek a szükségletorientált idősopolitika kialakítását támogatják. Általa mérhetővé válik a gazdasági és politikai intézkedések hatékonysága (Vajda, 2017), tükrözi az öregedéssel kapcsolatos szakpolitikai erőfeszítések eredményességét, rámutat a kielégítetlen területekre, fejlesztendő szegmensekre.

Az AAI négy részterülete a maga jellemzőivel a foglalkoztatottság (55–59, 60–64, 65–69, 70–74 évesek foglalkoztatási rátája), a társadalmi részvétel (önkéntes tevékenység, gyermekek és unokák gondozása, idősek gondozása, politikai részvétel), a független élet (fizikai aktivitás, egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, független élet, pénzügyi biztonság, fizikai biztonság, élethosszig tartó tanulás) és az aktív időskor és környezet (55 éves korban várható élettartam, 55 éves korban egészségben várható élettartam, mentális egészség, információs és kommunikációs technológia használata, társadalmi kapcsolatok, iskolai végzettség). A mutatók európai uniós felmérésekből kerülnek be az AAI-be, amely százalékos adatokat tartalmaz. Ezt az indexet két évente számszerűsítik. Az országokat négy klaszterbe sorolják, az elsőbe a legalacsonyabb értékű országok kerülnek, míg a negyedikbe a legmagasabb értékűek.

A 2019-ben kiadott AAI 2018 dokumentum alapján Románia és a többi európai ország viszonylatában az alábbiakat emelhetjük ki a foglalkoztatás dimenziója tekintetében: Románia a maga 25,6-os átlag időskori foglalkoztatási rátájával az 1-es klaszterbe tartozik, (–7,1%-kal tér el az EU-átlagtól ebben a dimenzióban). További ide tartozó országok: Bulgária, Horvátország, Görögország, Magyarország, Olaszország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia és Spanyolország. A jelentés szerint ezek az országok az idősek foglalkoztatása tekintetében uniós szinten a legalacsonyabb teljesítményről számolnak be, ugyanakkor az AAI többi dimenziójában sem teljesítenek túl jól (UNECE, 2019).

Az AAI jelentésben az 1-es klaszterbe tartozó Románia a legrosszabb teljesítményét a társadalmi részvételben mutatja, gyakorlatilag –23,7%-kal helyezkedik el az uniós átlag alatt (UNECE, 2019). Románia az 1-es klaszterbe tartozik a másik két dimenzió tekintetében is: a független, egészséges és biztonságos élet adatai –9,8%-kal, míg a képesség és támogató környezet mutatója szerint –22,6%-kal helyezkedik el az uniós átlag alatt (UNECE, 2019).

A saját kutatásunk szempontjából azért választottuk az AAI-t mint vezérelvet az idős gazdaság tettenéréséhez, mert a négy részterület és a huszonnégy mutató egy jó konceptualizációs hálózat képez, és viszonylag jól lefedti mindazt, amit az aktív idősödés jelenthet. Ennek tükrében pedig az empirikus adatok gyűjtése, valamint azok elemzése során is ezt a logikát követtük.

2. ÉRMELLÉKI ÖREGEDÉS – A KUTATÁSI TERÜLET BEMUTATÁSA

Kutatásunkat egy területileg jól behatárolható partiumi alrégióban végeztük, az Érmelléken. Ez a Kárpát-medencében meghúzódó tájegység földrajzilag a Berettyó és Ér folyók közötti területen fekszik. Határait azonban nem természetföldrajzi adatok alapján határozzuk meg, hanem sokkal inkább a regionális identitás mentén, amely eredményeként történelmi régiók jöttek létre, többek között az Érmellék (Szilágyi, 2019). Középkorra tehető kialakulásához etnikai szerkezetének egysége és az ott élők életformája vezetett. Létrejött egy elszigetelt, többségben

magyarok lakta téregység. „Az Érmellék nem területet, nem folyót (...) hanem a környezethez ragaszkodó emberi megnyilvánulásokat” jelenti (Szilágyi, 2012: 77). A kistérség Románia és Magyarország területén fekvő településeket gyűjt egybe, és közel 100 km hosszú és 20–30 km széles területsávot fed le. Sem a román, sem a magyar közigazgatásban az Érmellék elnevezés nem használatos, az elnevezés leginkább néprajzi vonatkozásban jelenik meg. A tanulmányunkban a romániai Bihar megye északi részén fekvő települések együttesére⁷ használjuk ezt a megnevezést, ahol tömbmagyarság él. Ennek köszönhető, hogy leginkább itt él még az érmelléki tudat, a szatmári területeken a vegyes lakossági összetételnek köszönhetően ez kikopott (Szilágyi, 2019). Érmellék az 1876-os közigazgatási reformig önálló közigazgatási egység volt Bihar vármegyében, melynek székhelye Bihardiószeg volt. Valamikori felosztását a jelenben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Érmelléki egyházmegyéje őrzi. Egykori jelentőségét nem sikerült visszaállítani. A 90-es évek változása és az európai uniós csatlakozás hozott némi fellendülést, főképp a határmentiségből eredő nemzetközi áruforgalmi, tranzitjellegű turizmus tekintetében, azonban gazdasági szempontból továbbra is „elmaradott agrárvidéknek” tekinthető (Szilágyi, 2012: 85). Számptalan hátránnyal kell megküzdenie az itt élő közösségnek, mint etnikai csere, államnyelvi kompetencia hiánya, infrastruktúra, gazdasági befektetések hiánya, oktatási-kulturális hátrány (Szilágyi, 2019).

Demográfiai adatok igazolják a kistelepülések hálózatos jellegét, több esetben a településegységek lélekszáma sem haladja meg a kétezer főt. Ez alól kivételt a városok és Bihardiószeg nagyközség képeznek. Etnikai tekintetben az itt élő lakosság 61,95%-a magyar, ez adja a tömbmagyar jelleget. A román lakosság aránya 25,14%. A romák aránya (9,86%) sokkal magasabb az országos vagy a megyei arányoknál. A Bihar megyei romák ötöde él az Érmelléken (Pásztor, 2017a).

A kutatási témánk tekintetében fontos, hogy ismerjük a terület lakosságának korösszetételét. A 2011-es népszámlálás adataiból kiindulva azt látjuk, hogy az ötvenévesek és az idősebb korcsoport aránya Romániában 36,14%, Bihar megyében 34,87% és Érmelléken 32,07% (2. táblázat). Az arányok a 65 évesek és ennél idősebb csoport esetében is kedvezőbbek, míg Érmelléken a lakosság 13,84%-a, addig Bihar megyében 15,1%-a, Romániában pedig a népesség 16,14%-a tartozik a nyugdíjas korosztályhoz. A fiatalok aránya kedvezőnek mondható, akár az országos, akár a megyei adatokhoz viszonyítva. Ennek magyarázata lehet a (magyar) romák népességszaporulatának pozitív tendenciája. Az ezüst gazdaságban részt vevő korosztály tekintetében viszont nem mondható el ugyanez. Az adatok szerint az ötven feletti korosztály aránya alacsonyabb a régióban, mint a másik két vizsgált szinten. A jelenséget több tényezővel lehet magyarázni, részben a rossz életminőség, a szegénység az okozója, részben pedig az öngyilkos-

⁷ Érmelléken három város és tizenegy község fekszik, közigazgatási felosztás alapján 46 település alkotja. A három város: Érmihályfalva, Székelyhíd (Nagykáglya, Csokaly, Érolaszi, Hegyközszentmiklós, Érköbölkút) és Margitta (Magyarkéc, Genyéte), míg a községek: Bihardiószeg (Jankafalva), Biharfélegyháza (Biharvajda, Mihai Bravu), Érábrány (Berettyókohány, Dizsér, Lükü, Újlükü, Széltalló, Szunyogd, Újbártfalva), Vedresábrány (Monospetri, Apátkeresztúr, Érfancsika), Érszöllős (Szolnokháza, Iharostanya, Reszege), Érbogyoszló (Albis), Szalacs (Ottomány), Értarcsa (Éradony, Gálospetri), Érsemjén (Érselénd, Érkenéz), Kiskereki (Asszonyvásár, Érkeserű), Érkörtvélyes (Érvasad) (Pásztor, 2017b; Sim & Dukrét, 2012).

ságok magas száma (erre az interjúalanyok is több esetben kitértek). Az életminőségre utaló statisztikai adatok szerint a várható élettartam alacsonyabb az országosnál, amely a teljes népesség körében 71,32 év, míg a megyében 69,88 év (www.cjbihor.ro, 2016).

2. táblázat. *Életkor szerinti megoszlás (2011, %)*

Table 2. *Distribution by age (2001, %)*

Terület	Összes 100%	Korcsoportok %										
		0–14 év	15–39 év	40–49 év	50–54 év	55–59 év	60–64 év	65–69 év	70–74 év	75–79 év	80–85 év	85 felett
Románia	20 121 641 fő	15,85	34	14,01	6,62	7,2	6,18	4,42	4,48	3,63	2,3	1,31
Bihar megye	575 398 fő	16,4	35,03	13,72	6,68	7,09	6,00	4,49	4,18	3,27	2,08	1,08
Érmellék	72 047 fő	19	35,3	13,54	6,23	6,55	5,45	4,5	3,82	2,78	1,78	0,96

Forrás: INS, 2016, saját szerkesztés

A korcsoportok nemek szerinti bontása alapján megállapíthatjuk, hogy a nemi arány már az idősödő korban, ötven év feletti korosztálynál megváltozik, megnő a nők aránya. Az idős- és aggastyánkorban ez az arány megsokszorozódik. A 2011-es adatok alapján az Érmellék településein 85 év feletti férfi 198 fő, míg nő 494 fő élt.

A népesség elöregedésének tendenciáját mutatja az öregedési index értéke, mely a tizenöt év alatti népességre jutó idősek (65 év feletti) arányát mutatja, azt, hogy száz gyermekkorúra hány időskorú jut (3. táblázat). A 2002-es népszámlálási adatok szerint a romániai öregedési index értéke (79,1%) tíz év alatt több mint 20%-kal emelkedett (Veres, 2015: 44).

3. táblázat. *Az öregedési index értéke (2011)*

Table 3. *The value of the Aging Index (2011)*

Terület	Öregedési index 65 év feletti korosztályra
Románia	101,8
Bihar megye	92,11
Érmellék	73,52

Forrás: Sajtó szerkesztés

Az öregedési index bár kedvezőbb a térségben, ennek ellenére az elöregedés tendenciája itt is kimutatható. A kedvezőbb öregedési folyamat visszavezethető a roma lakosság számának növekedésére, az ő körükben tapasztalható gyermekvállalási kedv eredményeként nő a fiatalok aránya. A feltárt adatok alapján a kutatási térségben egy időben beszélünk etnikai cseréről, elvándorlásról⁸ és elöregedésről.

8 Kutatásunk a migráció vizsgálatára nem tér ki.

Az életminőség szoros összefüggésben van a végzett munkával, a foglalkoztatási státusszal. Az iskolai végzettség a munkaerőpiaci pozíciót erősítheti vagy gyengítheti, a magasabb iskolai végzettség jobb foglalkoztatási kilátásokat biztosít (Polónyi, 2006). Az iskolázottsági adatok tükrözik az ermelléki humán erőforrás minőségét. Az ermelléki lakosság 58,53%-a alacsony iskolázottságú, mindössze 6,38%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Az országos és a megyei adatok is kedvezőbb arányokat mutatnak, hiszen felsőfokú végzettségű a lakosság több mint 14%-a (4. táblázat). A 21. század munkaerőpiacára alacsony iskolai végzettséggel bizonytalan a belépés, a bennmaradás.

4. táblázat. Az iskolázottsági szint megoszlása a tíz év feletti lakosságra (2011, %)

Table 4. Distribution of educational level by population over ten years (2011, %)

Terület	Összes: N (100%)	Felsőfokú végzettség	Posztliceális képzés / technikum	Elméleti líceum	Szak- iskola	Általá- nos iskola	Elemi iskola	Iskolá- zatlan	Ebből analfa- béta
Románia	18 022 221 fő	14,38	3,19	24,36	13,88	27,01	14,18	3,00	1,36
Bihar megye	512 912 fő	14,08	3,13	26,12	14,43	25,55	13,15	3,54	1,78
Érmellék	62 943 fő	6,38	1,56	19,7	13,83	36,84	16,10	5,59	3,48

Forrás: Pásztor, 2017b: 100

A foglalkoztatási átrétegződés, vagyis a mezőgazdaságból más szektorba lépés kialakulása folyamatos. Sokan ingáznak, és érezhető a térségben a városok, főleg Nagyvárad elszívóereje. A jövedelmi szint alacsony, a helyi foglalkoztatási lehetőségek hiányoznak, megjelennek a közlekedési problémák (Pásztor, 2017b). A szakirodalomra támaszkodva (Teşliuc és mtsai., 2016) a kistérség hátrányos helyzetét erősítik etnikai, urbanizációs, gazdasági, iskolázottsági összefüggésekben a statisztikai adatok.

A fentiek értelmében az Érmellék többszörösen hátrányos helyzetben van. Ezekkel az adottságokkal rendelkező mikrorégióban az ötven év feletti korosztály foglalkoztatottsága, az idősebb és idős korosztály aktivitásának megőrzése valószínűsíthetően sok akadályba ütközik. Ezek feltárására vállalkozunk a továbbiakban.

3. AZ ÉRMELLÉKI EZÜST GAZDASÁG EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉSE

A feltáró kutatásunk célja az volt, hogy alulról vizsgálva az öregedés jelenségét, igyekezzünk a statisztikai adatok és szakpolitikai vagy stratégiai dokumentumok célkitűzései mögé is belátni a hétköznapi valóság szemüvegén keresztül. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy egy kistérségben milyen módon jelenik meg az öregedés megtétele, és annak következményeire milyen válaszok születnek. Létezik-e a térségben az ezüst gazdaság, amennyiben tetten érhető, annak mely jellemzőivel találkozhatunk? Az ezüst gazdaság foglalkoztatási aspektusa mellett, vizsgáltuk a fellelhető szolgáltatások körét és az aktív idősödés jelenségét, amelyet az AAI mentén

tártuk fel. A továbbiakban az érmelléki kutatás módszertani támpontjait ismertetjük, majd rátérünk az empirikus adatok feldolgozására.

3.1. A kutatás módszertani kerete

Az empirikus kutatásunk főként kvalitatív megközelítést alkalmazott: egyéni mélyinterjúk, fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, valamint a térség szakértői közösségével folytatott szakértői interjúk révén. A kutatás legfontosabb empirikus alapját tehát az interjúkból kinyerhető elemzés jelentette, ennek tükrében feltárhattuk az érintettek percepcióit az ezüst gazdaság dimenziói kapcsán, mely dimenziókat az AAI-ból nyertük, ezek pedig: foglalkoztatottság, társadalmi részvétel, független, egészséges és biztonságos élet, képesség és támogató környezet az aktív életre. Az interjúk mentén általánosan az öregséggel, öregedéssel, az idősek társadalmi szerepével kapcsolatos véleményeket szintetizáltuk, majd ezt követően az AAI négy dimenzióját vizsgáltuk. Fontos kiemelni, hogy nem terveztünk érmelléki lokális indikátort számolni, viszont az AAI konceptuálisan felöleli mindazt, amit az ezüst gazdaság témakörben vizsgáltunk – így egy statisztikai mutató ismérveit használtuk egy kvalitatív kutatás eredményeinek ismertetéséhez.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjú hozzájárult a résztvevők véleménye révén az érmelléki idősödés jelenségének minőségi megismeréséhez. A beszélgetés fő témakörei: az öregedés általános értelmezése, a kapcsolódó szolgáltatások feltérképezése, az AAI-mutató komponenseinek jellegzetességei voltak. A meghívottak között megtalálhatóak idősekkel foglalkozó civil szervezetek, egyházi intézmények, önkormányzatok képviselői, szakemberek – köztük szociális munkások, tanárok, fiatal- és időskorú reprezentatív személyiségek a térségből. Az alanyok kiválasztása hólabdamódszerrel történt: a térségben végzett kutatásaink alkalmával megismert stakeholderok és különböző szervezetekben aktív fiatal felnőttek kontaktálásával indítottunk, és ajánlások mentén jutottunk el a résztvevők megszólításáig, a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekre való meghívásig. A meghívottak között – a három fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésben – volt lelkes (többféle felekezettől), polgármester, civil szervezeti aktivista, tréner, vállalkozó, fiatal diák, önkormányzati képviselő, tanár, szociális munkás, nyugdíjas, településfejlesztő szakember, újságíró, megyei önkormányzati képviselő, szociális igazgatóság munkatársa, szociális szolgáltató szervezetek több vezetője és munkatársa. A résztvevők összesen tizennégy településről származtak, mind városról, mind községekből. Egy fókuszcsoporthoz tartozó interjú volt személyes részvételi, amely Székelyhídon zajlott, a másik két eseményre online platformon (Google Meet) került sor. A résztvevők a 25–75 év közötti korosztályhoz tartoztak. A tizennyolc személy közül kilencen sorolhatók a 25–40 éves korcsoportba, őket tekintjük a fiatal válaszadóknak.

Az egyéni interjúk célja főképp az idősödő és idős népesség élethelyzetének megismerése és az életminőségét befolyásoló tényezők feltárása volt. Az interjúk időnként a válaszadó szakmai felkészültségének, tapasztalatainak megfelelően egyedi módon formálódtak, más-más súlypontokkal. A beszélgetések során konkrét példákra, személyes tapasztalatokra is rákérdeztünk. A szakértői interjúk alanyait a térség kulcsszereplői közül választottuk ki. A szelekció során előzetes tapasztalataink, valamint a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk alapján azt tartottuk szem előtt, hogy önkormányzati, egyházi és civil szervezeti szereplőket egyaránt bevonjunk a kutatásba, ezáltal célunk volt mind a döntéshozói, mind a szakmai oldalról megszólítani szakembereket. A mélyinterjúk során pedig a személyes érintettségre fókuszáltunk. A szakértői interjúalanyok azonosítása és kontaktálása szintén hólabdamódszer segítségével történt, és kifejezetten szakmai elve-

ket követtünk az alanyok interjúzása során. Ennek eredményeképpen sikerült négy szakértői interjút (egy iskolaigazgatóval, egy településfejlesztési szakemberrel, egy lelkésszel, egy felnőttképzésekben jártas szakemberrel) és három mélyinterjút készítenünk (idősekkel). Az egyéni interjúkra az alanyok lakóhelyén került sor. A szakmai interjú alanyai Bihardiószezen, Székelyhídon és Érmihályfalván élnek és tevékenykednek, míg a mélyinterjú alanyai Kágyáról és Szalacsról származnak. Életkoruk tekintetében a szakmai interjú alanyai az aktív korhoz tartozóak voltak, 35–65 év közöttiek, a mélyinterjú résztvevői pedig hetven év felettiak. A demográfiai adatokra vonatkozó bevezető kérdéseket a gazdasági jellemzőkre, az egészségügyi ellátásra, a szociális ellátásra irányuló kérdéskörök követték. Az interjúalanyok számára minden esetben lehetőség nyílt néhány javaslat, saját meglátás megfogalmazására az idősellátás szektorához kapcsolódóan.

Az interjúk 2020. július–augusztus hónapokban zajlottak. Összesen három fókuszcsoportos interjú készült hat-hat résztvevővel, további hét főt kerestünk fel egyéni interjúk révén (három mélyinterjú, négy szakértői). Az interjúk hanganyagát rögzítettük. Ezeket az alkalmakat még további informális beszélgetések, személyes vagy e-mailben történő konzultációk egészítették ki.

3.2. Elemzési eredmények

A kvalitatív kutatási módszerekkel gyűjtött empirikus adatokat a feltett kérdések mentén összegezzük. Ezek a kérdések az öregedés megítélése, az életminőség jellemzőinek azonosítása voltak, továbbá mind az interjúk struktúráját, mind a feldolgozás keretét meghatározta az AAI dimenzióinak a kvalitatív percepciója. Az elemzés során a fókuszcsoportos és az egyéni interjúk eredményeit szintetikusán ismertetjük. Mindezek tükrében a továbbiakban, az empirikus adatok elemzése és az eredmények leírása során is ezt a logikát és struktúrát követjük.

3.2.1. Az idősödés meghatározása, közösségi megítélése és életminőségének jellemzői

Az adatgyűjtés egyik témaköre az **idősödés definíciójához** kötődött, ezen belül arra törekedtünk, hogy felmérjük, milyen tényezők mentén azonosítják a megkérdezettek/érintettek az öregedést. A biológiai életkor, az egészségi állapot és a munkaerőpiaci aktivitás volt a leggyakoribb tényező, amelyet megemlítettek.

Az öregedés kezdeteként azonosítható életkor igen változatos a megkérdezettek körében – 55 éves kortól egészen a hivatalos nyugdíjkorhatárig (nők esetében 62 év, férfiak esetében 65 év) emlegettek életkorokat, azzal magyarázva ezt, hogy maga az öregedés egy erősen szubjektív folyamat, biológiai és társadalmi tényezők egyaránt meghatározzák, minden válaszadó reflektált azonban arra a tényre, hogy az öregedés nagymértékben összefügg az aktív életmóddal általában, implicit módon a munkaerőpiaci aktivitással is. A válaszokban egy véleménykülönbség azonosítható az inkább fiatalok (esetünkben 25–40 év közötti korosztály) és inkább az idősebb generáció (az 55 év felettiak) képviselői között, de ez nem nevezhető generációs szakadásnak. A véleményekben nem a biológiai életkor tagadása köszön vissza, hanem az idősekre jellemző elfoglaltságok köre tekintetében állapítható meg különbség. Az életkorukat tekintve még nem érintettek hangsúlyosabban képviselik azt a véleményt, miszerint nagyon fontos az aktivitás idősebb korban is a mentális és fizikai egészség megőrzése érdekében. Az életkorukat tekintve már érintettek köre is megfogalmazza az elfoglaltságok fontosságát időskorban, de megmutat-

kozik egy generációs különbség ebben a tekintetben. Ez utóbbiak kiemelik azt a tényt, hogy a Romániában élő idősek 1989 előtt szocializálódtak, integrálódtak az akkori munkaerőpiacra, megélték a rendszerváltást, ami sokszor a munkaerőpiaci helyzet átszervezését is jelentette, örültek, hogy van munkahelyük, és ez ma is így van sok idős munkavállaló esetében – egyik idősebb alanyunk szavait idézve „...olyan körülmények között éltünk és dolgoztuk le az életünket, amely leamortizálta az egészségünket, nincs fizikai erőm, hogy pl. termeljek magamnak bármit is, nem bírom...” (férfi, 75 éves).

A nyugdíjaskor az, ami végül is behatárolja hivatalosan az idős korosztályt, aminek épp az a hátránya, hogy nem figyel az individuumra, annak állapotára, aktivitási képességére. Az alanyaink nagyon reálian megragadták az idősödéshez kapcsolódó biológiai és társadalmi tényezők fontosságát, és kiemelték mindannyian azt a tényt is, miszerint nagyon egyénfüggő, hogy ki hogyan éli meg az idősödést – ebben pedig az idős embereket körülvevő környezetnek jelentős szerepe van.

Az alanyaink, saját szakmai és személyes tapasztalataik alapján megfogalmazták az előregedés **percepcióját**, annak környezetükben megmutató jeleit. A leggyakoribb fogalmak, amelyek a definíciós törekvésekben megjelentek: az inaktivitás, egyedüllét, elmagányosodás, bezárkózás, egészségi állapot romlása. A munkához köthető aktivitás elvesztésén túl a legtöbb fogalommal az elmagányosodás jelenségét írták le a válaszadók: elszigetelődés, magány, begubózás, bezárkózás, egyedüllét. A harmadik jellemző elem az előregedés percepciójában az egészségre vonatkozott. Az itt megjelenő kifejezések között találjuk a fizikai leépülés, a lelki bajok, lebe-tegedés, halál fogalmakat.

Az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy a kor meghatározása nem egyértelmű, változó, mivel sok tényező befolyásolja, ki hány évesen kezdi el idős életmódját élni. Fontos az egészség, a munkaterület, ahol dolgozik, a családi háttér. Mindezek mellett pozitív tartalmú elemek is előkerültek az idősödéssel összefüggésben, mint a bölcsesség, a térséghez való ragaszkodás, lojalitás az Érmellékhez, a magyarsághoz, a földművelés fontossága, a munka becsülete.

Az elemzés során megállapíthatóvá vált, hogy a résztvevők egyike sem társított az előregedéshez semmilyen, az aktív idősödéssel, értelmes étellel, pozitív életélményekkel kapcsolatos kifejezést. Életkortól függetlenül úgy látják az alanyaink, hogy az Érmelléken nem jó megöregedni: a fiatalok elvándorolnak a településekről, az idősek egyedül maradnak, elszigetelődnek, nyugdíjazás után pedig az aktivitás egyetlen formája a mezőgazdasági munka marad – amennyiben az egészségügyi állapot ezt megengedi. Megállapítást nyert, hogy hiányoznak azok a szolgáltatások, amelyek az idősek szabadidő-eltöltési lehetőségeit céloznák, ugyanakkor azt is hozzátesszük, hogy a bezárkózás, elmagányosodás eredményeképpen nehéz is kimozdítani az időseket a megszokott napi rutinból, annak ellenére, hogy informálisan elbeszélnek egymás között a kapcsolódási lehetőségek hiányát.

Összességében az előregedésre vonatkozó kérdés kapcsán nagyon erősen megmutatkozott az elhangzott válaszok mentén, hogy sem a fiatalok, sem a középkorú vagy idősebb résztvevők esetében az öregedés nem a jól megérdemelt és tartalommal teli, aktivitásban és élményekben megélt életszakaszt jelenti.

Az interjúkban az öregedést az élet természetes életszakaszának tekintették, amelynek pszichológiai és társadalmi vonatkozásai egyaránt azonosíthatóak, szükség esetén pedig megfogalmazódott a támogatás lehetőségének biztosítása. Az idős korosztály **életminőségének** javításá-

ban a családi szerepvállalás mellett az állami szerepvállalás is körvonalazódott, kidomborítva az esetleges hiányosságokat. A szolgáltatások főképp megyei és helyi szinten, valamint egyházi és civil szervezeti kezdeményezések mentén valósulnak meg. Ennek, a rendszerben tapasztalható, diszkrepanciának a lokális „foltozása” eltérő sikerű helyi gyakorlatokat hoz létre. Abban minden résztvevő egyetértett, hogy az időseket célzó szolgáltatásokkal foglalkozni kell mind országos, mind pedig megyei és helyi szinten, de két fontos tényezőt ki kell emelnünk. Egyrészt annyira beépült a köztudatba, hogy ezeket a feladatokat nagyon gyakran egyházi intézmények köré szerveződött civil szervezetek látják el helyi szinten, hogy a résztvevők többsége egyenesen egyházi feladatként tekint az időseknek szóló szolgáltatások menedzselésére. Másrészt az is körvonalazódott, hogy ezek a szolgáltatások jelen pillanatban az alapellátásra (idősgondozás, házi betegellátás, étkeztetés) tudnak csak fókuszálni, egyértelműen megfogalmazódott a szolgáltatások körének a bővítése, mint igény. Egyházi intézményt és civil szervezetet képviselő résztvevők fogalmazták meg, hogy a felelősségvállalás az állami szféra oldalán sokkal hangsúlyosabban meg kellene hogy mutatkozzon, az egyháznak áthidaló szerepe kell hogy legyen az időseknek szóló szolgáltatások terén. Jelenthet ez közösségépítést, családok megerősítését, társaságot a magányban, az elszigetelődésből való kimozdulást. Fontos kiemelnünk, hogy ebben a kérdéskörben is az idősödéssel kapcsolatos lokális szintű szociális problémák olyan mértékben áthatják az erről való gondolkodást, olyan mértékű hiányosságokat azonosítanak a résztvevők az idősek minimális jólétének biztosításában, hogy az intellektuális, kulturális, szabadidős dimenzió – az aktív idősödés egyik fontos pillére – szinte napirendre sem kerül az erről való diskurzusban. Biztató, hogy főleg a szakértők víziójában, az idősödésről való gondolkodásban, körvonalazódik az a nézet, miszerint az Érmelléken is előbb vagy utóbb azt a trendet fogják tudni követni, ami a fejlettebb nyugati országokban is észlelhető: hatékonyabb forrásbevonás, a szolgáltatások körének bővítése, az alapellátáson túl egyéb, az aktív idősödést biztosító, közösségépítésre fókuszáló tevékenységek megvalósítása is része kell hogy legyen az idősekkel szembeni társadalmi felelősségvállalásnak. Kiugró véleményként a fiatalabb generáció képviselői részéről pedig egyértelműen megfogalmazódik az egyéni felelősség fontossága ebben a tekintetben: mindenkinek a maga helyén tennie kell az idősekért.

Az interjúalanyok példái alapján mind pozitív, mind negatív ellátási formák egyaránt kirajzolódtak. Az elemzés eredményeként megállapítható, hogy az Érmelléken az idősekkel való foglalkozás során az érintett szakemberek igyekeznek átfogni a szolgáltatások teljes körét, van víziójuk, elképzelésük arra vonatkozóan, hogy nemcsak az alapellátással kell foglalkozniuk, de sokszor úgy érzik, hogy erőn felül, forráshiánnyal küszködve, gyakran az állami szféra helyett dolgoznak, alulfizetett szakemberekkel egy bürokratikus rendszerben. Ennek dacára rengeteg jó gyakorlatot azonosítottak – meg kell jegyeznünk, hogy a virtuális fókuszcsoporthoz beszélgetés mentén új partnerségek is körvonalazódnak látszanak, amelyek célja a későbbiekben a tudás-transzfer (akkreditációs folyamatban való besegítés), valamint közösségek összekapcsolása is lehet.

A jó gyakorlatok során – néhányat megemlítve a továbbiakban – felmerült, hogy a térségben működnek jó idősotthonok, amelyek európai színvonalon biztosítják az ellátást, idősebb résztvevőnk említette, hogy fontos, hogy az elszigetelődés, begubózás dacára vannak közösségi kapcsolódási lehetőségei, segítői. Egy másik kiemelkedő jó gyakorlat az az ifjúsági civil szféra részéről érkező kezdeményezési terv, amelynek eredményeképpen a szalacsi fiatalok tűzifát vágnak

fel az időseknek, és ez a tevékenység egy valóságos közösségi mozgalommá nőheti ki magát a térségben. További jó gyakorlatként említették az érmihályfalvi nyugdíjasklubot – itt olyan programokat, tevékenységeket szerveznek a helyi idős emberek számára, amelyek megtestesítik azokat a szolgáltatásokat, amelyek egy, a közösségében és személyes életében is aktív idős ember képét vetítik elő – teszik mindezt oly módon, hogy a fiatalokat is bevonják ezeknek a tevékenységeknek a szervezésébe. Másik jó gyakorlat a több mint tízéves hagyományra visszatekintő, Kécen működő, időseket segítő étkeztetés, amelynek során az időseket meglátogató személyek az ételmezésen túl odafigyelést, szeretetet, beszélgetést is visznek az idősek mindennapjaiba. Tervek is vannak bőven, ugyanitt idősgondozó napközi otthon létrehozásán dolgoznak. Másik jó gyakorlat a lassan inaktívvá váló, a munkaerőpiacról kilépő 55-60 évesek szocializálása a hátrányos helyzetű gyerekeknek szervezett délutáni iskola keretein belül, ahol ezek az idős emberek besegítenek a tanulásba, étkeztetésbe, a gyerekekkel való foglalkozásba.

A negatív dimenzió mentén, a lefedetlen vagy rosszul működő területek azonosítása során egyéni és közösségi, rendszerbeli diszkrpanciák egyaránt felmerültek, tematikailag is eltérő problémák kerültek szóba. A problémák egy jelentős csoportja az időseknek szóló közösségi helyek, terek, események, rendezvények hiányát fogalmazza meg.

„...ki kellene találni olyan teret, ahová bemehetnek az idősek, mindig van ott valaki, akihez szólhatnak, vagy találkozhatnak más hozzájuk hasonló emberekkel (...) ennek az anyagi vonzatához nem tudok hozzászólni...” (nő, 56 éves)

„...rendezvények kellenek, amelyekkel meg lehetne mozgatni a társaságot... én feltalálom amúgy magamat, de csak magamat...” (férfi, 75 éves, nyugdíjas)

„...klubokat kellene létrehozni a fonók mintájára – ez nem önkormányzati feladat, inkább az egyházak szerepe lenne...” (férfi, 32 éves)

Vannak helyi kezdeményezések a közösségformálásra – rendezvények, események mentén –, de nagyon nehéz az egyes településeken élő időseket bevonni. Ebben a tekintetben elhangzott az a javaslat, miszerint érdemes a jól működő ifjúsági szervezetektől a jó gyakorlatokat átvenni, ami az tevékenységekbe való mozgósítást illeti. Mindenképpen kiemelkedő fontosságú az egyéni akarat és motiváció léte vagy nemléte – ez pedig érvényes az alanyok szerint a segítség elfogadására is. A tapasztalat azt mutatta, hogy a jelenleg munkaerőpiaci tekintetben még aktív, 55 év feletti generáció esetében is beszűkült élettereket láthatunk az Érmelléken, amelyek a munka és az otthoni elfoglaltságok mentén működnek, nincs közösségi részvétel, ennek pedig számolni kell a következményeivel, amikor a munkaerőpiaci inaktivitás bekövetkezik. A beszélgetésekből kicsengett az itt élő emberek beletörődöttsége.

„Az érmelléki ember egy magának való ember, mert mindig is úgy éltek ott az emberek, ezt örökölték. Az egy elszigetelt hely, mocsaras, elzárt. Még az ember is olyan. Megtört a sok munkától. Ezt örökölték a maiak is.” (férfi, 75 éves)

Az idősek közösségben elfoglalt helyét, szerepét és megbecsültségét, ami a különböző szolgáltatások kialakításában érhető tetten, meghatározza az adott település aspektusa, etnikai összetétele, az emberek életmódja általában. Különbség mutatkozik egy fejlettebb település és egy leszakadó zsákfalú között.

„...ahol már nem kell az infrastruktúrával foglalkozni, van tiszta víz, szennyvízhálózat, jó út, ott önkormányzati szinten is több kapacitás van az idősekkel foglalkozni... de nem sok ilyen hely van az Érmelléken, bár való igaz, az utóbbi időben azért sok minden megvalósult...” (férfi, 52 éves)

Az egyéni beszélgetések során előkerült egy nagyon erős etnikai dimenzió, az érmelléki romakérdés. Ez az aspektus a fókuszcsoportos beszélgetések során csak érintőlegesen jelent meg. Az egyéni beszélgetések szinte mindegyikében az egyes településeken élhető élet minősége, a szolgáltatások kapcsán került elő ez a téma, amely nagymértékben meghatározza a diskurzusokat.⁹ Összességében elég nagy társadalmi problémának látják a roma lakosság nagy létszámát, viselkedését, életmódját, amely elég jelentős erőforrásokat von el a települések vezetőitől, mind anyagi, mind pedig humán erőforrás szempontjából. Ez a nézet markánsan olyan települések esetében merül fel, ahol nagyon nagy a romák aránya (pl. Székelyhid és a környező települések).

Az interjúk másik közös eleme az, ahogyan a nehéz helyzetről beszéltek, amiben a hátrányt látják. A szegénység jelensége, az elmagányosodás, valamint az alkoholizmus a fő probléma. Ez derül ki az alábbi interjúrészletből is:

„...nincs emberem, aki odavinne, szól a bibliai idézet, az a legnagyobb nehézség, amikor a családból sincs, aki képviselné őket, az is szerencse, ha van gyermeke, aki itt él. Szétszórja az élet a családokat, de a közösség ott van, a szociális érzékenység a kis gyülekezetekben ott van. A gyülekezet segít orvoshoz vinni, templomba eljárni, meg ami kell. Ha mozogni tud, a létfenntartás adott – láttam olyat, hogy kisszéken ülve művelte a kertet, megtermesztett mindent, amire szüksége van –, az viszont jellemző, hogy a nyugdíj kicsi, a számlák jönnek. Ha nincs szenvedélybetegség – időskorban még rosszabb, ha kísérti az ital –, akkor boldogul. Nők és férfiak is megisszák a pálinkájukat. Akkor nem tudnak félretenni sem, még nagyobb lesz a gondja. (...) Ott, ahol »van emberem«, ott rendben vannak a dolgok. Ahol a családnak szüksége van az öregre, mert ott az unoka, a szomszéd, a templom, ott nincs nagy baj...” (férfi, 66 éves).

Az alanyok mindannyian egyetértenek abban, hogy a térségben a rendszeres támogatás csak kismértékben jelenik meg, hiába a rászorultság, a támogató ellátás alkalmoszerű, ezt tükrözik a szubjektív vélemények: *„...jó volna az étkeztetést megoldani, de az európaiság nem mindig használ, mert az intézményesítéshez nincs anyagi lehetőség”* (férfi, 66 éves).

⁹ A vizsgált területen a roma lakosság aránya 9,86%, a magyar romák a lakosság 3,20%-át teszik ki (Pásztor, 2017b: 133).

Lényeges aspektus, amely az egyéni interjúkban is egyértelműen megmutatkozott, hogy szükség van egy olyan időspolitikai stratégia kidolgozására, amely a korosztály szükségleteinek és sajátosságainak ismeretéről tanúskodik, és a valós igényekre válaszol a megfogalmazott célkitűzésekben. A pozitív szemlélet megalapozáshoz hozzájárul az, ahogyan a politika tekint erre a területre. Ha az ellátásban nemcsak a nehézségek és a kihívások kapnak hangsúlyt, hanem beépül a lehetőségek szemlélete is, sokkal inkább megvalósíthatóvá válik a holisztikus szemlélet. A gazdasági aktivitás minél hosszabb idejű megőrzése lehet a központi beavatkozások mozgatórugója. Ez egy rendszerszintű szemlélet, amelyet az alanyok megfogalmaztak. Tisztában vannak azzal, hogy szükségesek a közösségi kezdeményezések, a helyi megoldások az időseknek szóló szolgáltatások szintjén, de egy valós rendszerszintű szemlélet elengedhetetlen – természetesen a hozzá rendelt szaktudással és forrásokkal.

„Az amerikai példát kellene megnézni, az Alkotmány a tízparancsolatra épül, a szociális érzékenység fontos. Ott látják, hogy megéri foglalkozni az öregekkel... Ehhez az kell, hogy egyben lássa a dolgokat, emelkedjen felül. Ha az állam fordítana pénzt az öregek problémájára, akkor az globálisan hatna a nemzetgazdaságra...” (férfi, 66 éves)

A továbbiakban az empirikus adatok feldolgozását az AAI dimenziói mentén folytatjuk: a foglalkoztatás, a társadalmi részvétel, a független, egészséges élet, valamint a képességek és támogató környezet – kiemelten a digitális kompetenciák és internethasználat elemzésével. Ennek a jóléti mutatóknak a bevonása azt a célt szolgálja, hogy megismerjük azokat a kereteket, amelyek az aktív idősödés pozitív szemléletét azonosíthatóvá teszik a kutatási területen, és hogy hogyan csapódnak le a hétköznapi élet percepciójában az aktív idősödéssel kapcsolatos jellemzők.

3.2.2. Foglalkoztatottság az idősök körében

Az AAI dimenzióiból elsőként az idősök *foglalkoztatása* került górcső alá – nem statisztikai megközelítésben –, és a válaszadóink nagyon változatos perspektívákból közelítették meg az idősök munkaerőpiaci helyzetének hétköznapi elemzését, értelmezését. Úgy látják a megkérdezettek, hogy a még munkaképes idősök esetében elég magas a foglalkoztatás, vannak munkahelyek a térségben, az idősödő generáció nem akar kiesni a munkaerőpiacról. Ami hiányképpen mutatkozik meg az az átképzéseken, továbbtanulásban, felnőttképzésekben való részvétel. A nyugdíjaskorú idősök esetében a foglalkoztatás a mezőgazdasági munkában való részvételben konkretizálódik. Legtöbbször a háztáji mezőgazdaságban munkálkodnak, ahogyan tették korábban, munkaerőpiaci tekintetben még aktív életszakaszukban is. Másik alanyunk kiegészíti ezt az érmelléki percepciót: a vidéki településeken ez a fajta mezőgazdaság működik és gyakorlatilag, néhány kifejezetten mezőgazdasággal foglalkozó családi vállalkozást leszámítva, ezt jelenti az érmelléki mezőgazdaság, de az olyan településeken, mint pl. Székelyhíd, amely „se nem város,

se nem *falu*”,¹⁰ nagyon nehéz, mert nem mindenkinek van lehetősége arra, hogy megtermelje az élelmet, így segélyre és segítségre szorul ez a korosztály.

Ugyanakkor a foglalkoztatásnak egy fontos dimenziója, hogy hol foglalkoztatottak az idősek (és nem csak), tudnak-e helyben munkát vállalni, vagy ingázniuk kell. Az Érmellék ebben a tekintetben fejlődő tendenciát mutat, bár óriási az ingázók száma, Nagyvárad úgymond felszívja a térségben élő aktív munkavállalókat, sokszor távolabbi települések is (pl. a Nagyváradtól 45 km-re fekvő Székelyhíd és a hozzá tartozó települések vagy Szalacs) alvó településekké alakulnak, hiszen ezres nagyságrendben ingáznak a munkavállalók a térségből. Nagy az itt élő emberek várakozása a nemrégiben átadott székelyhídi ipari parkkal kapcsolatosan, úgy vélik, hogy amennyiben benépesül életképes vállalatokkal, akkor van remény, hogy helyben is legyenek munkahelyek. Az ingázó életforma az idősek számára különösen megerőltető, ugyanakkor egy másik problémát is felvet, a gyermekfelügyelet kérdését – erről a dimenzióról a társadalmi részvétel kapcsán részletesebben is szólnunk. Az ún. végeken, azaz az érmelléki zsákfalvakban még a korábban vázoltnál is rosszabb a helyzet, ami az idősek aktivitását illeti. Az 55 év feletti korosztály esetében jellemzően előfordul a tanulatlanság, a szenvedélybetegségek, amelyek elesettséghez, elszegényedéshez vezetnek – ilyen körülmények között nehéz a munkaerőpiacra be- vagy visszalépni. Jellemző erre a korosztályra, hogy sokuk lába alól kicsúszott a talaj – így foglalta össze a helyzetet egy idősekkel foglalkozó egyházi résztvevőnk. Egy másik résztvevő ezt a nézetet megerősíti: az anyagi lemaradás, a kilátástalanság és az alkoholizmus befolyásolja a munkavállalást, amely jellemzően sikertelenséget hoz. Ebben a témakörben említik többen is, akik jártak az európai uniós finanszírozású projektekben, hogy sem a 2007–2013-as, sem pedig a 2014–2020-as programozási időszak humán erőforrás-fejlesztési programjai nem hozták meg a várt eredményeket a felnőttképzés és munkahelyteremtés terén. Ennek pedig nem abban látják az okát, hogy nem pályáztak vagy nem jól pályáztak a potenciálisan eligibilis kedvezményezettek az Érmelléken, hanem abban, hogy nem föltétlenül a valós helyi igényekre és szükségletekre választ adó projektek nyertek finanszírozást, „...*drága konzulting cégek vitték el a pénzeket, tartottak pár képzést, adtak valami kevés pénzt a résztvevőknek, és egy diplomát...*” (férfi, 32 éves).

Annak meghatározásában, hogy milyen idős embernek lenni az Érmelléken, fontos megkülönböztetnünk, hogy milyen idősekről van szó. Ideáltipikus esetben a munkaerőpiaci karrierjük végén lévők (55 éven felüliek) és a fizikailag aktív idősek számára jó az Érmelléken élni. A mezei munka, a földdel való foglalkozás értelmet ad a mindennapoknak, az unokákon, a saját családjukon, az egyházi rendezvényeken keresztül kapcsolatban vannak a saját közösségükkel. A másik póluson az egyedül maradt, beteg, elszigetelődött, magányos idősek helyezkednek el, akik ellátásra szorulnak: étkeztetés, beteggondozás, napi szintű látogatás, beszélgetés, orvosi ellátás – ezek azok az alapszolgáltatások, amelyeket a helyi entitások igyekeznek megszervezni és biztosítani.

3.2.3. Az idősek társadalmi részvétele

Az AAI logikája mentén továbblépve, a következő dimenzió a *társadalmi részvétel* az idősek körében. Az index alapján ide tartozik az önkéntesség, gyermekek és unokák gondozása, idősek gondozása, politikai részvétel.

10 2004-ben nyilvánították várossá a települést.

Ennek kapcsán egyöntetűen az fogalmazódott meg az alanyok részéről, hogy annak ellenére, hogy elszigetelt jó gyakorlatok fellelhetőek, ami az idősök önkéntes tevékenységét illeti, alapvetően nem jellemző ez a fajta társadalmi részvétel a vizsgált korosztályra. Nehéz elérni őket, nehéz rávenni ilyen jellegű tevékenységekre – ennek az oka talán abban keresendő, hogy nincs ennek a helyi közösségi szinteken beágyazódott kultúrája, az idősök ingyen munkaként tekintenek az önkénteskedésre, és a fiatalok esetében is furcsállják ezt a tevékenységet. Talán az egyház az egyetlen olyan szervezet az Érmelléken, felekezettől függetlenül, amely a leginkább képes bevonni az idősöket önkéntes munkába (időslátogatás, délutáni iskola a gyerekeknek, közös főzés, szeretetvendégség, templomtakarítás, nőszövetség, kórus stb. révén) – de az egyházközei résztvevők is inkább arról beszélnek, hogy a fiatalokat sokkal könnyebb mozgósítani.

Közös javaslatként megfogalmazódik, hogy a jól működő ifjúsági civil szervezetek mintájára kellene megszervezni az idősök önkéntes tevékenységeit, kell azonosítani a generációs kulcsszereplőket, az ún. hangadókat, akik képesek rávenni a kortársakat, hogy kimozduljanak a komfortzónájukból. Ugyanakkor fontos minta lehet a nyugati társadalmakban jól bejáratott, az idősök körében működő önkéntesség „lemásolása”, hiszen ez a fajta közösségi aktivitás az a minta, ahová el kellene jutni.

A szűkebb vagy tágabb családdal való viszony eléggé változó – ebben a tekintetben is visszatérő motívum, hogy a térségben igen jelentős a fiatalok elvándorlása, sok esetben nincsenek jelen fizikailag a fiatalok az idősök életében. Ez is nyomatékosítja az idősgondozással kapcsolatos szolgáltatások bővítésének szükségességét a térségben. Határ menti kistrégióként jellemző, hogy a fiatal családtagok Magyarországon vásárolnak ingatlant, ott telepednek le – a világtárvány, a korlátozott mozgási lehetőségek még inkább megnehezítették a családtagokkal az élő kapcsolattartást. Mindannyian, akik közvetve vagy közvetlenül érintettek is az idősgondozás területét, említést tettek arról, hogy a testi táplálék biztosítása nem elegendő az idős emberek számára, ugyanolyan fontos a társas érintkezés, a beszélgetés lehetősége. Az elszigeteltségben élő idős emberek számára sokszor az egyetlen idősgondozó jelenti a kapcsolatot a külvilággal.

Az unokák felügyelete csakis ott működik, ahol a településen él az unoka – az ingázó munkavállalók amúgy sem tudnák menedzselni a gyerekeket napközben, ez az idősök feladata. Munkanapokon gyakorlatilag kiürülnek a települések, az idősök és a gyerekek¹¹ maradnak otthon, ennek következtében a gyerekfelügyelet az idősökre hárul, akik a mezei munka mellett – főleg vidéken – a gyerekeket úgymond menedzselik. Ez ugyan fontos a nagyszülők és unokák kapcsolatának viszonylatában, de ahogy az egyik alanyunk (iskolaigazgató) fogalmaz:

„...sajnos a gyerekek szempontjából hátrányos is lehet, ugyanis azt látjuk, hogy a gyerekek nem töltenek elég időt a szüleikkel, jó, ha vannak egyáltalán nagyszülők, de ott, ahol ez a felügyelet nem megoldható, gyakran iskolaelhagyást teremt az, hogy a szülőknek nincs helyben munkalehetőségük...” (férfi 52 éves).

11 Amennyiben a helyi oktatási intézményekbe járnak, és esetleg nem viszik át őket valamelyik határ menti magyarországi iskolába. Ez is egy jelentős tényező a fiatal családok elvándorlásában, de ennek az aspektusnak az elemzése nem képezi jelenlegi tanulmányunk tárgyát.

A közéleti szerepvállalás nem jellemző az idősekre, egyöntetűen úgy látják a résztvevők, hogy ez a dimenzió kimerül a választásokon való részvételben, ami viszonylag magas szokott lenni, de aktívan nem politizál az idősebb korosztály. Egyházi szervezetekben egyháztanácsosként vagy presbiterekként működnek a férfiak, a nők esetleg a nőszövetségben mozgósíthatóak – de egyik sem jelent közvetlenül politikai szerepvállalást.

3.2.4. Független, egészséges és biztonságos élet: élethosszig tartó tanulás, felnőttképzés

A harmadik vizsgált AAI-dimenzió a *független, egészséges és biztonságos élet*, a maga jellemzőivel (fizikai aktivitás, egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, független élet, pénzügyi biztonság, fizikai biztonság, élethosszig tartó tanulás).

A válaszadói reflexiók alapján megfogalmazható, hogy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés településként eltérő képet mutat. A központi funkcióval rendelkező településeken – mint pl. Székelyhíd – jelentős fejlődés tapasztalható ezen a téren, mind az állami, mind pedig a magánintézmények létét és szolgáltatásait illetően, a másik póluson az elszegényedett, leszakadó zsáktelepülések helyezkednek el, ahol még családorvos sincs a faluban, ami azt jelenti, hogy a legalapvetőbb orvosi szolgáltatásokhoz való hozzáférés is a településhatár átlépésével jár. E két pólustól eltérő valósággal is találkozhatunk az egyes településeken, alapvetően az alanyok elmondása szerint sokat fejlődött a térség ebben a tekintetben, de bőven van még, amiben fejlődni.

A helyi szinten hozzáférhető egészségügyi alapellátás az interjúalanyok többsége szerint kielégítő. A beszélgetés során mindenki a háziorvosi ellátásra gondolt az alapszolgáltatások említése kapcsán. Az egészségügyi felmérések is tartalmaznak utalást arra, hogy az anyagi helyzet mutatója a fogászati beavatkozások igénybevétele, az egészséges fogazat igénye. Az itt élő idősek nem fordítanak erre figyelmet. Nagyrészt anyagi okok miatt, a „*kispénzűség*” ezen látszik, másrészt pedig a szocializációs hatások miatt nehezen szánják rá magukat a kezelésre, találnak valamit, amit fontosabbnak vélnék. Az alanyok többen is kiemelik, hogy az egészség nemcsak a fizikai állapottól függ, hanem a lelki és a szociális állapot is fontos meghatározója az egyén egészségi állapotának. A fizikai egészség a lelki egészséggel együtt érhető el. Egyik interjúalany a lelki oldalról történő megközelítés hangsúlyosságát így fogalmazta meg:

„Az jó, ha telnek az évek, és hozzáérik az ember, a jó vénség egy csomó tapasztalatot hoz. Az öregség Isten által adott kegyelmi állapot. Az Érmelléken bölcs öreg emberek élnek, akik a természettel egy húron pendülnek. Szeretik a földet, értelmet ad nekik... Ebben a korban az elcsendesedés kell. A hiba nem a társadalomban van, hanem az emberben is: ha árad belőle a békesség, akkor egy keresett ember, ha csak a rosszat adja, békétlenkedő, akkor elfordulnak tőle...” (74 éves férfi)

A fizikai aktivitás az idős generáció esetében ekvivalens a mezei munkával – ennek elsősorban nem a testi egészség megőrzése a célja, hanem a föld megmunkálásának a generációs kötelezettsége és a megélhetés. Annak, hogy az idős emberek saját maguk jóllétének biztosítása érdekében sportoljanak, mozogjanak, nincs mintája az Érmelléken, nincsenek nyugdíjasoknak szóló tornaklubok, sportrendezvények. A mezei munkának és állattenyésztésnek az anyagi függetlenség kapcsán is felmerül a fontossága. A jellemzően alacsony nyugdíjából élő idős embe-

rek a megtermelt javak piacon való értékesítéséből egészítik ki a jövedelmüket – igaz ma már nehezebben lehet piacon értékesíteni a terményt, mert fel kell venniük a versenyt a szupermarketek mutatós és sokszor sokkal olcsóbb portékájával. Ennek ellenére az a kép él a mai érmelléki idős emberekről, hogy rendkívüli módon tudnak spórolni, sokszor a kis nyugdíjukból és a mellékes jövedelmükből támogatják anyagilag a gyerekeiket, unokáikat, tehát az, aki tud dolgozni, megélhetési problémákkal nem kell szembenézzen. A képet azért valamelyest árnyalja az a vélemény, hogy mindezek ellenére az idősek anyagi helyzete „nem rózsás” – ebben is egyetértés mutatkozott. A rossz anyagi körülmények egy másik következménye, hogy alacsony az életszínvonal, szinte értelemszerűen a kulturális és egyéb szabadidős tevékenységek maradnak ki az idősek életéből. Megállapítást nyert az a tény, miszerint egy kettészakadt idős generációról beszélhetünk az Érmelléken, vannak azok, akik elfogadható vagy jó anyagi körülmények között élnek, és vannak azok – többen –, akik nagyon rossz anyagi körülmények között élnek, így értelemszerűen a független, egészséges és biztonságos élet megélése az anyagi függetlenség hiányában rendkívül problematikus.

A képzésekkel kapcsolatban két probléma köré csoportosultak a megfogalmazott vélemények: egyrészt nem föltétlenül jellemző a mostani idős generáció esetében az élethosszig tartó tanulás mintája, elenyésző azok száma, akik egyáltalán megfogalmazzák ennek az igényét. Másrészt a képzési lehetőségek tárháza is eléggé szűkös, ha lenne is igény valamely szakterületen, nagyon nehéz megszervezni, ugyanis egy-egy felnőttképzési modulnak az akkreditálása rendkívül bonyodalmas Romániában. Az akkreditációs nehézség egyébként nemcsak a képzések esetében, hanem a szociális szolgáltatások beindításában is visszatérő probléma, ahogyan az egyik egyházi képviselő fogalmaz, aki éppen egy időseknek szóló napközi beindításán fáradozik, „...*segítségre van szükségünk, mert az »isteni akkreditációval« nagyon jól elboldogulunk, de a földi akkreditáció nagyon nagy fejtörést jelent számunkra – jó lenne, ha egy szociális kommandó segítene bennünket...*”

A tanulás lehetősége az aktivitás növelésében, főképp a munkaerőpiaci részvétel esetében az egyik fókuszpont. A képzések (felnőttképzés) sikeresen növelhetik az 50+-os generáció elhelyezkedési esélyeit, főleg ha a képzési program igazodik az idősödő korosztály sajátosságaihoz, mint kognitív képességek, fluid intelligencia és időtartamuk szerint hosszabbak, valamit kevésbé terhelte információátadó jelleggel bírnak (Picchio, 2014). Az AAI négy részterületéből a független, egészséges és biztonságos élet dimenzióhoz tartozó egyik indikátor az élethosszig tartó tanulás. Ez indokolja, hogy vizsgálatunkban kitértünk a felnőttképző programok feltérképezésére. Próbálkozásokról, kezdeményezésekről, néhányórás, egyszeri alkalmakról többen beszámoltak,¹² de rendszeres, formális, többórás képzés szervezésével egy településen találkoztunk, Bihardiószegen. Ez a képzés sorolható olyan felnőttképző programok kategóriájába, amelyet az EU-adatok is megjelenítenek. Az akkreditált, kompetenciafejlesztő képzés egy pályázat részeként zajlott. A képzés nem szakképzettséget adott, hanem a résztvevők korábbi munkatapasztalatainak, megszerzett tudásának, ismereteinek munkaerőpiaci hasznosításához nyújtott segítséget. A képzés kimeneteleként a résztvevők 15%-a belépett a munkaerőpiacra. A képzés szervezése során azok az akadályok merültek fel, amelyek a térség lakosságának általános jellemzéséből is kirajzolódnak, mégpedig az elzártság, a bevonhatóság nehézsége, a motiválatlanság.

¹² Az Érmelléki Gazdák Egyesülete mezőgazdasági fórumok, ismeretterjesztő előadások szervezésében jeleskedik a térségben.

3.2.5. *Képesség és támogató környezet: infokommunikációs eszközök használata*

A negyedik dimenzió az AAI alapján a *képesség az aktív időskorra és támogató környezet*. Ebből a témakörből egyetlen jellemzőt ragadtunk meg, az információs és kommunikációs technológia használatát. Arra kértük a válaszadókat, hogy osszák meg a saját tapasztalataikat, mondják el, hogyan látják az idősek digitális kompetenciáit – mennyire reális elképzelés a jövőre vonatkozóan akár egy idősgondozó applikáció vagy online orvosi felügyelet biztosítása/használata a térségben?

A válaszok egyértelműen visszaigazolják azt a romániai paradoxont,¹³ miszerint rendkívül jó digitális infrastruktúra áll rendelkezésre, de a kompetenciák tekintetében a romániai lakosság rosszul teljesít – impliciten az idősek is. Minden válaszadó kiemelte azt a tényt, hogy a térségben vélhetően nem létezik olyan település, ahol ne lenne internet, a használata az idősek körében árnyaltabb képet mutat. Vannak olyanok, akik nagyon jól boldogulnak, okostelefont használnak, rendszeresen tartják a kapcsolatot barátaikkal, családtagjaikkal a különféle felületeken keresztül – ezekben az esetekben mindig van a környezetben egy mentor – legtöbbször az unoka, aki besegít a használatban, megmutatja, hogyan kell eligazodni az internet világában. Ebben a témakörben is előjön az elvándorolt fiatalok problémája – sokszor az idősek kényszerből használják az okoseszközöket és az internet nyújtotta lehetőségeket, ugyanis távolba szakadt családtagjaikkal – főleg a vírushelyzetben – csak így tudják tartani a kapcsolatot. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a fókusz az okostelefonokon van, a számítógép, laptop használata elenyésző: „...a telefonon ott vannak az applikációk, azokat megtanulják használni, és azokkal működnek, ugyanazt már számítógépen nem biztos, hogy el tudják indítani...” (férfi, 32 éves). Az idősek az infokommunikációs technológia használata tekintetében egy igen heterogén csoportot alkotnak, jelentős azoknak az aránya – a szubjektív tapasztalatok mentén is –, akik egyáltalán nem használják az internetet: „van az a generáció, aki soha nem fogja megtanulni, nem hiszem, hogy az idősgondozás egyhamar mehet online nálunk” (férfi, 32 éves).

Az ezüst gazdaság célja, hogy erőforrásként tekintsen az idősödő és idős személyekre, aki aktivitásukkal, szellemi erőforrásukkal, gazdasági potenciáljukkal a társadalmi tőke gyarapításához járulnak hozzá. A meghatározott célcsoport esetében az információs, kommunikációs technológiai ismeretek fejlesztése a munkaerőpiaci bennmaradás meghosszabbításának egy lehetséges útja lehet.

Kutatásunk célja az érmelléki ezüst gazdaság sajátosságainak feltárása volt. Ennek a viszonylag jól körülhatárolható fizikai térnek az ezüst gazdaság perspektívájából történő megismerése kvalitatív módszerekkel történt, melyhez a konceptuális keretet az AAI egyes dimenziói szolgáltatták. A továbbiakban összegezzük a kutatás tapasztalatait és jövőbeni kutatási lehetőségeit.

13 Románia kapcsán egy olyan paradox helyzet áll fenn, amely a rendkívül jó digitális infrastruktúra és az alacsony digitális kompetenciák közti ellentétet mutatja. Az országos helyzet értékelését a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató (Digital Economy and Society Index – öt komponensből áll, ezek a következők: internethozzáférés, humántőke, internetes szolgáltatások használata, a digitális technológiák integráltsága és a digitális közszolgáltatások) országspecifikus elemzésének adatai szolgáltatták (Európai Bizottság, 2020). A legjobb eredményt produkáló komponense az indexnek az internethozzáférés. Mindezek ellenére a gazdaság digitalizálódása nagyon rosszul teljesít, hiszen a lakosság egyötöde egyáltalán nem használ internetet, és mindössze a lakosság alig harmada rendelkezik alapszintű digitális kompetenciákkal.

4. ÖSSZEGZÉS

Az idősekkel való foglalkozás egy fontos feladata a helyi közösségeknek, de nagyon fontos, hogy ez a munka regionális legyen, azaz meg kell osztaniuk egymással a jó gyakorlatokat, hogy a felhalmozott szakmai tudást mások is kamatoztathassák. Egy másik nagyon fontos megállapítás, szintén a regionalizációs igény jegyében, hogy a „...*faluközösségeket össze kell hozni...*”, közösségi szinten együtt kell működni, ez egy előreutató perspektíva, és le kell másolni a fiatalokkal foglalkozó szervezetek praktikáit, és adaptálni kell azokat az idősök mozgósításában. Mind a stakeholderekkel, szakmabeliekkel, mind pedig a fiatalokkal folytatott fókuszcsoporthoz interjúk nagyon pozitív tapasztalatként zárultak a résztvevők számára, és ezt meg is fogalmazták. Fontosnak tartják, hogy az egyetem¹⁴ mint meghatározó regionális intézmény ezzel a témával foglalkozzon, és azt is elmondták, hogy van igényük szakmai segítségre, szakemberekre, képzésekre – talán az online tér is közrejátszott abban, hogy elmondják, hogy van igény ilyen jellegű beszélgetésekre.

A beszélgetésekből továbbá az is egyértelműen megállapítható, hogy az Érmelléken nem tapasztalható átütő generációs szakadék, a lokális értelmezések, a fiatalok hozzáállása, az idősebb generáció fogadókészsége mind arra utal, hogy a célok nem föltétlenül térnek el egymástól – generációs tekintetben sem.

Kutatásunk alapján elmondható, hogy a térséget gondozási deficit jellemzi, mind az intézményi ellátás tekintetében, mind az informális gondozás vonatkozásában. Az egyes településeken az alapszolgáltatást nyújtó házi segítségnyújtás, főképp a személyi gondozás jelenik meg, melyet a civil szféra szolgáltat. Beazonosíthatóan két, egyházi háttérrel működő alapítvány vállal szerepet a szolgáltatásokban, a Caritas Catolica és a Diakónia Keresztyén Alapítvány. A professzionális gondozók száma csekély, az informális gondozás mértéke sem kielégítő. Más civil szervezetek (főleg ifjúsági szervezetek) az informális segítségnyújtásban vesznek részt, amelyek szintén az alapszolgáltatásokhoz tartozó, támogató tevékenységeket végeznek szociális segítség formájában. A gondozási szükségletet nem követi a szolgáltatási ellátások tartalma. Nem jelennek meg olyan tényezők, amelyek a 65 év feletti korosztály sajátosságait is számba vennék, mint korösszetétel (a nők aránya), egészségi állapot stb. Az elmagányosodás jelenségét az interjúalanyok többsége kiemelte, ennek enyhítését segítheti a networking/kapcsolati háló fejlesztése csoportos foglalkozások meghonosításával. Vidéken még várat magára a multidimenziós gondozási forma kialakítása, ahol több terület szekvencionálisan az egyéni élethelyzetekhez igazodva, egy szakmai team segítségével foglalkozik az idős ember szükségleteivel. Az adatfeldolgozás során egyértelműen kiderült, hogy az általunk választott kistrégió, az Érmellék esetében a meglévő hátrányos jelleg az ezüst gazdaság perspektívájából tovább erősödik, és az időseket célzó szolgáltatások tekintetében nem az ideáltipikus terep az egyes dimenziók gyakorlatba ültetésére. Vizsgálódásunk színterén lehetséges, hatékony, közléptávú megoldást a civil szervezetek jelentenek. Épp ezért a közpolitika feladata, hogy támogassa az olyan nem kormányzati szervezetek létrejöttét és működését, amelyek képesek tehermentesíteni az államot az idősellátás területén is. De az időspolitikában bekövetkező paradigmaváltáshoz szükség van az idősfelfogás és a

14 Partiumi Keresztyén Egyetem

munkavállaló-felfogás megújulására. Az ezüst gazdaság feléleszt egy új piaci szektort, ahol megjelennek azok a szükségletorientált termékek és szolgáltatások, amelyek a célcsoport igényeit szolgálják. Az ehhez szükséges hatékony stratégia kialakításához fontos, hogy ismerjük ezeket az igényeket. A szolgáltatásnyújtás alapja a szükségletek felmérése. A gondozási szükséglet feltárása révén a szolgáltatások minőségének biztosítása és az egyéni igények kielégítése valósítható meg.

Kutatásunkkal szeretnénk meghonosítani a romániai magyar társadalomkutatásban az ezüst gazdaságot mint kutatási témát. Ennek első fázisa a jelen vizsgálat megvalósítása volt – mivel ez egy feltáró kutatás, a továbbiakban mind a vizsgált terület, mind pedig a problémafelvetés tekintetében bőségesen van kiterjeszhető kutatási lehetőség.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Berde, É., & Kuncz, I. (2019). Az Aktív Idősödés Indexe (AAI). Az internet szerepe az AAI-ben. *Szociológiai Szemle*, 29(1), 33–57.
- Bowling, A., & Dieppe, P. (2005). What is Successful Ageing and Who Should Define It? *Bmj*, 331(7531), 1548–1551. <https://doi.org/10.1136/bmj.331.7531.1548>.
- Csoba, J., Czibere, I., Bihari, I., Kerekes, N., & Rácz, A. (2016). Central European Innovative Practices Supporting Active Ageing. *Metszetek*, 5(1), 52–72.
- Csoba, J., & Ladancsik, T. (2020). Az Ezüst Generáció a munkaerőpiacon. A 65+ generáció munkavállalása és időgazdálkodása. *Socio.Hu*, (2), 53–81. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.53>.
- Domonkos, T., Horvat, P., Hvozdková, V., Lichner, I., Miklosovic, T., Páliník, V., Radvansky, M., & Štefánik, M. (2013). *Modelling the Economic Potential of the Silver Economy*. NEUJOBS. https://www.researchgate.net/publication/315066810_Modelling_the_Economic_Potential_of_the_Silver_Economy. (Letöltve: 2020. április 04.)
- Európai Bizottság (2015). *Growing the European Silver Economy*. <http://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/active-healthy-ageing/silvereco.pdf>. (Letöltve: 2020. április 10.)
- Európai Bizottság (2019). *Employment and Social Developments in Europe*. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8219>. (Letöltve: 2020. október 04.)
- Európai Bizottság (2020). *Indicele economiei și societății digitale (DESI) 2020 – România*. https://ec.europa.eu/romania/news/20200611_raport_rezilienta_digitala_ro. (Letöltve: 2020. július 24.)
- Eurostat (2019). *Ageing Europe. Looking at the Lives of Older People in the EU*. Luxemburg. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/10166544/KS-02-19%E2%80%9191681-EN-N.pdf/c701972f-6b4e-b432-57d2-91898ca94893>. (Letöltve: 2020. október 02.)
- Fachingere, U. (2019). Senior Entrepreneurship. Self-Employment by Older People – an Uncharted Territory'. *Zagreb International Review of Economics & Business*, (22), 95–106.
- Institutul Național de Statistică (INS) (2016). Populația României pe localități. https://insse.ro/cms/sites/default/files/field/publicatii/populatia_romaniei_pe_localitati_la_1ianuarie2016_0.pdf. (Letöltve: 2020. augusztus 02.)

- Ministerul Muncii și Protecției Sociale (M. Muncii). (2014). *Strategia națională pentru promovarea îmbătrânirii active și protecția persoanelor vârstnice 2015–2020*. <http://www.mmuncii.ro/j33/images/Documente/Familie/2015-DSS/2015-09-21-sn-ia-2020-anexa1.pdf>. (Letöltve: 2020. június 06.)
- Negoescu, S. (2019). *Efectele declinului demografic asupra sistemului public de pensii din România*. Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice. http://cnpv.ro/wp-content/uploads/2020/03/Efectele_declinului_demografic_asupra_sistemului_public_de_pensii_din_Romania.pdf. (Letöltve: 2020. augusztus 08.)
- Negoescu, S. (2020). *Vârsta a patra: perioada celor mai în vârstă dintre vârstnici*. Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice. <http://cnpv.ro/wp-content/uploads/2020/07/Varsta-a-patra-perioada-celor-mai-in-varsta-dintre-varstnici-MP.pdf>. (Letöltve: 2020. szeptember 25.)
- Pásztor, R. G. (2017a). Az érmelléki kettős kisebbségben élő általános iskolások helyzete és továbbtanulási szándékai. *Erdélyi Társadalom*, XV(1), 127–44.
- Pásztor, R. G. (2017b). *Kisebbségi és kettős kisebbségi létben élő fiatalok továbbtanulási aspirációi egy hátrányos helyzetű térségben*. Debreceni Egyetem.
- Picchio, M. (2014). „Is Training Effective for Older Workers?”. *IZA World of Labor*. <https://doi.org/10.15185/izawol.121>.
- Polónyi, I. (2006). *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris.
- Silversudoe (2016). *The Silver Economy in Southwest Europe*. <https://4.interreg-sudoe.eu/contenido-dinamico/libreria-ficheros/310619FB-AFB6-AA98-B00D-5D03559BB329.pdf>. (Letöltve: 2020. június 15.)
- Sim, D., & Dukrét, G. (2012). *Atlasul Localităților Județului Bihor / Bihar Megye Településeinek Atlasza*. Suncart.
- Szilágyi, F. (2012). Az Érmellék mint határmenti kistérség stratégiai értékelése és lehetséges jövőbeli státusza. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, IX(1), 75–89.
- Szilágyi, F. (2019). *Partium – Reintegráció a magyar–román határvidéken*. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- Teșliuc, E., Grigoraș, V., & Stănculescu, M. S. (2016). *Atlasul zonelor rurale marginalizate și al dezvoltării umane locale din România*. The World Bank.
- United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). (2019). *Active Ageing Index. Analytical Report*.
- Vajda, K. (2017). Az Active Ageing és az idősellátás jövőbeni lehetőségei. *Esély*, (6), 94–108.
- Veres, V. (2015). *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvári Egyetemi Könyvkiadó.
- World Health Organization (WHO) (2002). *Active Ageing: A Policy Framework*. http://www.who.int/ageing/publications/active_ageing/en/. (Letöltve: 2020. július 05.)
- www.cjbihor.ro (2016). *Profilul Administrativ-Teritorial*. <http://www.cjbihor.ro/despre-bihor/profil-administrativ%E2%80%93teritorial>. (Letöltve: 2020. július 10.)
- Zaidi, A., Gasior, K., Hofmarcher, M., Lelkes, O., Marin, B., Rodrigues, R., Schmidt, A., Vanhuyse, P., & Zolyomi, E. (2013). *Active Ageing Index 2012. Concept, Methodology and Final Results*. European Centre Vienna.

Varga Szilvia¹

Erdélyi középiskolások állampolgári részvétele és állampolgár-ideálja

Kivonat

Az állampolgárság és állampolgári részvétel térben és időben változó fogalmak, amelyek kutatása folyamatosan időszerű marad. A gyakran apolitikusnak tekintett 17-18 éves állampolgárok esetében különösen fontos kérdés, hogyan látják helyüket a társadalomban és szerepüket a folyamatokban, ugyanis ők a jövő szavazói. A tanulmányban elsősorban arra keresem a választ, hogy a felnőtté válás küszöbén álló diákok esetében milyen kategóriák különíthetők el az állampolgári részvétel tekintetében, illetve ezen kategóriák milyen sajátosságokkal rendelkeznek. Továbbá igyekszem feltérképezni, hogy milyen dimenziók mentén értelmezik a fiatalok az állampolgár fogalmát, és milyen tulajdonságokat tartanak fontosnak ahhoz, hogy valakit „jó állampolgárnak” minősítsenek. Ennél a kérdésnél célom rávilágítani a befolyásoló tényezőkre és ezek erősségére. Az eredményekből kiderül, hogy a diákok négy típusa különül el részvétel szempontjából: a részvételt halmozók, a „hagyományosok”, a tiltakozók és a passzívak. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az ideális állampolgár tulajdonságai három faktorba rendeződnek a fiatalok válaszai alapján: tájékozottság- és aktivitás-, szociális, valamint kötelezettségfaktorba. Aktivitásukat és elképzelésüket nagyban befolyásolja, hogy környezetükben milyen követendő példákkal, mintákkal találkoznak. A tanulmány alapjául szolgáló kérdőíves felmérés reprezentatívnak tekinthető Erdély nyolc városának magyar 11. és 12. osztályos diákságára.

Kulcsszavak: állampolgári részvétel, ideális állampolgár, fiatalok

Abstract. Civic Participation and Citizen Ideals of High School Students from Transylvania

Citizenship and civic participation are spatially and temporally changing concepts, therefore, their research remains constantly relevant. The question of how 17–18-year-old pupils see their “place” in society and their role in political processes, is of high importance, as they are the future voters. The main objective of the paper is to find out the kinds of categories that can be distinguished in terms of civic participation among the youth on the threshold of adulthood and what are the specificities of these categories. Furthermore, I try to identify the dimensions along which young people interpret the concept of “citizen” and what are the qualities that they consider important to acknowledge someone as a “good citizen”. In this section, my aim is to highlight the influencing factors and their strengths. The results show that four types of pupils are distinguished in terms of participation: those who “accumulate” activities, the “irrationals”, the protesters, and the passive ones. At the same time, based on the responses, one can see that the characteristics of an ideal citizen are organized into three factors: orientation and activity, social, and responsibility. Their activities and ideas are greatly influenced by the environment and the behavioral patterns they encounter and follow. The study

¹ A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Doktori Iskolájának hallgatója, a Bálványos Intézet kutatási asszisztense. E-mail: vargaszilvia1992@gmail.com

presents the results of a survey based on questionnaire, which is representative of the Hungarian 11th and 12th grade pupils of eight large cities in Transylvania.

Keywords: civic participation, ideal citizen, youth

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Varga Szilvia (2020). Erdélyi középiskolások állampolgári részvétele és állampolgár-ideálja. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 99–126. <https://doi.org/10.17177/77171.250>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

Az állampolgári jogok és kötelezettségek, valamint az állampolgári részvétel kétségtelenül olyan témák, amelyek a kutatók, politikusok és a civilek érdeklődését is felkeltették. A részvétel alakulását a szakirodalom gyakran egy folyamatként írja le, amely során a hagyományos típusokat újak váltják fel, a választásokon való részvétel és a szervezeti tagság helyett különböző mozgalmakon és tüntetéseken való részvétel, petíciók kezdeményezése és aláírása, esetenként az online világban történő politizálás kerül előtérbe (Norris, 2002; Walzel & Dalton, 2014). A fiataloknál ez különösen érdekes kérdés, hiszen esetükben legtöbbször az apolitikusság, a politikától való elfordulás kerül fókuszba, azonban a kérdést érdemes mélyebben is vizsgálni. Farthing (2010: 191) a „radikálisan politikamentes” fiatalok esetében kiemeli, hogy bár elfordulnak az általános értelemben vett politikától és ennek hagyományos részvételi formáitól, vannak olyan ügyek, amelyek felkeltik érdeklődésüket, ez pedig aktivitást válthat ki belőlük.

A tanulmány célja elsősorban az állampolgári részvételi típusok vizsgálata a fiatalok körében, valamint annak feltérképezése, hogy szerintük milyen az *ideális állampolgár*. Arra keresem a választ, hogy a fiataloknak milyen csoportjai különíthetők el annak függvényében, hogy milyen részvételi formák iránt mutatnak érdeklődést, valamint milyen jellemzőkkel rendelkeznek az egyes csoportokba tartozók. Ugyanakkor igyekszem megválaszolni, hogy milyen dimenziók mentén értelmezik az ideális állampolgárt, és milyen tényezők befolyásolják azt, hogy melyik dimenziókat helyezik előtérbe.

A hagyományos és direkt demokratikus részvételben való jártasságból és az ezek iránt való érdeklődésből kiindulva a diákok négy csoportja különíthető el: a teljesen passzívok, a „hagyományos állampolgárok”, a tiltakozók és a részvételt halmozók. Ugyanakkor kiderül, hogy a fiatalok három komponens mentén értelmezik a jó állampolgárt, és elkülönül egy aktivitás-tájékozottság-, egy szociális és egy kötelezettségfaktor. A tanulmány beszámol arról, hogy az erdélyi magyar fiatalok esetében – a nemzetközi szakirodalomban megfogalmazottakkal ellentétben – nem jelenthető ki, hogy a direkt demokratikus részvétel egyértelműen átveszi a „hagyományos” formák helyét, és a két típusba sorolható tevékenységek egyszerre vannak jelen. Ugyanakkor befolyással van az ideális állampolgárról alkotott képre az, hogy a politikai és civil részvételnek melyik formáját helyezi előtérbe a diák. Az eredmények arról árulkodnak, hogy kiemelten fontos mind a részvétel, mind a jó állampolgárral kapcsolatos elképzelések szempontjából is, hogy

a fiatal milyen mintákkal, példákkal találkozik a környezetében, ugyanis a későbbiekben hajlamos lesz ezeket követni, „leutánozni”.

A tanulmány alapjául szolgáló Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében címet viselő kutatás a Bálványos Intézet keretében valósult meg, és Erdély nyolc városának (Csíkszereda, Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Temesvár) 11. és 12. osztályos magyar diákságára reprezentatív. A kérdőíves kutatás során összesen 2521 diák válaszolt a kérdésekre 121 különböző osztályból. Ezt a csoportot egyrészt azért érdemes vizsgálni, mert ők azok a fiatal felnőttek, akiknek többsége az elkövetkező választásokon már szavazhat, illetve találkozhatott már más részvételi formákkal is, másrészt a megkérdezettek különböző méretű és különböző etnikai összetételű városokban tanulnak, ezek pedig fontos háttérváltozók lehetnek az adatok elemzése során.

A tanulmány első fejezete szakirodalmi áttekintőként szolgál, és a következő alfejezetekből tevődik össze: (1) *Politikai kultúra és állampolgárság*; (2) *Ifjú állampolgárok*; (3) *Az állampolgári részvétel modellezése*. Ezt követi a kutatás módszertanának bemutatása és a minta jellemzőinek ismertetése, valamint a politikai és állampolgári cselekvési formákra és az ideális állampolgárra vonatkozó eredmények elemzése, illetve a következtetések.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az utóbbi évtizedekben a magyar és külföldi szakirodalomnak egyaránt fókuszában állt a politikai kultúra, az állampolgári attitűdök, a politikai és civil részvétel. Az állampolgárság történetét Ganczer (2011) foglalja össze tanulmányában, amelyből egyértelműen érezhető, hogy egy térben és időben változó fogalomról van szó, így az ezt körülvevő kérdések is folyamatosan időszerűek maradnak. Emellett kiemeli, hogy az állampolgárság alakulásában fordulópontot jelentett a szavazati jog általános kiterjesztése, valamint az állam belső berendezkedése és az állampolgárság-értelmezése befolyással van a politikai kultúrára és arra, hogy milyen állampolgári attitűdök erősödnek meg.

Az egyén politikai kultúrája Almond és Verba (1997) szerint a kognitív, affektív és értékelő orientációk mentén állapítható meg, majd ez alapján összegezhető, hogy a társadalom szintjén milyen arányban oszlanak meg az egyéni beállítódások. Ez alapján a politikai kultúrának három formáját különbözteti meg a szerzőpáros: a parokiális, alattvalói és résztvevői politikai kultúrát. Míg az első csoport az autonóm helyi közösségekre jellemző, amelyek távol maradnak a központi hatalomtól, addig az „alattvalók” rendelkeznek a kellő információkkal a kormányzati hatalomról, viszont viszonyuk vele szemben passzív. A részt vevő politikai kultúra aktív szerepvállalással jellemezhető. A szerzőpáros a politikai kultúra és a politikai struktúra közötti kongruenciával hozza összefüggésbe a rendszerek stabilitását és az állampolgári hűség kialakulását. Ebben az értelmezésben akkor jöhet létre egy stabil demokrácia, ha az állampolgárok rendelkeznek a kellő ismeretekkel a rendszerről és elégedettek ennek működésével. Ugyanakkor fontos, hogy bízzanak saját cselekvőképességükben is (Almond & Verba, 1997).

A politikai kultúra azonban nem egy statikus tényező, hiszen az új tapasztalatok megváltoztathatják az egyéni beállítódásokat, ezzel együtt pedig akár a politikai rendszereket is. Előbb-utóbb fenntarthatatlan lesz egy olyan demokratikus rendszer, amelyben az állampolgárok nem

tanúsítanak valós cselekvést, vagy egy autoritárius rendszer, amelyben a közösség részvételre törekszik. Dalton és Shin (2014) például a globalizációban és a modernizációban látják a megoldást arra, hogy a fejlődő nemzetek politikai kultúrája átalakuljon részvevőivé. A globalizáció mellett számos tényezőt említhetünk meg, amelyek befolyásolhatják a politikai kultúra alakulását; ilyenek a posztmaterális értékek előtérbe helyezése, az etnikai tudat, a demokratizálódás vagy a piacosodás (Almond és mtai., 2006; Dalton & Shin, 2014; Walzel & Dalton, 2014). A szakirodalom azt is kiemeli, hogy minden kormányzat „megpróbálja elhithetni, hogy az állampolgároknak kötelességük engedelmeskedni a törvényeiknek” (Almond és mtai., 2006: 74).

Az utóbbi évtizedekben több erős nyugati demokráciában az állampolgárok egyre kevésbé lelkesek kormányaikkal szemben, sokkal inkább igyekeznek maguk irányítani a körülöttük zajló folyamatokat (Walzel & Dalton, 2014). Gyakran találkozhatunk a hagyományos politikai részvétel (választások, párttagság, politikai, egyházi és szakszervezeti tagság) csökkenését negatívumként felvető véleményekkel, amelyek ebből a csökkenő tendenciából azt a következtetést vonják le, hogy egy apolitikus társadalom irányába haladunk, ez pedig veszélyezteti a demokráciát. Azonban ez a kérdés összetettebbnek bizonyul, és sokkal inkább bizonyos eltolódásokról beszélhetünk mind a kollektív szervezetek, mind a politika befolyásolására használt cselekedetek és a politikai szereplők terén is (Norris, 2002). A posztindusztriális társadalmak fiatal állampolgárai kevésbé hajlamosak a politikai pártokhoz vagy az egyházhoz – tehát hagyományos szervezetekhez és szerveződésekhez – fordulni, mint felmenőik, és inkább választanak különféle ad hoc megoldásokat, új társadalmi mozgalmakba kapcsolódnak be, kihasználják a transznacionális hálózatok vagy az internet nyújtotta lehetőségeket (Norris, 2002: 2–3).

Az állampolgárok hagyományos politikai megnyilvánulásai közül a viszonylag könnyen mérhető választásokon való részvételt vizsgálva megfigyelhető, hogy 1960 és 1996, illetve 1960 és 2009 között az Amerikai Egyesült Államokban, illetve Nyugat-Európában 10–14%-kal csökkent az urnához járulók aránya (Putnam, 2000: 29; Norris, 2011: 220–221). A 20. század utolsó negyedében a nyugati társadalmakban háttérbe szorult a hagyományos részvételnek egy másik formája is: a szervezeti tagság. 1973 és 1994 között például 40%-kal csökkent azon amerikaiak aránya, akik előző évben részt vettek legalább egy nyilvános találkozón, és szintén 40%-os csökkenést tapasztaltak a szervezeti tagság terén. A csökkenés leginkább a felsőfokú végzettségűekre volt jellemző, annak ellenére, hogy korábban ők voltak az aktívabbak (Putnam, 2000: 41–65). A társadalomban végbemenő változások egyik jelentős oka az intézményekbe vetett bizalom csökkenése; amennyiben a kormányba és a politikai aktorokba vetett bizalom elengedhetetlen eleme volna a demokráciának, mára aggodalmaink igen megalapozottak lennének (Dalton & Shin, 2014: 94).

Az elégedetlen és bizalmatlan állampolgároknak két lehetőségük van: távol maradni vagy tiltakozni. A távolmaradás a választások esetében akkor jellemző, ha a választópolgár nem fedez fel lényeges különbséget a pártok politikája között, vagy ha úgy véli, a végeredmény borítékolható. Ezzel szemben a tiltakozás egy olyan megnyilvánulási forma, amely során az egyének vagy csoportok aktívan kívánják megoldani a problémájukat, és közvetlenül fejezik ki elégedetlenségüket petíciók, beadványok, mozgósítások segítségével (Szabó, 2010: 131–132).

A fentebb említett nyugati demokráciákban a nem hagyományos részvételi típusok szempontjából fordulópontként emelhetjük ki az 1950-es éveket, amikor a szervezett tiltakozások legújabb hulláma kezdődött el az Amerikai Egyesült Államokban, a polgári jogok miatt folyta-

tott mozgalmak, valamint Nyugat-Európában a nukleáris leszerelés céljával, majd az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején további – egyesek szerint radikális vagy erőszakos megmozdulásokkal folytatódott: hippy-, fekete-, diák-, feminista mozgalmakkal. Norris (2002: 4) hozzászól, hogy az 1990-es évekre „elterjedt az emberek hatalma”, ez pedig hozzájárult a közép- és kelet-európai rendszerek megbomlásához, majd az évtized végén az antikapitalista és globalizáció elleni csoportok igyekeztek hallatni hangjukat.

A World Value Survey a tiltakozásoknak öt formáját különbözteti el: petíció aláírását, bojkotthoz való csatlakozást, törvényes tiltakozásokon való részvételt, hivatalos sztrájkokhoz való csatlakozást és épületek vagy gyárak lefoglalását. Érdekesség, hogy ezek a tiltakozási formák főleg a nyugati, erős demokráciákra jellemzőek, és a választásokon való részvétellel ellentétben, a 20. század végén növekedést mutattak. Szintén ellentétes tendencia mutatkozik a megnyilvánulások részvevőinek szociális háttérét illetően is, míg a hagyományos politikai részvétel esetében a felsőfokú végzettséggel rendelkező elitnél figyeltek meg rohamosabb csökkenést, addig a tiltakozások esetében ők azok, akikre jellemző az ilyen típusú aktivitás (Norris, 2002: 9–18).

A szakirodalom példaértékűnek véli Kelet-Európában a kommunista diktatúrát követő első évek népmobilizációs kísérleteit, azonban valószínűtlennek tartja, hogy a következő években hasonló intenzitású akciók és mozgósítások fognak bekövetkezni, ennek egyik oka pedig, hogy ezekben az országokban a civil társadalomnak még mindig fejlődnie kell (Jakobsen & Listhaug, 2014: 231). Szükséges megjegyezni azonban, hogy Romániában ezen megmozdulások gyakran erőszakosak voltak (lásd például a Zsil-völgyi bányászjárásokat), az 1990-es évek második felétől pedig háttérbe szorultak. A nem konvencionális részvételi formák (petíciók indítása, tüntetések) csak 2012 után kezdtek újra elterjedni a nagyvárosi protestmozgalmakkal (Kiss és mtsai., 2020: 124). Romániában 2008 és 2019 között 12%-kal növekedett azok aránya, akik részt vettek tiltakozó megmozdulásokon, azonban ez nem jelenti azt, hogy a konvencionális részvétel háttérbe szorult, sőt, minimálisan ez is növekedett (Kiss és mtsai., 2020: 126). A romániai (és ezzel együtt kelet-közép-európai) különbségek többek közt abból adódnak, hogy itt az állampolgároknak csak rendszerváltás után nyílt lehetőségük demokratikus választásokon részt venni, illetve a (kommunista párton kívüli) párt- és szervezeti tagság is csak 1990 után vált aktuális kérdéssé.

Jakobsen és Listhaug (2014) az országok gazdasági helyzetével is összefüggésbe hozzák a tiltakozás politikáját, amikor azt hangsúlyozzák, hogy az önérvényesítő, tiltakozó hozzáállás annál szélesebb körű, minél gazdagabb egy társadalom. Ez a kijelentés azonban nem érvényes a volt szocialista államokra, ahol bár javuló tendencia figyelhető meg a gazdaságban, ez nem jár egyértelműen együtt az aktív részvétellel. Papházi (2018: 137–139) a magyar társadalom esetében a kádári minták átöröklésére hívja fel a figyelmet, a politikusokba és intézményekbe vetett bizalom hiányát, a civil szféra gyengeségét, illetve az olyan cselekedeteket, mint az adó elkerülése a „politikai szocializáció modelljének diszfunkciójával” magyarázza.

Az állampolgárok tiltakozó viselkedésére és érzelmi eltolódására a szakirodalom számos megnevezést ajánl: *hűséges állampolgárból* (allegiant citizen) önérvényesítő állampolgárrá (assertive citizen) (Walzel & Dalton, 2014) válás, *elégedetlen demokraták* (dissatisfied democrats) (Dalton & Shin, 2014), *kritikus állampolgárok* (Norris, 2011) megjelenése vagy a *tiltakozás politikájának* (politics of protest) (Jakobsen & Listhaug, 2014) elterjedése. A jelenlegi demokráciák állampolgárait egyre inkább jellemző, hogy kritikusak a politikai intézményekkel szem-

ben, elvárásaik növekednek, és gyakran maguk próbálják meg irányítani a folyamatokat (Dalton & Shin, 2014: 108–109). Dalton és Shin (2014) cáfolja Almond és Verba alapművének azon következtetését, amely szerint a demokráciák hűségese demokráciák által válnak stabilakká és hatékonyakká. Szerintük mára az állampolgári „hűség”, azaz a kormányok és egyéb politikai intézmények fenntartás nélküli elfogadása sokkal inkább jellemző a kevésbé fejlett demokráciákra, mint az „erősebbekre”, ahol az állampolgárok önérvényesítő magatartást tanúsítanak (Dalton & Shin, 2014: 113). Norris szintén amellett érvel, hogy „az erős demokratikus törekvésekkel rendelkező társadalmak biztosítják a legkedvezőbb feltételeket a demokratizálódásra” (Norris, 2011: 234). Mindez részben abból adódik, hogy a kevésbé stabil demokráciákban az egyének nem elég tájékozottak, így hajlamosabbak arra, hogy elfogadják az aktuális helyzetet. Az ő esetükben a változást a modernizáció és az információ széles körű terjedése hozhatja, és ez mozdíthatja el „hűségese” hozzáállásukat „önérvényesítő” irányba. Ezzel szemben a posztindusztriális társadalmak, fejlett demokráciák tájékozott állampolgárai egyre szkeptikusabbak a kormányzatot és a politikát illetően, ami új kihívást jelent, hiszen gyakoribbak a konfliktusok, valamint elengedhetetlenné válik bizonyos reformok bevezetése a politikai intézmények szintjén (Walzel & Dalton, 2014: 305–306). A különböző társadalmak összehasonlítása során Walzel és Dalton (2014: 298) arra a következtetésre jut, hogy a protestáns nyugati állampolgárai a leginkább önérvényesítők.

Kétségtelen, hogy az eddig felvázolt társadalmi változásokhoz hozzájárultak olyan tényezők, mint a globalizáció és decentralizáció (Norris, 2002), az írástudó állampolgárok arányának növekedése (Norris, 2011), valamint az, hogy a fiatal generáció egyre inkább előtérbe helyezi a posztmateriális értékeket és az önkifejezés fontosságát (Walzel & Dalton, 2014: 283–287). Olyan kihívások és problémák kezdik el foglalkoztatni a fiatal állampolgárokat, amelyeket úgy vélik, az állam önmagában nem képes kezelni (például globális felmelegedés, környezetszennyezés, szegénység), így új, nem állami szereplők kerülhetnek előtérbe, amelyek új lehetőségeket biztosíthatnak a tenni akaróknak (Farthing, 2010; Norris, 2002).

A 2000-es évek második felében a széles körben elterjedt internethasználat hozzájárult új, online politikai részvételi formák elterjedéséhez. Mára az internet lehetőséget nyújt a fiatalok számára online platformon kifejezni véleményüket, bekapcsolódni a politikai vitákba, információk birtokába jutni, petíciókat indítani, esetleg megszervezni különböző megmozdulásokat. Joggal merül fel azonban a kétely, hogy azok, akik a virtuális térben aktívak, hajlamosak-e offline is aktivitást mutatni, kivonulni az utcára egy online megszervezett tüntetés esetén (Andreeva, 2019). Ezt a feltételezést cáfolja Szabó és Oross (2014: 103–104), akik szerint az egyes részvételi típusok erősítik egymást, eredményeik pedig arról árulkodnak, hogy elenyésző azon fiatalok aránya, akik kizárólag az online aktivitást választják (1–4%).

IFJÚ ÁLLAMPOLGÁROK

Farthing (2010) felhívja a figyelmet a társadalomban végbemenő, fiatalokra jellemző változásokra, akik hajlamosak saját politikai ideológiát kialakítani, és főleg az ügyorientáltság irányába mozdulnak el, mintsem a politika egészével foglalkoznak. Míg a korábbi szakirodalom a fiatalokat apolitikusoknak vagy az új részvételi formákban aktívnek minősítette, hasznos beemlenni

egy harmadik alternatívát is: a *radikálisan politikamentes* (radically unpolitical) fiatalokat. Az első felvázolt vízió szerint tehát a fiatalok apolitikusak, elfordulnak a politikától, és nem kívánnak bekapcsolódni a folyamatokba. Ebben az esetben a megoldás az oktatásban keresendő, és szükséges a fiatalok motiválása, hogy vissza-/bekapcsolódjanak a politikát érintő kérdésekbe. A második vízió politika iránt érdeklődőnek mutatja be a fiatalokat, akik az aktivitás új formái iránt érdeklődnek (például elektronikus formák), a kormányzat és a különböző szervezetek feladata pedig megismerni ezeket az új formákat és támogatni őket. Végül a harmadik vízió a radikálisan politikamentes fiatalokra hívja fel a figyelmet, akik tudatosan utasítják el a politikát (Farthing, 2010: 191).

A Farthing-féle radikálisan politikamentes fiatalokat egy érdekes kettősség jellemzi: egyrészt valóban elfordulnak a jelenlegi „nagypolitikától”, másrészt viszont mélyen érdekeltek és „politikusak”, amikor olyan témák keltik fel a figyelmüket, mint az elszegényedés, fenntarthatóság, környezeti problémák, globális felmelegedés. A változáshoz részben hozzájárul az állami szervezetbe vetett bizalom megingása, valamint az, hogy a példának felhozott problémák meghaladják a nemzeti határokat (Farthing, 2010). Mindez arra készíti a fiatalokat, hogy a megszokottól és az elvárttól különböző, „saját” politikai ideológiát alakítsanak ki, amelynek középpontjában az „életpolitika” (Farthing, 2010: 188), az ügyorientáltság és a mikropolitikai cselekvések állnak (Norris, 2004).

A 2000-es évek elején tizenöt európai ország adatai alapján (European Social Survey, 2002) kapott eredmények megerősítették, hogy a fiatalok körében kevésbé népszerűek az „állampolgár-központú” vagy hagyományos politikai részvételi típusok (főleg a választásokon való részvétel és párttagság), mint más korosztályoknál, viszont érdekeltőbbek az ügyorientált tevékenységekben (petíciók aláírása, bojkott, törvényes és illegális tüntetések, politikai indítékkal vásárolt termékek), mint szüleik vagy nagyszüleik (Norris, 2004: 16–18).

Az ifjúság állampolgári attitűdjeinek és politikai részvételi típusainak vizsgálata során szükséges figyelmet fordítani a politikai szocializációra és ennek színtereire, mivel ezek fontos háttérváltozók lehetnek. A politikai szocializáció az „az egész életen át tartó folyamat (...), amelynek során az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti, egy életen át tartó interakcióban az egyén politikai személyisége, a politikához való viszonya és politikai világlépe formálódik” (Szabó & Falus, 2000: 383). Elsődleges színtereként a szakirodalom (lásd Almond és mtsai., 2006; Sólyom, 2011) a családot emeli ki, amely már a gyerekkor első éveiben rányomhatja bélyegét arra, milyen felnőtt állampolgárrá válik az egyén és befolyásolja identitásának kialakulását. Ha például a kisgyerekek hozzászokik a feltétel nélküli engedelmességhez, később hajlamos lehet arra, hogy a rendszer alattvalójává váljon (Almond és mtsai., 2006: 84). A 2016-os Magyar fiatalok a Kárpát-medencében kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a magyar fiatalok esetében annak a politikai érdeklődése nagyobb, aki „legalább az egyik szülőjével politikai kérdésekben egyetért, azaz van, aki valamilyen módon orientálja nézeteit, de van, akivel szemben megfogalmazhatja saját politikai álláspontját, akivel tehát helyenként vitatkozhat” (Szabó, 2018: 451). Ebből adódóan a családi háttér meghatározhatja a fiatal felnőtt választói szokásait is, például nagyobb eséllyel járul urnához a választói jogát épp elnyerő 18 éves abban az esetben, ha a környezete/családja befolyása miatt döntése eleve adott (Sólyom, 2011). További szocializációs színterek az iskola (de nem kizárólag az állampolgári nevelés tantárgy), a különböző szervezetek, amelyek szélesíthetik a fiatal látókörét, kortárs csoportok, tömegmédia,

a társadalmi osztály, érdekcsoportok és kormányzati struktúrák, az utóbbi esetben főleg a velük való közvetlen kapcsolat (Sólyom, 2011; Almond és mtsai., 2006). Állampolgári részvétel szempontjából Szabó és Oross is felhívják a figyelmet a családi és iskolai szocializáció fontosságára, amelyek „együttesen tehetik nyitottá a fiatalokat a közélet kérdései iránt” (Szabó & Oross, 2014: 107).

AZ ÁLLAMPOLGÁRI RÉSZVÉTEL MODELLEZÉSE

Az állampolgársággal és demokráciával foglalkozó szakirodalomban számos próbálkozással találkozunk, amelyek igyekeznek (újra)értelmezni és modellezni az állampolgári részvételt. A következőkben négy modellt fogok felvázolni, amelyek kiindulópontként szolgáltak az operacionalizációban. Szükséges azonban megjegyezni, hogy „a részvétel olyan fogalom, amely szokatlanul nagymértékben függ az alkalmazott definíciótól, valamint a mérés technikájától” (Szabó & Oross, 2014: 105). Ugyanakkor nehézségekbe ütközhetünk, ha fenntartások nélkül szeretnénk alkalmazni a nyugati modelleket a kelet-közép-európai társadalmakra. Ezekben az esetekben szükséges különös figyelmet fordítani a társadalom sajátosságaira (Sólyom, 2011: 242). A különböző modellek dimenziói és elemei az 1. táblázatban láthatók.

1. táblázat. *Állampolgári részvételi modellek*
Table 1. *Civic participation models*

Modell	A részvétel dimenziói, elemei	Megjegyzés/következtetés
Norris (2002)	– civil/polgári aktivizmus (környezetvédelmi, szociális/jótekonysági, művészeti és oktatási, szakmai, sport, szabadidős, egyházi/vallási, szakszervezeti tagság) – tiltakozó aktivizmus (törvényes tüntetésen való részvétel, bojkotthoz és nem hivatalos sztrájkhoz való csatlakozás, petíció aláírása, épületek vagy gyárak elfoglalása) – választási részvétel	Faktorelemzést használva különíti el a három dimenziót. A tiltakozó aktivizmus a stabil demokráciákra a legjellemzőbb.
Claggett és Pollock III. (2006)	– elitvezérelt (választások, politikai kampányokban részvétel, anyagi hozzájárulás kampányhoz) – önvezérelt (közösségi tevékenység, egyéni kapcsolatfelvétel politikussal, politikával kapcsolatos vita és megbeszélés, passzív együttműködés)	Szükséges elkülöníteni az elitvezérelt cselekvéseket a saját kezdeményezésektől.

Modell	A részvétel dimenziói, elemei	Megjegyzés/következtetés
Szabó és Oross (2014)	– hagyományos (választási részvétel, szervezeti kötődés, politikai alrendszerhez kötődő részvétel) – direkt demokratikus (legális tiltakozás, ülősztrájk, blokádok, szimbolikus cselekvés, tiltakozó levelek, petíciók) – online	Az állampolgári részvétel szempontjából fontos, hogy milyen modellt alkalmazunk, mert különböző képet kaphatunk (például a részvétel „szűk” és „tág” értelmezése). A részvétel részvételt eredményez, tehát az aktivitás dimenziói metszik egymást.
Sólyom (2011)	– választásokon való részvétel – szervezeti tagság – aláírásgyűjtési akciók	Az elemek összevonását követően különülnek el a fiatalok kategóriái: passzív, közepesen aktív, nagyon aktív.

Forrás: saját szerkesztés

Norris (2002) a politikai részvételnek három dimenzióját különíti el, amelyek mentén mérhető a részvétel. Az első dimenzió a civil/polgári aktivizmus megnevezést kapta, amelybe a következő szervezeti tagcsoporthoz tartoznak: környezetvédelmi, szociális/jótekonysági, művészeti és oktatási, szakmai, sport és szabadidős, egyházi/vallási, valamint szakszervezeti. A második dimenzió a tiltakozó aktivizmus (törvényes tüntetésen való részvétel, bojkotthoz és nem hivatalos sztrájkhoz való csatlakozás, petíció aláírása, épületek vagy gyárak elfoglalása), míg a harmadik a választási/szavazási részvétel. Az egy elemből álló választási részvétel feltételezhetően azért különül el teljesen a többi dimenziótól, mert ez a legkevesebb befektetéssel és legkevesebb haszonnal járó aktivitási forma (Norris, 2002: 7, 13).

Claggett és Pollock III. (2006) szerint a cselekvésnek különálló módjait képezi a szavazás, a politikai kampányolás,² anyagi hozzájárulás,³ a közösségi tevékenység,⁴ egyéni kapcsolatfelvétel politikussal információszerezés vagy segítségkérés miatt, politikával kapcsolatos vita és megbeszélés, passzív együttműködés.⁵ A modellnek egy fontos következtetése, hogy elkülönülnek az ön-, illetve az elítvezérelt cselekvési módok, azonban a modell kizárólag a politikai részvételre összpontosít, így kimaradnak belőle olyan elemek, mint a tüntetéseken való részvétel, bojkott, sztrájkok és egyéb direkt demokratikus aktivitások.

A Szabó és Oross (2014) szerzőpáros tanulmányában három részvételi típust különböztet meg: hagyományos, direkt demokratikus és online részvételt. Ezek alapján két (a fiatalokra alkalmazott) almodellt különít el: a tág és szűk részvételi modellt. A kettő abban különbözik, hogy a tág modell sokkal megengedőbb, mint a szűk modell, például a fiatalokat hagyományosan aktívnak ítéli meg, amennyiben három kritériumból (biztos választási részvétel, szervezeti kötődés, politikai alrendszerhez kötődő részvételben aktív) egyik teljesül, a szűk modellben azonban

2 Jelölt vagy párt kampányában dolgozni, kitűző viselése, kampánnyal kapcsolatos rendezvény látogatása.

3 Például jelölt vagy párt anyagi támogatása.

4 Kooperáció a közösséget érintő problémák megoldása érdekében, kapcsolatfelvétel politikussal közösségi ügyekben.

5 Olyan szervezet tagja, amely a kormányzatot vagy iskolaügyeket befolyásol.

mindháromnak be kell igazolódnia. Az Aktív Fiatalok Magyarországon 2013 kutatás adataira alkalmazva a két modellt, a szűk értelmezés esetében jelentősen kevesebb fiatal bizonyult (bármilyen formában) aktívnak, mint a tág részvételi modellben. Az viszont megfigyelhető, hogy minden esetben a „részvétel részvételt eredményez” (Szabó & Oross, 2014: 103) és a kategóriák (hagyományos, direkt, online) metszik egymást, így létrejön a részvételt halmozók csoportja is.

A fiatalokra összpontosító következő modellben Sólyom (2011) a választási részvételre, szervezeti tagságra és aláírásgyűjtési akciókba bekapcsolódó/aláíró cselekvésekre fekteti a hangsúlyt, amikor a fiatalok politikai aktivitását vizsgálja. Az utóbbinál, amellyel a székelyudvarhelyi középiskolások és kolozsvári egyetemi hallgatók mozgósíthatóságát méri, három kategóriát különít el: a passzívokat (nem írnának alá petíciót), a résztvevőket (aláírnának) és a kezdeményezőket (aláírást gyűjtenének). Később, összevonva a választási részvételt a szervezeti tagsággal (hagyományos részvételek), majd a mozgósíthatósággal is, az aktivitás három fokozatát különíti el: passzív, közepesen aktív (legalább két cselekvéstípus) és nagyon aktív. Kutatásom szempontjából az utóbbi két modell releváns, ugyanis a régióbeli magyar fiatalok aktivitását és attitűdjeit vizsgálom.

Összességében tehát a szakirodalom jelentős része a politikai részvételnek két nagy dimenzióját különíti el: (1) a klasszikus részvételt, amely a nyugati erős demokráciákban az előző évtizedekhez viszonyítva kevésbé népszerű, illetve a (2) tiltakozó, direkt részvételt, amely idővel előtérbe került. Mára ezek kiegészülni látszanak egy harmadik, online részvételi dimenzióval is. Érdekes, hogy a modellek eltérő módon kezelik a választásokon való részvételt: előfordul, hogy egy teljesen különálló dimenzióként jelenik meg, illetve az is, hogy más elitvezérelt vagy hagyományos tevékenységgel vonják össze. Ehhez hasonlóan a szervezeti tagság is megjelenik különálló dimenzióként vagy együttesen a hagyományos típusokkal. A tárgyalt modellekben a nagy dimenziókat általában teljesen elkülönülve elemzik. Ez alól kivételt képez Szabó és Oross (2014) tanulmánya, amelyben a szűk és tág részvételi modellek kapcsán a dimenziók metszéspontjairól is beszámolnak.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A politikai részvételt jellemzően kvantitatív módszerrel, kérdőíves felméréssel vizsgálják a kutatók. A fentebb felsorolt modellek esetében is kérdőíves kutatások képezték a tanulmányok alapját: Norris (2002) a World Values Survey, Claggett és Pollock III. (2006) az American National Election Studies, Szabó és Oross (2014) az Aktív Fiatalok Magyarországon 2013, Sólyom (2011) pedig a Demokrácia?! A Babeş–Bolyai diákjainak demokráciához való viszonya, illetve Demokrácia?! A székelyudvarhelyi végzős diákok demokráciához való viszonya adatait használta fel. A jelen felmérés szintén kérdőíves kutatással valósult meg, amely két nagy részből állt: az első rész a fiatalok civil és politikai attitűdjeinek feltérképezését célozta meg, míg a második a nyelvtanulást és nyelvi attitűdöket volt hivatott felmérni. A Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében címet viselő kutatás Erdély nyolc városának 11. és 12. osztályos magyar diákságára reprezentatív: Csíkszeredára, Kolozsvárra, Nagyváradra, Marosvásárhelyre, Sepsiszentgyörgyre, Szatmárnémetire, Székelyudvarhelyre és Temesvárra. Az adatgyűjtés időpontja:

- Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely: 2019. április 18. – 2019. május 17. (2018/2019-es tanév);
- Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Temesvár, Csíkszereda: 2019. szeptember 16. – 2019. december 20. (2019/2020-as tanév).

Először az osztályok listáját állítottam össze városokra és iskolákra lebontva, amelyhez az Oktatási Minisztérium integrált információs rendszeréből (SIIIR) kinyert 2017/2018-as adatbázist használtam, majd a listát módosítottam az igazgatókkal való egyeztetést követően. A SIIIR-adatbázishoz hasonlóan az osztályoknak négy típusát különítettem el: elméleti,⁶ „hivatási”,⁷ technológiai⁸ osztály, valamint szakiskola.⁹ Az elméleti és a technológiai osztályokhoz az Oktatási Minisztérium honlapján közzétett listák alapján hozzárendeltem a bejutási átlagokat is – a hivatási osztályok esetében ezek az adatok nem voltak feltüntetve. Többlépcsős véletlenszerű mintavételt alkalmazva alapegységnek az osztályokat tekintettem. Az egyes városokban az elméleti és technológiai osztályokat a bejutási átlagok szerint rendeztem csökkenő sorrendbe, míg a hivatási és szakiskolai osztályokat az iskola neve szerint ábécésorrendbe. Az első osztály véletlenszerű kiválasztással került be a mintába, a többi pedig a megfelelő léptetést alkalmazva. Temesváron a lekérdezés teljes körű volt, mivel mindössze hat magyar 11. és 12. osztály működik. A mintába bekerült osztályok esetében a lekérdezés pillanatában minden jelen levő diák kitöltötte a kérdőívet. A reprezentativitás javítása érdekében súlyoztam az adatsorokat, hogy az egyes kategóriák lekérdezett diákjainak aránya megfeleljen az eredeti arányoknak.

A lekérdezés pillanatában a felsorolt nyolc településen összesen 295 magyar 11. és 12. osztályban zajlott az oktatás, amelyből 121 vett részt a kutatásban, és 2521 diák töltötte ki a kérdőívet. A 2. és 3. táblázat összefoglalja a felmérés időpontjában működő összes osztály, a lekérdezett osztályok és a lekérdezett diákok súlyozás utáni számát.

⁶ Reál és humán osztályok.

⁷ Ide tartoznak a következő profilú osztályok: művészeti, sport, teológia, pedagógia.

⁸ Az elméleti típusú osztályokhoz hasonlóan, a négyéves képzés érettségivel végződik. A különböző műszaki osztályok mellett idesorolható a turizmus és a közgazdaság is.

⁹ 2 + 1 + 2 év struktúrát követ: „alsó szakképzési szint + kiegészítő év + felső szakképzési szint” (Papp & Márton, 2010: 155).

2. táblázat. *Osztályok száma városokra lebontva**

Table 2. *Number of classes by cities*

	Összes		Elméleti		Hivatási		Technológiai		Szakiskola	
	Összes osztály	Lekérdezett osztály	Összes	Lekérdezett	Összes	Lekérdezett	Összes	Lekérdezett	Összes	Lekérdezett
Sepsiszentgyörgy*	37	16	14	7	6	2	10	4	7	3
Székelyudvarhely*	47	14	12	4	12	3	16	5	7	2
Kolozsvár	28	18	14	10	4	3	6	3	4	2
Nagyvárad	33	12	16	4	8	4	7	3	2	1
Marosvásárhely	59	18	17	5	15	5	21	6	6	2
Szatmárnémeti	34	19	18	10	6	3	2	1	8	5
Temesvár	6	6	3	3	2	2	1	1	0	0
Csíkszereda	51	18	16	5	7	3	20	7	8	3
Összesen	295	121	110	48	60	25	83	30	42	18

* A sepsiszentgyörgyi és székelyudvarhelyi adatok a 2018/2019-es tanévre vonatkoznak, míg a többi város esetében a 2019/2020-as tanévre.

Forrás: SIIIR, saját szerkesztés

3. táblázat. *Lekérdezett diákok száma súlyozás után*

Table 3. *Number of students interviewed after weighting*

	Összes	Elméleti	Hivatási	Technológiai	Szakiskola
Sepsiszentgyörgy	304	130	44	77	53
Székelyudvarhely	454	112	107	135	100
Kolozsvár	227	116	33	52	26
Nagyvárad	246	134	52	43	17
Marosvásárhely	517	157	133	183	44
Szatmárnémeti	277	153	37	17	71
Temesvár	36	19	10	7	0
Csíkszereda	459	147	62	177	73
Összesen	2521	969	478	690	384

Forrás: saját szerkesztés

A tanulmány két kérdéskör eredményeire fókuszál, összevetve a szakirodalom következtetéseivel: egyrészt a fiatalok állampolgári részvételének kategóriái, másrészt a számukra ideális állampolgár tulajdonságai kerülnek bemutatásra, mindkét esetben összefoglalva az egyes csoportokba tartozó középiskolások jellemzőit. A részvételi típusok előfordulását a 4. táblázatban felvázolt kérdések segítségével vizsgáltam, figyelembe véve a Szabó és Oross (2014), valamint a Sólóyom (2011) által ismertetett modelleket:

4. táblázat. A részvételre vonatkozó kérdések a kérdőívben

Table 4. Questions related to participation in the questionnaire

Részvételi típus	Kérdés
Hagyományos	Feltételezve, hogy betöltötted 18. életévedet, és jövő vasárnap választásokat rendeznek, részt vennél-e rajtuk? (Államelnökválasztás, parlamenti, helyhatósági, Európai parlamenti választások. Minden esetben a következő válaszok közül jelölhetted meg egyet: igen, valószínűleg igen, valószínűleg nem, nem, nem tudja / nem válaszol)
Hagyományos	Tagja vagy-e valamilyen szervezetnek? Ha igen, a pontok helyére írd be a tevékenységi körét.
Direkt	Mit tennél, ha értesülnél az itt következő aláírásgyűjtési akcióról? Diák-szervezetek kezdeményezik, hogy a kormány javítson az diákok szociális helyzetén. A környezetvédők kezdeményezik, hogy zárják be a levegőt szennyező vegyi kombinátokat. Feministák kezdeményezik, hogy a nők megfelelő arányban legyenek képviselve a parlamentben. (Minden esetben a következő válaszok közül jelölhetted meg egyet: aláírást gyűjtenék én is, aláírnám, nem érdekel, nem értek egyet, nem bízom az ilyen akciók sikerében, nem tudja / nem válaszol)
Direkt	Voltál-e eddig életed során tüntetni? (igen/nem)

Forrás: saját szerkesztés

Az állampolgár-ideálra vonatkozó kérdésnél egy tíz jellemzőt tartalmazó lista elemeiről kellett eldöntenie a megkérdezettnek, mennyire tartja fontosnak ezeket (nem fontos, inkább nem fontos, inkább fontos, nagyon fontos, nem tudja / nem válaszol): fizessen adót és járulékot, tartsa be a törvényeket, alkosson önálló véleményt, szavazzon a választásokon, támogassa a szegényebbeket, legyen tájékozott a közösséget érintő kérdésekben, legyen tájékozott az országos ügyekben, legyen aktív a közösség ügyében, vegyen részt önkéntes munkában, aktívan politizáljon. Ebben az esetben faktorelemzéssel különítettem el az egyes dimenziókat, majd regressziót használva vizsgáltam meg, hogy melyek azok a háttérváltozók, amelyek növelik az egyes faktorok értékelésének fontosságát.

A feldolgozás során a szociodemográfiai adatokat (nem, településtípus, előző tanévben elért tanulmányi átlag, szülő végzettsége) és az osztálytípust független változóknak tekintettem, a településeket pedig további két változóba kódoltam:

1. Magyarok aránya a településen:¹⁰

- > 50%: Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely;
- 25–50%: Marosvásárhely, Szatmárnémeti;
- < 25%: Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár.

10 A 2011-es népszámlálási adatok alapján a magyarok aránya a nyolc településen: Székelyudvarhely 92,4%, Csíkszereda 78,3%, Sepsiszentgyörgy 73,3%, Marosvásárhely 42,8%, Szatmárnémeti 35,1%, Nagyvárad 23,1%, Kolozsvár 15,3%, Temesvár 4,9%.

2. Település nagysága:

- 100 000-nél kevesebb lakos: Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely;
- 100–200 000 lakos: Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti;
- 300 000-nél több lakos: Kolozsvár, Temesvár.

Mindemellett a politikai szocializáció színtereit is megpróbáltam figyelembe venni, és további háttérváltozókat vezettem be: beszél-e politikáról a családtagokkal, tanárokkal, kortárs-csoporttal, családja részt vett-e a 2016-os parlamenti választásokon, van-e ismerőse, aki részt vett tüntetéseken, tagja-e valamilyen szervezetnek. Az utóbbi változót kizárólag a regressziós modellbe vontam be, és ebben az esetben figyelembe vettem az összes szervezetet (nem csak a politikai szervezeteket, diáktanácsokat és diákönkormányzatokat). A család választási és az ismerősök tiltakozási hajlandóságának függvényében kizárólag a részvételi típusokat vizsgáltam, az állampolgár-ideált nem.

5. táblázat. *A megkérdezettek alapadatai és egyéb független változók (N = 2521, %)*

Table 5. *Data about the respondents and other independent variables (N = 2521, %)*

Nem	Fiú	44
	Lány	55
	Nem válaszolt	2
Településtípus	Város	40
	Falu	46
	Nem válaszolt	14
Média	9–10	33
	8–8,99	37
	5–7,99	27
	Nem válaszolt	3
Szülő végzettsége	Legalább egyik felsőfok	30
	Legalább egyik középfok	42
	Mindkettő alacsony	24
	Nem válaszolt	4
Osztálytípus	Elméleti	38
	Hivatási	19
	Technológiai	27
	Szakiskola	15
Osztály (évfolyam)*	11. osztály	57
	12. osztály	43
Településnagyság	< 100 000	48
	100–200 000	41
	> 300 000	10

Magyarok aránya a településen	> 50%	48
	25–50%	32
	< 25%	20
Beszél politikáról családtagokkal	Igen	46
	Nem	54
Beszél politikáról tanárokkal	Igen	24
	Nem	76
Beszél politikáról kortárs csoportokkal	Igen	34
	Nem	66
Családja részt vett-e a 2016-os parlamenti választásokon?	Igen	55
	Nem	6
	Nem tudja / Nem válaszol	39
Van-e ismerőse, aki vett már részt tüntetéseken?	Igen	54
	Nem	42
	Nem tudja / Nem válaszol	5
Szervezeti tagság	Igen	36
	Nem	64

* Szakiskolás diákok kizárólag a 11. osztályosok válaszadók között szerepelnek, mivel a szakképző iskola hároméves.

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

EREDMÉNYEK

Az elkövetkező fejezetben két témára összpontosítva fogom elemezni a kutatás eredményeit: a megkérdezett fiatalok állampolgári részvételi formáira, valamint a számukra ideális állampolgár tulajdonságaira. Továbbá igyekszem megválaszolni, hogy kik azok a fiatalok, akik az egyes részvételi formákat részesítik előnyben, az ideális állampolgár tulajdonságai hogyan „járnak együtt”, és ebben az esetben az elkülönülő dimenziókat milyen tényezők befolyásolják.

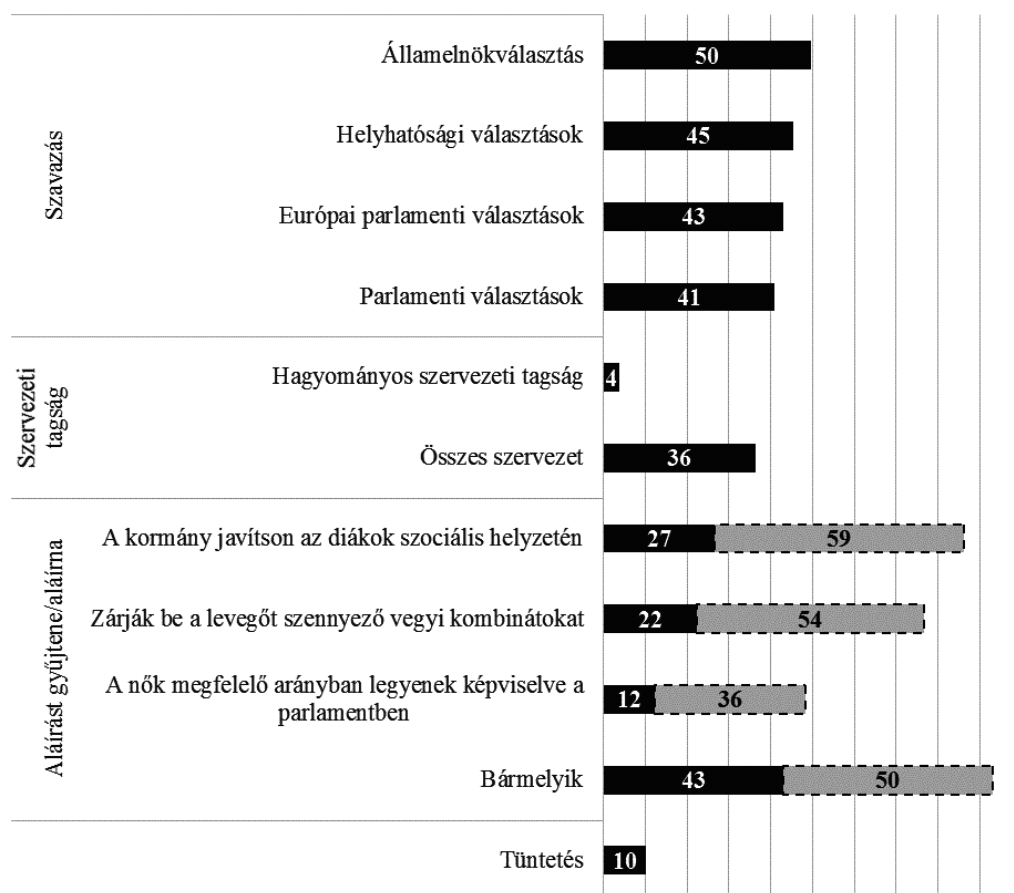
Politikai és állampolgári cselekvési formák

Az aktivitások közül a választási hajlandóságra, a szervezeti tagságra, a petíciókhoz való viszonyulásra és a tüntetéseken való részvétellel vonatkozóan vannak válaszok. A szakirodalmi összefoglalóból kiderült, hogy az első két formával a tradicionális, míg a második kettővel a direkt demokratikus részvétel mérhető.

A tradicionális részvételt a választási hajlandóság és a szervezeti tagság, míg a direkt demokratikus részvételt a petíciókhoz és a tüntetésekhöz való viszonyulás mentén vizsgáltam. Amint az 1. ábrán megfigyelhető, a fiatalok 41–50%-a járulna urnához, ha következő vasárnap választásokat szerveznének. Továbbá a diákok 36%-a tagja valamilyen szervezetnek, azonban a sport-

szabadidős, hagyományörző és egyéb csoportosulások gyakori előfordulása miatt szükség volt a hagyományos politikai részvétel szempontjából relevánsakat (politikai, diáktanács, diákönkormányzat) különválasztani – ezeket a szervezeteket a későbbiekben *hagyományos szervezeteknek* nevezem. Itt a diákok 4%-a tevékenykedik. A fejezet második részében háttérváltozóként az összes szervezet jelenik meg, mivel bármilyen szervezeti tagság hatással van a fiatal szocializációjára és tágíthatja látókörét (Sólyom, 2011).

Az aláírásgyűjtési akciók szinte kivétel nélkül felkeltették a diákok érdeklődését. Összességében 43%-uk segítene az aláírásgyűjtésben a felsorolt kezdeményezések legalább egyikében, további 50% pedig egy aláírással támogatná ezt (lásd az 1. ábrán a szaggatott vonallal bekeretezett sáv rész). Leginkább a diákok szociális helyzetének javítása foglalkoztatja a megkérdezetteket, ezt követi a levegőt szennyező vegyi üzemek bezárása, majd végül a nők parlamenti képviselőinek ösztönzése. A tüntetéseken való részvételre vonatkozó kérdésekből kiderül, hogy a diákok 10%-a vonult már utcára.

1. ábra. *Részvételi formák (%)*

Figure 1. *Forms of participation (%)*

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

A felmérés során egyik fő célom a különböző részvételi típusok modellezése volt, ehhez Szabó és Oross (2014) munkája jelentett kiindulópontot. A szakirodalom gyakran a részvétel dimenzióit (hagyományos, direkt demokratikus) egymástól elkülönítve kezeli (lásd pl. Norris, 2002), de ha a két dimenzió kapcsolatát vizsgáljuk, jól látható, hogy ezek nem teljesen függetlenek: vannak olyanok, akik mindkét dimenzióban aktívnak vallják magukat. A 2019-es Regionális barométer szerzői a Románia népességére reprezentatív adatok alapján szintén azt a következtetést vonják le, hogy nagy az „átjárás a konvencionális és nem konvencionális tevékenységek között” (Kiss és mtsai., 2020: 127).

A fentebb felvázolt aktivitások alapján a diákok négy kategóriája a következő: (1) passzívak; (2) „hagyományos” állampolgárok (részt venne parlamenti választásokon vagy hagyományos szervezet tagja); (3) tiltakozók (aláírást gyűjtene vagy volt már tüntetni); (4) részvételt halmozók (akik mindkettő iránt érdeklődnek). Amint a 2. ábrán is látható, a diákok valamivel több, mint harmada passzív, és mellőz bármelyféle aktivitást (34%) – ők a legnépesebb csoport –, ezzel szemben közel negyedük részvételt halmozó, és mindkét típusú aktivitás iránt érdeklődik (24%). Szintén 24% kizárólag a „direkt demokratikus” aktivitásokban vesz részt, és tiltakozó magatartást tanúsít, 19% pedig kizárólag a hagyományosban érdekelt. Ebből is látszik, hogy nem egyértelműen két kategória különül el (a hagyományos állampolgárok és a tiltakozók), tehát nem feltétlenül egy folyamatról beszélhetünk, amely során a választásokon való részvétel és a hagyományos szervezetek helyét átveszik a különböző „új” formák, hanem ezek egyszerre vannak jelen.

6. táblázat. *Részvételi típusok kategóriái (%)*

Table 6. *Categories of types of participation (%)*

		Hagyományos részvétel	
		Nem	Igen
Direkt demokratikus részvétel	Nem	Passzívak (34%)	Hagyományosak (19%)
	Igen	Tiltakozók (24%)	Részvételt halmozók (24%)

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

A továbbiakban kereszt táblák segítségével (lásd 7. táblázat) vizsgáltam meg, hogy milyen szociodemográfiai jellemzők segítségével írhatók le a különböző csoportokhoz tartozó diákok, illetve a politikai szocializáció egyes szinterei hogyan befolyásolják aktivitásukat.

7. táblázat. Résztvételi típusok a különböző háttérváltozók függvényében (%)
 Table 7. Types of participation by different independent variables (%)

		Egyik sem	Csak hagyományos	Csak direkt demokratikus	Mindkettő
Összes		34	19	24	24
Magyarok aránya a településen	> 50%	42	16	24	18
	25–50%	25	21	25	29
	< 25%	27	20	23	30
Média	9–10	28	22	21	29
	8–8,99	33	18	24	25
	5–7,99	39	16	28	17
Szülő végzettsége	legalább egyik felsőfok	28	20	21	31
	legalább egyik középfok	34	19	23	23
	mindkettő alacsony	39	16	28	17
Nem	Fiú	37	24	17	22
	Lány	30	14	29	26
Állandó lakhely	Város	30	20	22	27
	Falu	35	17	26	22
Település nagysága	< 100 000	42	16	24	18
	100–200 000	26	20	25	29
	> 300 000	25	23	21	31
Osztálytípus	Elméleti	28	22	19	31
	Hivatási	30	16	30	24
	Technológiai	35	16	29	20
	Szakiskola	49	17	20	13
Osztály (szint)*	11. osztály	32	15	28	25
	12. osztály	29	23	21	26
Csalátagokkal beszél politikáról	Nem	38	16	25	21
	Igen	28	22	23	27
Tanárokkal beszél politikáról	Nem	33	20	23	24
	Igen	34	15	27	24
Kortárs csoporttal beszél politikáról	Nem	36	17	25	22
	Igen	28	22	22	27
Családja részt vett-e a 2016-os parlamenti választásokon?	Igen	24	23	20	33
	Nem	52	10	27	10

		Egyik sem	Csak hagyományos	Csak direkt demokratikus	Mindkettő
Van-e ismerőse, aki vett már részt tüntetéseken?	Igen	26	19	26	29
	Nem	42	18	22	18

* Mivel megfigyelhető, hogy osztálytípus szerint a szakiskolások politikai részvétele eltér a többi kategóriától, ebben az esetben nem vettük figyelembe válaszaikat.

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

A 7. táblázat alapján elmondható, hogy a városok mérete és etnikai összetétele alapján a székelyföldi, százezernél kisebb lélekszámú települések diákjai másként viselkednek, mint azok a középiskolások, akik olyan nagyobb városokban élnek, ahol a magyarok kisebbségben vannak. Civil és politikai részvétel szempontjából a csíkszeredai, sepsiszentgyörgyi és székelyudvarhelyi diákok körében magasabb arányban vannak jelen a teljesen passzívak: 42%-uk a korábban felsorolt tevékenységek közül egyet sem végez/végezne, szemben a más településeken élő társikkal, ahol csak 25–27% fordul el a részvétel minden formájától. Ugyanakkor a település nagyságával egyenesen arányosan nő azon diákok hányada, akik részvételt halmozóknak bizonyulnak (százezernél kevesebb lakosú városok: 18%, más városok: 29–31%). Ez feltételezhetően annak tudható be, hogy a nagyobb városok fiataljait több olyan hatás éri, amely arra készíti őket, hogy részt vegyenek a folyamatokban, és több lehetőségük adódik az aktivitásra.

Továbbá megfigyelhető, hogy aktívabbak az előző tanévet magas átlaggal teljesítő, valamint értelmiségi családból származó diákok: míg a „jó tanulók” és felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők gyerekei között csak 28% a teljesen passzívak, és 29–31% a részvételt halmozók aránya, addig az 5–7,99-es tanulmányi átlagot elérők, valamint az alapfokú végzettséggel rendelkező szülők gyerekei között jelentősen többen vannak azok, akik az aktivitás minden formájától elfordulnak (39%), mint azok, akik érdeklődését felkelti a hagyományos és direkt demokratikus részvétel is (17%). A számadatok arról árulkodnak, hogy a tanulmányi átlag mellett az osztálytípus is befolyásolja, hogyan vélekedik a politikai részvételről a diák, ugyanis a szakiskolások kevésbé bizonyulnak aktívoknak, mint a más típusú osztályban tanulók, és szintén közöttük vannak jelen legkevesebben a részvételt halmozók.

Fontos tényező az aktivitás szempontjából, hogy a diák beszél-e a családtagokkal és a kortárs csoporttal politikáról; amennyiben nem teszi ezt, nagyobb a valószínűsége, hogy mellőzi a részvételt. Egyfajta mintakövetés is észrevehető, ugyanis csökken a passzívak aránya és növekszik a részvételt halmozók aránya amennyiben a család részt vett a 2016-os parlamenti választásokon, illetve ha van ismerőse, aki részt vett tüntetéseken.

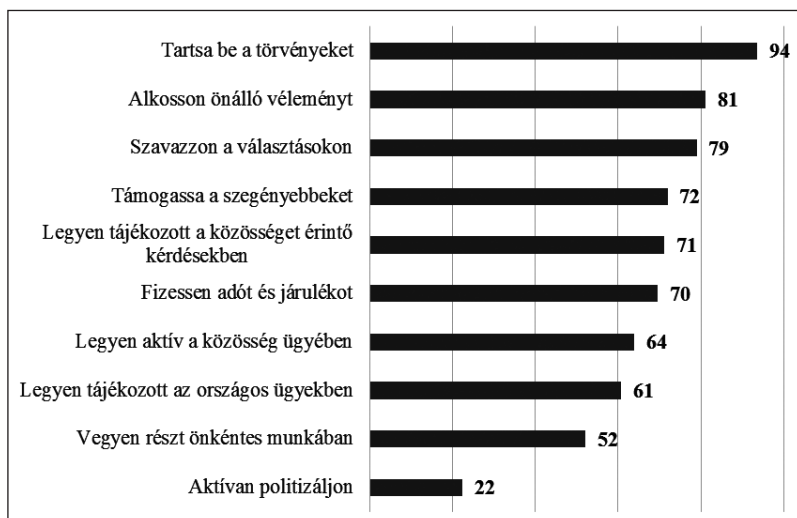
A mintakövetés tetten érhető akkor is, ha azt szeretnénk megvizsgálni, kik azok, akik kizárólag egyik féle részvétellel rokonszenveznek. Amennyiben a család korábban nem járult urnához, tehát nem kapcsolódott be a részvétel egyik hagyományos formájába, 27%-a a diákoknak kizárólag a direkt demokratikus részvétel iránt érdeklődik, és csak 10% kizárólag a hagyományosak iránt. Ezzel szemben amennyiben a család részt vett a választásokon, 3%-kal magasabb azok aránya, akik csak hagyományos értelemben aktívak (csak hagyományos 23%, csak direkt demokratikus 20%). Továbbá megfigyelhető, hogy nem függvényében a fiúk vesznek részt ki-

zárólag hagyományos politikai és állampolgári aktivitásokban, míg a lányok inkább a direkt demokratikus részvétel iránt érdeklődnek. Mivel a lányoknál valamivel magasabb azok aránya is, akik mindkét formában aktívak, feltételezhetően a különbségek abból adódnak, hogy a lányok inkább ügyorientáltak – ahogyan a szakirodalom általánosan jellemzi a fiatalokat –, és jobban érdeklik őket az olyan problémák, mint a diákok szociális helyzete, a környezetszennyezés vagy a nők képviselete a parlamentben.

A 11. és 12. osztályosok között is jelentkeznek különbségek: míg a felnőtté váláshoz közelebb álló végzős évfolyamok inkább a hagyományos formák iránt érdeklődnek, és szeretnének élni szavazati jogukkal, addig a 11. osztályosok nagyobb fontosságot tulajdonítanak az aláírásgyűjtési akcióknak és a tüntetéseknek. Mivel a megkérdezett szakiskolás diákokat ebből a szempontból egyszerre tekinthetők 11. osztályosoknak és végzősöknek, és mint azt fentebb olvasható, kiemelkedő közöttük a teljesen passzívák aránya, az évfolyam szerinti vizsgálódásba ezt a csoportot nem vontam be.

Az ideális állampolgár

A felmérés egy másik kérdése az ideális állampolgár tulajdonságaira kérdezett rá, a diákok pedig tíz jellemzőről dönthették el, hogy mennyire fontos. A felsoroltak közül messzemenően a törvények betartását gondolták leglényegesebbnek (94%), majd ezt követte az önálló véleményalkotás (81%) és a választásokon való részvétel (79%). 70–72% tulajdonított kiemelt szerepet a szegények támogatásának (72%), a közösséget érintő kérdésekben való tájékozottságnak (71%), valamint az adók és járulékok fizetésének (70%). Ennél kevesebben sorolták az ideális állampolgár tulajdonságai közé azt, hogy legyen aktív a közösség ügyében (64%), legyen tájékozott az országos ügyekben (61%) és vegyen részt önkéntes munkában (52%). A sort az aktív politizálás zárta, amelyet a diákoknak csak 22%-a vélt fontosnak.

2. ábra. Az ideális állampolgár tulajdonságai (%)

Figure 2. Qualities of the ideal citizen (%)

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

Faktorelemzéssel az ideális állampolgár tulajdonságainak három dimenziója különül el, tehát a diákok szoros „együttjárás” feltételeznek az egyes faktorokba tartozó jellemzők között: (1) tájékozottság-aktivitás faktor (legyen tájékozott a közösséget érintő kérdésekben, legyen tájékozott az országos ügyekben, aktívan politizáljon); (2) szociális faktor (önkéntes munkában való részvétel, a szegényebbek támogatása); (3) kötelezettségsfaktor (fizessen adót és járulékot, tartsa be a törvényeket).

8. táblázat. *Állampolgár-ideál – faktorelemzés*
Table 8. *The ideal citizen – factor analysis*

	Inkább fontos vagy nagyon fontos (%)	Tájékozottság- aktivitás	Szociá- lis	Kötele- zettség
Legyen tájékozott a közösséget érintő kérdésekben	71	0,782		
Legyen tájékozott az országos ügyekben	61	0,848		
Aktívan politizáljon	22	0,639		
Vegyén részt önkéntes munkában	52		0,827	
Támogassa a szegényebbeket	72		0,809	
Fizessen adót és járulékot	70			0,789
Tartsa be a törvényeket	94			0,814
<i>Magyarázott variancia (%)</i>		25,5	20,6	19,2

Főkomponens-elemzés és Varimax rotálás, KMO = 0,65

Össz. magyarázott variancia = 65,4%

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

Az áttekinthetőség érdekében az elmentett faktorértékeket 0-tól 100-ig terjedő skálára normalizáltam. A továbbiakban három lineáris regresszió segítségével vizsgáltam meg, melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az egyes faktorok „támogatottságát”.¹¹ A tájékozottság-akti-

11 Mint az a 9. táblázatban látható, a három regressziós modell esetében a független változók megegyeznek: tanulmányi átlag, szülő végzettsége, nem, településtípus, osztálytípus, szervezeti tagság (ebben az esetben figyelembe vettem bármilyen típusú szervezetet), beszél politikáról családtagokkal, tanárokkal, kortárscsoporttal, magyarok aránya a településen, részvételi típus (passzív, hagyományos, tiltakozó, részvételt halmozó).

Mivel lineáris regressziót alkalmaztam, a változók pedig az előző tanévben elért tanulmányi átlag kivételével kategorikusak, ezeket dummy változóként jelenítettem meg, tehát csak két értéket vehettek fel. A kettőnél több értéket is felfelhető változókat több dummy változóvá alakítottam, így az osztálytípust például három változó helyettesítette: hivatási osztály (1) vagy nem (0), technológiai (1) vagy nem (0), illetve szakiskolai osztály (1) vagy nem (0). A regresszióban „stepwise”, azaz lépcsős módszert alkalmaztam, amely során a modellbe már bekerült független változóknak nincs biztos helyük,

vitás faktorra (1) és a kötelezettségfaktorra (3) vonatkozó modellek magyarázóereje (R^2) aránylag magas, 0,35, illetve 0,45, a szociális faktor (2. modell) esetében 0,13, ami bár nem átütő, nem is figyelmen kívül hagyható.

Az első modellnél azt látjuk, hogy öt tényező fejt ki szignifikáns hatást a tájékozódás-aktivitás faktorra, azonban ezek közül háromnak van jelentősebb befolyása (lásd 9. táblázat): beszél-e politikáról a családtagokkal és a tanárokkal, illetve ha csak hagyományos részvételben érdekelt. Minimális befolyása van annak, hogy beszél-e politikáról a kortárs csoporttal, vagy részvételt halmozó, azaz a politikai aktivitások hagyományos és tiltakozó formái iránt is érdeklődést mutat. Az öt tényező mindegyike pozitív hatást vált ki, tehát ha a diák beszél a környezetéből valakivel politikáról, illetve ha érdeklődik a hagyományos részvétel vagy mindkettő iránt, nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tárgyalat faktorba tartozó tulajdonságokat fontosnak tartja.

Mint látható, a (politikai) szocializáció három fontos színtere, azaz a család, az iskola és a kortárs csoport befolyással vannak arra, hogy valaki fontosnak tartja-e, hogy az állampolgár legyen tájékozott a közösséget érintő kérdésekben és az országos ügyekben, valamint aktívan politizáljon. A három színtér közül ebben az esetben a család, majd a tanárok a legnagyobb befolyással rendelkező tényezők, ők azok, akik a diákot tájékozódásra és aktivitásra biztatják. A hagyományos részvételi formák közé a (parlamentari) választásokon való részvétel és a „hagyományos” szervezeti tagság tartozik, ennek lényeges befolyása pedig valószínűleg annak tudható be, hogy ha egy fiatal részt szeretne venni a választásokon, akkor fontosnak tartja, hogy bizonyos információk birtokában, tájékozottan járuljon urnához, valamint az aktív „politizálást” is ők igénylik. A részvételt halmozók pozitív hatása annak tudható be, hogy ők a hagyományos formákban is jártasok, viszont befolyásuk alacsonyabb, mint az előző tényezőé, ugyanis ők a tiltakozó magatartással is szimpatizálnak.

A második modell esetében összesen hét tényező fejt ki pozitív, egy pedig negatív hatást a szociális faktor alakulására. Ebből négynek van jelentős befolyása (lásd 9. táblázat): a nemnek, pontosabban, ha a megkérdezett lány, szakiskolába jár, tiltakozó vagy részvételt halmozó. Ezeknél jelentősen alacsonyabb befolyása van annak, ha a diák rurális környezetben él, technológiai osztályban tanul, rendelkezik szervezeti tagsággal, illetve ha az osztálytársakkal és barátokkal politikával kapcsolatos témákról is beszélget. Mivel a második faktorba az önkéntes munka és a szegényebbek támogatása tartozik, kijelenthető, hogy a lányok érzékenyebbek a szociális vonatkozású ügyekre. Emellett a rurális környezetben élők, a technológiai osztályokba, és főleg a szakiskolába járók kedvezőtlenebb starthelyzettel rendelkeznek, ezért számukra fontosabb az, hogy a „jó állampolgár” támogassa a szegényebket és tevékenységei jobb körülményeket teremtsenek a közösség számára.

Továbbá az, hogy a direkt demokratikus részvétel iránti érdeklődés jelentős befolyással van a szociális faktorra, megerősíti a szakirodalom következtetését, mely szerint a tiltakozó magatartást tanúsító állampolgárok sokkal inkább ügyorientáltak és érzékenyek a (szűk vagy tág) környezetükben észlelt problémákra, például a szegénységre. A részvételt halmozók befolyása, az előző modellhez hasonlóan, itt sem marad el, ebben az esetben amiatt, hogy a hagyományos

és amennyiben egy következő változó belépésével a már bent lévő magyarázóereje jelentősen lecsökken, kikerül a modellből (Székely & Barna, 2002).

állampolgárság mellett tiltakozók is. A befolyás azonban alacsonyabb, mint akkor, ha kizárólag a direkt demokratikus részvétel iránt érdeklődnek.

A kutatási előzmények egyik következtetését erősíti az is, hogy a szervezeti tagság – bár nem erős – pozitív hatást vált ki, tehát amennyiben bármilyen szervezet keretében tevékenykedik egy fiatal, látóköre szélesedik, és jobban odafigyel környezetére. Érdekesség viszont, hogy negatív hatást fejt ki, ha a fiatal beszél barátaival és osztálytársaival politikáról. Egy lehetséges magyarázat erre, hogy a beszélgetések során azt a következtetést vonja le a diák, hogy ilyenkor túl nagy a „költés”, és ez kevés „haszonnal” jár, vagy alacsony a szegények támogatásának és az önkéntes munkának a presztízse, ezért egyszerűen nem kívánják ezt felvállalni.

A harmadik modellből kiderül, hogy a kötelezettségfaktor alakulására nyolc tényezőnek van hatása (lásd 9. táblázat), azonban erős befolyása csak egynek: ha a magyarok aránya a településen „kiegyensúlyozottnak” vélhető, azaz 25–50% közötti. A települések ezen kategóriájába jelen esetben Marosvásárhely tartozik, ahol a felmérés pillanatában még nem volt magyar polgármester, de a magyarok magas aránya mellett a helyi önkormányzatban is magyar többség volt, illetve Szatmárnémeti, ahol a polgármesteri tisztséget már akkor is magyar személy töltötte be. Ha egy fiatal ezen települések egyikén él/jár iskolába, nagyobb a valószínűsége, hogy fontosnak tartja az adófizetést és a törvények betartását, tehát olyan szempontokat, amelyek biztosítják a „rendet”. Ezeken a településeken etnikai szempontból is kielezett a politikai hatalomért folyó harc, ez vélhetően hozzájárul ahhoz, hogy a kötelezettségeket fontosabbnak tartják, mint társaik. Alacsonyabb a befolyása annak, hogy a magyarok aránya a településen az említettnél alacsonyabb, azaz a megkérdezett diák Nagyváradon, Kolozsváron vagy Temesváron tanul. A felsorolt öt városban tanuló diákok egyébként az ideális állampolgár esetében a választásokon való részvételt is fontosabbnak tartják (83–84% tartja fontosnak vagy inkább fontosnak, hogy az állampolgár elmenjen szavazni), mint a tömbtelepüléseken élő fiatalok (74%).

További öt tényező minimális, de pozitív befolyással van a kötelezettségfaktorra: csak a hagyományos részvétel iránt mutat érdeklődést, mindkét részvételi típusban érdekelt, az előző tanévben elért tanulmányi átlag, beszél politikáról a családtagokkal és a tanárokkal. Mint látjuk, a szocializációs színterek közül ebben a kérdésben (is) a családnak és a tanároknak van kiemelt szerepe, ők azok, akik a kötelezettségekre próbálják meg felhívni a fiatalok figyelmét, esetleg átörökíteni saját értékrendjüket a következő generációra. A kötelezettségek előtérbe helyezése nő a tanulmányi átlaggal, feltételezhetően azért, mert a „jó tanulók” részéről elvárás, hogy mások is kötelességtudóan viselkedjenek. Nem meglepő, hogy amennyiben a megkérdezett csak a hagyományos részvétellel rokonszenvez, valószínűbb, hogy fontosnak tartja a kötelezettségeket; ők a választásokon való részvételre jog mellett kötelezettségként is tekintenek. A mindkét részvételi típusban érdekelték szintén pozitív befolyást gyakorolnak a kötelezettségfaktor alakulására: ők azok, akik a választások és szervezeti tagság mellett tiltakozó magatartást is hajlamosak tanúsítani, a tényező hatása pedig csak minimálisan alacsonyabb, mint az előző kategóriánál. Bár a befolyás minimális, elmondható, hogy negatív hatása van a kötelezettségfaktorra annak, ha a diák technikumban tanul – ez a kérdés további vizsgálódást igényel.

9. táblázat. Lineáris regressziós modellek az állampolgár-ideált befolyásoló tényezők megállapítására

Table 9. Linear regression models to determine the factors influencing the opinion about the ideal citizen

			Aktivitás		Szociális		Kötelezettség	
			B	Beta	B	Beta	B	Beta
Média	Folytonos					1,146	0,064**	
Szülő végzettsége	Legalább egyik felsőfok	Kategorikus						
	Legalább egyik középfok							
	Mindkettő alacsony							
Nem	Fiú	Kategorikus						
	Lány		9,309	0,244***				
Településtípus	Város	Kategorikus						
	Falu		2,256	0,060**				
Osztálytípus	Elméleti	Kategorikus						
	Hivatási				4,088	0,096***	-1,826	-0,048*
	Technológiai				8,837	0,153***		
	Szakiskola							
Szervezeti tagság	Nem tag	Kategorikus						
	Tag		1,841	0,048*				
Beszél politikáról családtagokkal	Nem beszél	Kategorikus						
	Beszél		4,008	0,109***			2,360	0,069**
Beszél politikáról tanárokkal	Nem beszél	Kategorikus						
	Beszél		4,428	0,104***			2,142	0,054*
Beszél politikáról kortárs csoportokkal	Nem beszél	Kategorikus						
	Beszél		2,953	0,077**	-2,528	-0,064**		

			Aktivitás		Szociális		Kötelezettség	
			B	Beta	B	Beta	B	Beta
Magyarok aránya a településen	> 50%	Kategorikus					4,405	0,120***
	25–50%					3,232	0,078**	
	< 25%							
Részvételi típus	Passzív	Kategorikus						
	Hagyományos		5,068	0,107***			3,416	0,077**
	Tiltakozó				6,292	0,143***		
	Részvételt halmozó		3,880	0,093***	4,596	0,107***	2,838	0,074**
Konstans			45,681***		33,576***		60,353***	
R-négyszet			0,35		0,13		0,45	

*** $P < 0,001$, ** $P < 0,01$, * $P < 0,05$

Forrás: Civil és politikai szocializáció és nyelvi attitűdök középiskolások körében, saját szerkesztés

KÖVETKEZTETÉSEK

Az állampolgári részvétel kapcsán a szakirodalom jelentős része két nagy dimenziót különít el: a hagyományos és a tiltakozó/direkt demokratikus részvételt. Ezek alakulását egyfajta folyamatként értelmezi: míg a hagyományos az utóbbi években lassan háttérbe szorult, addig a tiltakozó előtérbe került. Szükséges azonban kiemelni, hogy a tiltakozás és az önérvényesítő magatartás sokkal inkább a nyugati, erős demokráciák állampolgáira jellemző. Ők azok, akik kritikusak az intézményekkel szemben, elvárásaik növekednek, gyakran maguk próbálják meg irányítani a folyamatokat.

Arra kerestem a választ, hogy Erdély nyolc városában tanuló, magyar 11. és 12. osztályosok milyen állampolgári részvételi formák iránt érdeklődnek. A szakirodalomban felvázolt két dimenzió alapján készített keresztábra segítségével a fiatal állampolgárok négy csoportját sikerült elkülöníteni: (1) a teljesen passzívakat, (2) a „hagyományos állampolgárokat” (részt venne a parlamenti választásokon, politikai szervezet, diáktanács vagy diákönkormányzat tagja), (3) a tiltakozókat (aláírást gyűjtene vagy volt már élete során tüntetni), illetve (4) a részvételt halmozókat (mindkét formában aktívak). Bár legnépesebb csoportnak a passzívak bizonyultak (34%), a részvételt halmozók kategóriájába is jelentős számú fiatal tartozik (24%), a tiltakozók aránya (24%) pedig csak valamelyest magasabb a hagyományos állampolgárokénál (19%). Ez alapján elmondható, hogy az erdélyi magyar diákok esetében az aktivitási formák ugyanannak a folyamatnak az elemei, és egyszerre vannak jelen, megerősítve a Regionális Barométer 2019 azon következtetését, hogy Romániában átjárás van hagyományos és nem hagyományos tevékenységek között (Kiss és mtsai., 2020: 127). Ellentétes azonban a nemzetközi szakirodalom meglátása, amely szerint a direkt demokratikus részvétel felváltja a hagyományos formákat.

A háttérváltozók mentén vizsgálva, hogy kik tartoznak az egyes csoportokba, azt figyelhetjük meg, hogy kizárólag a választásokon való részvétel és a „hagyományos” szervezetek iránt inkább a fiúk, míg kizárólag az aláírásgyűjtés és tüntetéseken való részvétel iránt inkább a lányok érdeklődnek, tehát a lányok az ügyorientáltabbak. Nem igazolódott be azonban, hogy a szakirodalomban felsőfokú végzettséggel rendelkező „elit” csoport a hagyományos részvételi formáknak többé-kevésbé hátat fordítva, a direkt demokratikus részvételt választja, ugyanis az erdélyi magyar 11. és 12. osztályosok esetében ez a típusú attitűd nem érvényes az értelmiségi családból származó gyerekekre és a „jó tanulók” sem tartoznak ebbe a kategóriába. Megfigyelhető azonban, hogy ők azok, akik halmozzák az aktivitásokat, és az ő esetükben a legalacsonyabb a teljesen passzívák aránya. Hasonló hatással van az aktivitásra a település nagysága is: minél nagyobb a lakosok száma, annál magasabb a részvételt halmozók aránya, és alacsonyabb a teljesen passzíváké. Ez feltételezhetően abból adódik, hogy nagyobb városokban több lehetőség áll a diákok rendelkezésére. Végül, megállapítható, hogy ebben a kérdésben nem az intézményes szocializációs helyszínek a mérvadók (tanárok/iskola), hanem a család és a kortárscsoport. A család és az informális csoportok kiemelt szerepét bizonyítja, hogy az aktivitás függ attól is, hogy a fiatal számára adott-e egy követendő minta: családja részt vesz-e a választásokon, ismerősei kimennek-e az utcára tüntetni.

Továbbá kiderült, hogy az erdélyi magyar fiatalok három komponens mentén értelmezik a jó állampolgárokat, és elkülönül egy tájékozottság-aktivitás, egy szociális és egy kötelezettség-faktor. A szocializációs színterek befolyása ezekben az esetekben is tetten érhető: a tájékozódás-aktivitás faktor fontosságának értékelése nő, amennyiben a diák beszél a családdal, tanárokkal, kortárscsoporttal politikáról, valamint az tapasztalható, hogy a család és a tanárok igyekeznek a kötelezettségekre felhívni a fiatalok figyelmét. A családdal és tanárokkal ellentétben a kortárscsoport a szociális érzékenységre negatív befolyással van, tehát ha a diák beszélget a barátokkal, osztálytársakkal politikáról, ez azt váltja ki, hogy kevesebb fontosságot tulajdonítson az önkéntes munkának és a szegények támogatásának (esetleg ne vállalja ezt fel). A szociális vonatkozású ügyekre a lányok és a kedvezőtlenebb starthelyzettel rendelkezők (falun élők, technológiai osztályba, szakiskolába járók) fektetnek nagyobb hangsúlyt. A felvázolt részvételi típusok befolyása megerősíti a szakirodalomban ismertetett tendenciákat: a tiltakozók a szociális faktorra vannak pozitív befolyással, tehát valóban ők az ügyorientáltak, akiket olyan problémák foglalkoztatnak mint a szegénység, és többek közt önkéntes munkával próbálják/próbálnák meg befolyásolni a történéseket. A „hagyományos állampolgárok” a tájékozottság-aktivitás és kötelezettségfaktorra vannak hatással, és értelemszerűen fontosnak tartják az aktív politizálást és a rend megőrzését a kötelezettségek betartásával. Szintén a kötelezettségfaktorra van befolyással az, ha a diák „jó tanuló” vagy olyan településen tanul, ahol a magyarok kisebbségben vannak, ezen belül főleg, ha marosvásárhelyi vagy szatmárnémeti fiatalról van szó. Ezekben az esetekben egy elvárás fogalmazódik meg a többiekkel szemben, hogy mások is kötelességtudóan viselkedjenek, valamint az említett települések szempontjából fontos lehet az etnikai szempontból is kiélezett politikai hataloméért folyó harc.

Az erdélyi magyar középiskolás aktivitásában fontos szerepet játszik, hogy környezetében milyen „mintákkal” találkozik, és ha nem is másolja le ezeket teljes mértékben, lényeges kiindulópontot jelentenek számára; az informális csoportok befolyásolják abban, hogyan fog a választásokon való részvételtől vagy a tüntetésekről gondolkodni. Megfogalmazható, hogy érde-

mes arra ösztönöznöni a fiatalokat, hogy részt vegyenek valamilyen tevékenységekben, mivel valószínűsíthető, hogy ha elindulnak a „részvétel útján”, akkor más akciókba is be fognak kapcsolódni. A részvételt halmozók magas aránya megerősíti Szabó és Oross (2014: 103) azon észrevételét, amely szerint a részvétel részvételt eredményez. Ugyanakkor a tanulmány azt is jelzi, hogy a civil és politikai részvétel témáját körüljáró nemzetközi szakirodalom kijelentései nem érvényesek teljes mértékben Romániára és a posztszocialista térségre.

A kutatás eredményei kapcsán több kérdés is felmerült, amelyeket további felmérések során szükséges volna megválaszolni. Összetett kérdésnek bizonyul, hogy miért a kedvezőtlenebb starthelyzettel rendelkezők érzékenyebbek a szociális problémákra, illetve a kortárs csoport miért lehet negatív hatással a szociális faktor fontosságára. Ugyanakkor mélyebb vizsgálódást igényel a kisebbségi léthelyzet befolyása a kötelezettségek betartására, valamint annak felmérése, hogy a más kategóriákhoz viszonyítva passzívabb székelyföldi vagy szakiskolában tanuló diákok milyen akciók esetében bizonyulhatnak aktívabbnak.

SZAKIRODALOM

REFERENCES

- Almond, G., & Verba, S. (1997). Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai Figyelő*, (1–2). <http://www.c3.hu/%7Eszf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Fr.htm>. (Letöltve: 2020. 05. 12.)
- Almond, G., Powell Jr., B., Strom, K., & Dalton, R. (2006). Összehasonlító politológia. Osiris Kiadó.
- Andreeva, M. (2019). (Re)shaping Political Culture and Participation through Social Networks. *Journal of Liberty and International Affairs*, (5)2, 43–54.
- Claggett, W., & Pollock III., P. (2006). The Modes of Participation Revisited, 1980–2004. *Political Research Quarterly*, 59(4), 593–600. <https://doi.org/10.1177/106591290605900408>.
- Dalton, R., & Shin, D. (2014). Reassessing the Civic Culture Model. In R. Dalton & C. Welzel (szerk.). *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizenship* (91–115. o.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600002>.
- Farthing, R. (2010). The politics of youthful antipolitics: representing the ‘issue’ of youth participation in politics. *Journal of Youth Studies*, 13(2), 181–195. <https://doi.org/10.1080/13676260903233696>.
- Ganczer, M. (2011). Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig. *Jog, állam, politika*, 3(1), 61–79.
- Jakobsen, T., & Listhaug, O. (2014). Social Change and the Politics of Protest. In R. Dalton & C. Welzel (szerk.). *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizenship* (213–239. o.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600002>.
- Kiss, T., Csata, I., & Toró, T. (2020). *Regionális Barométer – 2019. Fejlődési idealizmus, regionális identitások, korrupciópercepció, demokrácia-felfogás és magyarellenesség Romániában*. Bálványos Intézet – Székelyföldi Közpolitikai Intézet.

- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Conference Paper. https://www.researchgate.net/publication/245862430_Democratic_Phoenix_Reinventing_Political_Activism. (Letöltve: 2020. 06. 10.)
- Norris, P. (2004). *Young People & Political Activism*. Conference Paper. https://www.researchgate.net/publication/237832623_Young_People_Political_Activism (Letöltve: 2020. 06. 10.)
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit. Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973383>.
- Oross, D., & Szabó, A. (2017). A magyar egyetemista fiatalok politikai részvételi mintázata. In A. Papp (szerk.). *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei* (441–459. o.). Mathias Corvinus Collegium Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet.
- Papp Z., A., & Márton, J. (2010). Végzős középiskolai diákok továbbtanulása és utánkövető rendszere. In M. Szikszai (szerk.). *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Témopontok egy lehetséges stratégiához* (149–215. o.). Magyar Tudományos Akadémia Kolozsvári Területi Bizottsága.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.
- Sólyom, A. (2011). *Székeljudvarhelyi középiskolások és kolozsvári egyetemisták politikai kultúrája*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.
- Szabó, A. (2010). A politikai tiltakozás elmélete. *Jog, állam, politika*, 2(2), 121–137.
- Szabó, A. (2018). A magyar fiatalok politikához való viszonya. In L. Székely (szerk.), *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar ifjúság kutatás 2016*. (437–459. o.). Kutatópont–Enigma
- Szabó, A., & Oross, D. (2014). Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In A. Szabó (szerk.). *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében* (99–110. o.). Belvedere Meridionale – MTA TK PTI.
- Szabó, I., & Falus, K. (2000). Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar sajátosságok. *Magyar Pedagógia*, 100(4), 383–400.
- Székely, M., & Barna, I. (2002). *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*. Typotex Elektronikus Kiadó.
- Welzel, C., & Dalton, R. (2014). From Allegiant to Assertive Citizens. In R. Dalton & C. Welzel (szerk.). *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizenship* (282–306. o.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600002>.

Lipták Katalin,¹ Mélypataki Gábor,² Vallasek Magdolna,³ Musinszki Zoltán⁴ **Munkaidőszabályok változása a rendszerváltás óta Magyarországon és Romániában⁵**

Kivonat

Tanulmányunkban két főbb kérdést vizsgáltunk, egyfelől arra kerestük a választ, hogy az elmúlt három évtizedben hogyan változtak a munkaidőre és pihenőidőre vonatkozó jogszabályi előírások Magyarországon és Romániában, másfelől pedig arra kerestük a választ, hogy a 20–29 éves korosztály napjainkban hogyan viszonyul a munkaidőhöz, túlmunkához. Mindkét országban lecserezték a rendszerváltás előtti munkatörvénykönyveket, mely váltások új szemléletet hoztak ezekbe az országokba. Egyrészt a rendszerváltás előtti munkaszervezési modellek részben vagy egészben átalakultak, igazodva egy újfajta kapitalista piacelfogáshoz. Az előző két hatáshoz kapcsolódik, hogy mindkét ország kérte a tagfelvételt az Európai Unióba, melynek előfeltétele volt az EU normáinak a nemzeti jogba való beemelése és az EU minimumstandardjainak való megfelelés. Ezek az EU-s hatások jelentős részben érintették a munkajogot és a munkaidőre vonatkozó részeket. A fentiekben túl nemcsak a jogi és gazdasági változásokat szükséges szemügyre venni, hanem a társadalmi változásokat, a rugalmas jogviszonyok irányába történő elmozdulásokat és a digitalizáció hatásait is. A kérdőívben romániai és magyarországi közgazdasági vagy jogi végzettségű vagy még ilyen tanulmányokat folytató fiatalokat (20–29 évesek) kérdeztünk meg arról, hogy milyennek ítélik a munkaidőt és a túlórákat. Kutatási kérdésként megfogalmaztuk, hogy van-e eltérés vagy hasonlóság a Romániában vagy Magyarországon élő fiatalok véleményei között a munkaidő-beosztást, a túlórákat, valamint a munkaadótól származó megbecsülést illetően. Feltevésünk szerint ez a fiatal korosztály jellemzően lakóhelytől függetlenül hasonló módon vélekedik a munkaidőről és a munkaerőpiacról, de a munkatapasztalat befolyásolóerővel bír a munkaidő kérdéskörét illetően.

Kulcsszavak: munkajog, munkaidő, rendszerváltás, kihívások

- 1 Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet. E-mail: regkata@uni-miskolc.hu
- 2 Egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar Civilisztikai Tudományok Intézet. E-mail: jogmega@uni-miskolc.hu
- 3 Egyetemi adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Jogtudományi Intézet. E-mail: mvallasek@kv.sapientia.ro
- 4 Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Pénzügy és Számvitel Intézet. E-mail: stmusziz@uni-miskolc.hu
- 5 A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Abstract. Changes in Working Time Rules since the Change of Regime in Hungary and Romania

We examined two main questions in our paper, on the one hand, to find out how the legal regulations on working time and rest time have changed in Hungary and Romania in the last 3 decades, and on the other hand, to find out how the 20-29 age group relates to working time, overtime. In both countries, pre-transition labour codes have been replaced, bringing a new perspective to these countries. On the one hand, pre-regime change work organization models were partially or completely transformed, adapting to a new kind of capitalist market perception. Related to the previous two effects is the fact that both countries applied for membership in the European Union, which meant the incorporation of EU standards into national law and compliance with EU minimum standards. These EU effects have largely affected labour law and working time. In addition to the above, it is necessary to look not only at legal and economic changes, but also at social changes, shifts towards flexible legal relations and the effects of digitalisation. In the questionnaire, we asked young people (aged 20-29) with a degree in economics or law in Romania and Hungary, or who are still pursuing such studies, about how working time and overtime are perceived. As a research question, we formulated whether there is a difference or similarity between the opinions of young people living in Romania or Hungary in terms of working hours, overtime, and esteem from the employer. We hypothesize that this young age group, regardless of place of residence, typically has a similar view of working time and the labour market, but work experience has an influential power on the issue of working time.

Keywords: labour law, working time, regime change, challenges

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Lipták Katalin, Mélypataki Gábor, Vallasek Magdolna, Musinszki Zoltán (2020). Munkaidő-szabályok változása a rendszerváltás óta Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 127–152. <https://doi.org/10.17177/77171.251>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. MUNKAI DŐ, PIHENŐIDŐ A ROMÁN MUNKAJOGBAN

1.1. Bevezető gondolatok

A munkajog átalakulása a rendszerváltás utáni Romániában viszonylag lassú folyamat eredményeként valósult meg. A piacgazdaságra való áttérés és az Európai Unióhoz való csatlakozás jegyében történő felkészülés a munka- és szociális jog szempontjából egy, a szocialista társadalmi és gazdasági rend számára kidolgozott jogszabályi környezetben ment végbe, amelyben a szabályozás gerincét az 1972. évi munkatörvénykönyv (Mt.) jelentette, az a törvény, amely tulajdonképpen maga is az 1950. évi első román Mt. részben átalakított változataként jött létre. Bár már korábban is voltak kísérletek egy új Mt. megalkotására, a jelenleg hatályos román Mt. 2003-ban jelent meg. Napjainkra több módosításon ment keresztül, amelyek közül a 2011. évi 40.

törvény volt az, amely sok szempontból új irányt nyújtott a román munkajog fejlődésének, jelentős mértékben elmozdítva azt a rugalmasabb munkaerőpiac igényei irányába.

Az 1972. évi Mt. szabályozásának jellegzetessége, hogy mind a munkaidőt, mind a pihenőidőt tulajdonképpen a munkavállalói kötelezettség oldaláról közelítette meg, s a szakirodalom is ennek megfelelően munkaidőnek azt az időszakot nevezte, amikor a munkavállaló köteles munkát végezni, nemcsak önmaga, hanem a társadalom egészének javára (Cîmpianu, 1967: 204–205). Ilyen értelemben a szabályozás kiindulópontja az volt, hogy a munkavállalóknak alapvető kötelezettsége *teljes mértékben és hatékony módon* kihasználni a rendelkezésre álló munkaidőt (20. cikk d. pont), ezáltal hozzájárulva természetesen a tervgazdálkodás elveinek megfelelően meghatározott termelési célokhoz. Ennek következtében az egyéni munkanormát is alapvetően időbeli paraméterek alapján határozták meg, az egységnyi idő alatti elvárt teljesítmény függvényében (91. és 92. cikk). Azonban a munkaidő optimális kihasználása nemcsak a munkavállaló, hanem a munkáltató legfőbb kötelezettségei közé is bekerült. Minden szocialista termelési egységnek ugyanis biztosítani kellett a munkaerő teljes felhasználása és állandó képzése mellett a váltott műszakok igazságos megszervezését és a munkaidő teljes kihasználását is (26. cikk).

A fenti általános szabályokon túl az 1972. évi Mt. külön fejezetben tárgyalta a munkaidő és a pihenőidő kérdését. Heti hat munkanappal számolva a napi nyolc, heti negyvennyolc munkaóra jelentette a rendes munkaidőt, de a munkaórák egyenlőtlen elosztása is lehetséges volt, azzal a feltétellel, hogy két munkanap között legkevesebb tizenkét óra, váltott műszak esetében nyolc óra pihenőidő jusson a munkavállalónak. Csökkentett munkaidőt csak a kiskorúak és a terhes vagy szoptató nők esetében tett lehetővé a szabályozás, illetve megengedő volt bizonyos tevékenységi területek, nehéz munkavégzés esetében. Hasonlóképpen az éjszakai munka esetében is, amelyet az este tíz óra és reggel hat óra közötti munkavégzés jelentett. Sürgősségi munkálatok esetében (javítások, vészhelyzet, vis maior stb.) a túlmunkát az intézmény vezetősége rendelhette el, elméletileg a szakszervezet jóváhagyásával. Minden további olyan esetben, amikor „termelési és munkaérdek” miatt volt szükség a túlmunkára, annak elrendelése (minisztériumi, néptanácsi stb.) hivatali hatáskörbe tartozott, és mértéke főszabály szerint évi 120 munkaórán volt meghatározva, de adott esetben az évi 360 munkaórát is elérhette (119. cikk).

Pihenőidőből a munkaidőn kívüli fél óra ebédszünetet, az egymást követő 24 órából álló, általában vasárnapra eső heti pihenőidőt, 112 nap anyasági és gyermekgondozási szabadságot, fizetés nélküli szabadságot, valamint a pihenőszabadságot szabályozta az Mt. Ez utóbbinak a konkrét mértéke kiskorúak esetében 18–24 nap között az életkor függvényében változott, úgy, hogy a fiatalabbak hosszabb pihenőszabadsággal rendelkeztek. Felnőtt, nagykorú munkavállalók számára a pihenőszabadság alsó határa rövidebben, mindössze 15 napban volt meghatározva, míg a leghosszabb időtartama hasonlóképpen 24 nap volt. Esetükben a pihenőszabadság konkrét mértékét a munkában eltöltött szolgálati idő hossza befolyásolta úgy, hogy a nagyobb *munkarégiséggel*⁶ rendelkezők hosszabb pihenőszabadságra voltak jogosultak. A korabeli ideológ-

6 A *munkarégiség* kifejezés és annak fogalma mélyen gyökerezik a román munkajogi szabályozásban. Törvényes meghatározás hiányában azt mondhatjuk, hogy a munkarégiséget az előzetes szolgálati idő megfelelőjeként kell tekintenünk. A munkarégiség kérdése a rendszerváltás előtti román munkajog-

giának megfelelően a pihenőidő azonban nem pusztán a munkavállaló érdekét kellett hogy szolgálja, annak *hasznos kibhasználása* egyszersmind kötelesség is volt. A 128. cikk alaptétele az volt, hogy a pihenőidő megfelelő kibhasználásának biztosítása társadalmi érdek, ezért az állam, a termelési egységek, szakszervezetek és más intézmények vállalva kellett dolgozzanak annak érdekében, hogy a biztosított feltételek eleget tegyenek *a pihenés, munkaképesség visszanyerése, kulturális horizont kiszélesítése és az ismeretek bővítése* céljának.

Az 1972. évi Mt. nem az egyetlen olyan törvény, amely a hatályos Mt. 2003. évi hatályba lépéséig, módosításokkal ugyan, de munkajogi szabályozás részeként alkalmazandó maradt. A Nagy Nemzetgyűlés által elfogadott, a munkaszervezésről és munkafegyelemről a szocialista állami vállalatokban című 1970. évi 1. törvény a munkaidővel kapcsolatos további rendelkezéseket is tartalmazott. A munkarégiség irányából megközelítve, azt vehetjük észre, hogy a pihenőidő a munkavállalót stimuláló, ha akarjuk, lojalizáló, jutalmazási, de adott esetben fegyelmezési eszközként is felhasználásra került. Így például többlet-pihenőszabadság járt annak a személynek, aki megszakítás nélküli vagy az adott üzemben megszakítás nélküli munkarégiséggel rendelkezett, ugyanakkor veszíthetett a pihenőszabadságából az, aki ennek a feltételnek nem tett eleget (12[3]. és 22. cikk). Hogy ez a munkaréjiséggel, a munkáltatóhoz való hűség szerepével kapcsolatos hozzáállás milyen mélyen rögzült a jogalkotó gondolkodásában és a román munkajogi hagyományban, abból is érezhető, hogy bár a 2003. évi hatályon kívül helyezéséig a törvény számtalan módosítást szenvedett, a fenti rendelkezések érintetlenül élték túl ezt a rendszerváltást követő bő első évtizedet, bár a munkajogi gyakorlatból jelentősége a gazdasági, társadalmi változásoknak köszönhetően addigra már rég kikopott és anakronisztikussá vált.

1.2. A munkaidő és pihenőidő szabályozásának változásai a rendszerváltást követően

A rendszerváltást követő időszak egyik legnagyobb kihívását a gazdasági és társadalmi átstrukturálódás jelentette, amely ugyanakkor szükségyszerű volt a piacgazdaságra való áttérés és az Európai Unióhoz való csatlakozás célkitűzéseinek megvalósításához. Veres (2003) tanulmányában az erdélyi társadalom rétegződését vizsgálta a rendszerváltás után az Erikson–Goldthorpe-féle séma alapján. Arra a megállapításra jutott, hogy a romániai társadalmi és gazdasági folyamat 1997-re elérte azt a szintet, ahol már pontosan kimutathatók a vagyon és jövedelem szerinti különbségek az egyes társadalmi rétegeknél. A munkajogi változásoknak egyszersmind követnie kellett a munkaerőpiac változásait, a nagy állami ipari vállalatok meg-

ban lényegesen nagyobb hangsúllyal volt jelen, mint napjainkban. A korábbiakban a munkaréjiségnek a mostani szabályozásban már fel nem lelhető formái is léteztek (lásd 1972. évi Mt. 88. cikk), mint a megszakítás nélküli munkaréjiség vagy az adott üzemben való megszakítás nélküli munkaréjiség intézménye, amelyeknek különböző jogkövetkezményei voltak, elsősorban a bérezés, előléptetési rendszer és pihenőidő szempontjából. A jelenlegi szabályozásban a munkaréjiség a munkahelyi ranglétrán való előrelépés feltételeként jelenik meg egyes különös törvényekben, elsősorban a közszférában való alkalmazás esetében. A hatályos Mt. nem határozza meg a munkaréjiség fogalmát, 16. cikkében csupán arról rendelkezik, hogy az egyéni munkaszerveződés alapján folytatott tevékenység munkaréjiségnek számít, amelyből levonásra kerülnek az igazolatlan hiányzások, illetve a fizetés nélküli szabadság időszaka. A 32. cikk értelmében munkaréjiségnek számít a próbaidőszak alatti munkavégzés, a 197. cikk alapján pedig a továbbképzésnek egyes esetei is.

szűnését és a gazdasági recessziót követő munkanélküliség mértékének kiugró megnövekedését, a hiperinflációt és ezzel párhuzamosan a szociális ellátórendszer összeomlását. A feladat nehézségét jelzi az is, hogy hosszas előkészületek után 2003-ban lépett hatályba az új román Mt. és csak kevéssel hamarabb, 2000-ben az első rendszerváltás utáni nyugdíj- és társadalombiztosítási törvény.

1.3. Munkaidő, pihenőidő hatályos szabályozása Romániában

A munkaidő és a pihenőidő kérdéskörét az Mt. III. címének I–III. fejezetei szabályozzák. Az eredeti normaszöveg 2006-ban és 2011-ben jelentős változásokat szenvedett, ezáltal az Mt. egyik leginkább átalakult szabályozási területként kell rá tekintenünk. Az „örökölt” munkajogi szabályozás toldozás-foldozása természetesen folyamatos volt az új Mt. megjelenéséig. Az egyik első terület, ahol ilyen módon, de lényeges változásokat vezettek be, éppen a munkaidőre és pihenőidőre vonatkozó rendelkezések voltak. 1990 márciusában jelent meg a 95. számú törvényerejű rendelet, amely bevezette az ötnapos munkahétre való áttérést. A rendelkezés érdekessége, hogy a teljes áttérésre a III. negyedév végére kerülhetett csak sor, első fázisban havi két pluszszabadnap bevezetése valósult csak meg, így eleinte az átlagosan számolt napi nyolc óra, és heti negyvennégy óra jelentette a rendes munkaidőt. A nehéz körülmények között dolgozók csökkentett munkaidejére vonatkozó általános szabályok 1991-ben jelentek meg, a 31. számú törvény hatályba lépésével. A 90-es évek első felében a fizetett szabadnapok és ünnepnapok bevezetésére is külön jogszabályokban került sor, fokozatosan és évente ismétlődve mindaddig, amíg 1996-ban hatályba nem lépett a 75. számú törvény a munkaszüneti napokról. A 2003. évi 53. törvény, az új Mt. megjelenését egy több éves jogalkotási munka előzte meg, amelynek eredményeképpen került sor a 2002 évi törvénytervezet kidolgozására. Ez a tervezet végül nem lépett hatályba, azonban tervezett normaszövege már gyakorlatilag a következő évben megszülető szabályozás alapját képezte. Meghatározása szerint az az időszak jelentette a munkaidőt, *amelyet a munkavállaló feladatai elvégzésére használ fel*. A tervezetnek ezt a túlzottan szűk, a gyakorlatban értelmezési problémákat is felvető és a közösségi munkajogi normáknak is ellentmondó meghatározását az Mt. eredeti szövege is átvette (Fierascu, 2005). A rendelkezés módosítására csak 2006-ban került sor, az 55. számú sürgősségi kormányrendelet által. Hatályos formájában a 111. cikk alapján munkaidőnek tekintendő az az időszak, amelyben a munkavállaló munkát végez, a munkáltatója rendelkezésére áll és teljesíti a kötelességeit és feladatait a munkaszerződés, alkalmazandó kollektív szerződés és/vagy a hatályos jogszabályok rendelkezései szerint (Țiclea, 2015; Ștefănescu, 2014). Bár ez a meghatározás már egyértelműbb, a román ítélkezési gyakorlatban így is számtalan esetben felmerült az Mt. 111. cikkének értelmezése, a munkahelyen, de még/már nem munkavégzéssel töltött időszakok tekintetében. Az ítélkezési gyakorlat eltérő véleményeket hozott felszínre, mert míg a többségi vélemény szerint az ilyen időszak nem munkaidő, egyes döntéseket ezzel ellentétes véleményre alapoztak a bíróságok (Gheorghe, 2018).

Rendes munkaidőnek számít főszabály szerint a napi nyolc, heti negyven óra munkavégzés, a kiskorúak számára kivételesen a napi hat, heti harminc óra munkaidő (112. cikk). A csökkentett munkaidőnek további kivételes esetei is ismertek, például terhes nők, egyes nehéz munkák esetében. A munkaidőnek az egy héten belüli eloszlása általában egyenletes, öt nap munkát két nap pihenőidő követ, azonban lehetőség van, minden esetben a munkavállaló beleegyezése és a

munkaszerződésbe való rögzítése mellett, az egyenlőtlen elosztás, egyéni munkaprogram meghatározására is. Ilyen esetben a munkaidő két részre oszlik, egy kötött, előre meghatározott részre, amelyben a munkavállaló köteles a munkahelyén tartózkodni, és egy rugalmas munkaidőre, amelynek kezdeti és végső időpontját a munkavállaló saját igényei szerint határozza meg (Georgescu, 2019). Az ilyen jellegű munkaidő-beosztás ugyanakkor a szakirodalom egy része szerint nem kedvez a munkáltatónak, nem a munkavégzés esetleges hatékonysági problémái miatt, hanem mert többletterheket ró rá a munkaidő nyilvántartása szempontjából (Morărașu & Grigorescu, 2019). Véleményünk szerint azonban ezek a nehézségek könnyedén áthidalhatók a munkáltató számára, a rugalmas munkaidő-beosztás pedig sok esetben kifejezetten előnyös a munkavállaló számára.

A munkaidő maximális törvényes hossza nem haladhatja meg a heti negyvennyolc órát, beleértve a túlórákat is. A rendes munkaidőt meghaladó, de a heti negyvennyolc órát meg nem haladó munkavégzés túlmunkának (munkaidő beosztástól eltérő munkavégzésnek) számít. Túlórák teljesítésére a munkáltató kérésére kerülhet sor, de kizárólag a munkavállaló beleegyezése mellett. A beleegyezés tekintetében viszont a törvény formai követelményeket nem állít, így arra akár szóban is sor kerülhet, vagy a munkaidő lejárta utáni munkavégzés ténye önmagában beleegyezésnek számíthat. Kivételesen, vis maior vagy egy baleset megakadályozása, következményeinek elkerülése által indokolt sürgős munkálatok esetében a túlmunka beleegyezés nélkül is elrendelhető.

A túlmunka teljesítését a munkáltatónak minden esetben kompenzálnia kell. Erre az Mt. 122. cikke értelmében főszabály szerint szabadidő kiadásával kell sor kerüljön, és a munkáltatónak a túlórázást követő napon belül teljesítenie kell az ilyen irányú kötelezettségét. Amennyiben erre valamilyen objektív okból kifolyólag nincs lehetőség, kivételesen lehetséges a túlmunkának az alaphír legkevesebb 75%-a arányában meghatározott pótlékban való kifizetése is.

Kivételes esetben alkalmazható a négy, hat vagy tizenkét hónapos munkaidőkeretben való számítása a maximális munkaidőnek. A rendes munkaidő szabályaihoz képest további, rövidebb vagy hosszabb munkaidőt jelentő kivételeket lehet kollektív tárgyalás, egyéni tárgyalás vagy jogszabályok útján megállapítani, azonban csak bizonyos, az Mt. 115. cikke által ugyanakkor nem meghatározott tevékenységi szektorokban, üzemekben vagy szakmák esetében. Ilyen esetekben a tizenkét órás munkaidőt kötelező módon huszonnégy órás pihenőidő kell, hogy kövesse, eltérően a fő szabálytól, amely két munkanap között tizenkét egymást követő órából álló pihenőidőt ír elő. Eltérés a munkanapot követő rövidebb, de legalább nyolcórás pihenőidő irányába is lehetséges, amennyiben váltott műszakos munkavégzésben zajlik a tevékenység. A heti pihenőidő a rendszerváltást követően bevezetett ötnapos munkahét következtében két napból áll, rendszerint szombat és vasárnap. Nagyon fontos szabálya az Mt. 137. cikkének, hogy ez az időszak mindenképpen egymást követő negyvennyolc órát kell hogy jelentsen.

A hagyományos román munkajogi dogmatika alaptétele az, hogy a tipikusnak nevezhető munkajogviszony egy teljes munkaidőre és határozatlan időre szóló munkaszerződés alapján jön létre (12. és 112. cikk). Ilyen értelemben minden ettől eltérő esetben valamilyen atipikus munkaszerződésről beszélhetünk. Ezek közül az Mt. csupán a részmunkaidős és határozott időre szóló munkaszerződést, az otthonról végzett munkát és a munkaerő-kölcsönzést tárgyalja, a távmunkavégzésre pedig külön törvény vonatkozik. Ezek a foglalkoztatási formák a munka-

idő és pihenőidő szempontjából számos kérdést vetnek fel. A rugalmasabb munkajogi szabályok bevezetésének igényét azonban nemcsak a távmunkáról szóló 2018. évi 81. törvény hatályba léptetése szolgálta, hanem az Mt. fokozatos módosításai is, kiemelkedően a 2011. évi 40. törvény általi módosítások, amelyek kifejezetten a flexicurity elveinek való megfeleltetés jegyében születtek. A munkajogi gyakorlatban is problémát felvető hiányosságok vagy ellentmondások sajnos ennek ellenére többnyire maradtak a munkaidő vonatkozásában is.

Az egyik legtöbbet vitatott kérdés a minimális munkaidő mértéke, amely a részmunkaidős foglalkoztatás egyik sarokkövét jelenti. Részmunkaidős munkavállaló az, akinek rendes munkaidő szerinti munkaóráinak száma heti vagy havi átlagként számolva kevesebb, mint egy hasonló, teljes munkaidejű munkavállaló óráinak a száma (103. cikk). Hogy mi az a legrövidebb időtartam, amelyre munkaszerződés köthető, a jelenlegi szabályozásból viszont hiányzik, ilyen módon erre a kérdésre a választ a szakirodalomnak és a joggyakorlatnak kell megadnia (Barbu & Cernat, 2008). Az Mt. eredeti normaszövege a részmunkaidő minimumát napi két órában határozta meg, a 2006. évi 55. számú módosító sürgősségi kormányrendelet azonban törölte ezt a küszöbértéket. Ennek köszönhetően a román munkajogi gyakorlatban olyan helyzetekkel is találkozhattunk, amikor a Területi Munkaügyi Felügyelőrségen napi egy óránál rövidebb munkaidőre kötött munkaszerződéseket is bejegyeztek (Ioan, 2008). Romániában a részmunkaidő kevésbé jellemző napjainkban. Csata tanulmányában az erdélyi magyar vállalatok körében végzett kérdőíves felmérése szerint a kétezres évek elején csupán a foglalkoztatottak 2,8%-a dolgozott részmunkaidőben (Csata, 2008). 2013. évi Eurostat-adatokra hivatkozva Geambașu 9,9%-ra teszi a részmunkaidőben dolgozók arányát Romániában (Geambașu, 2013; Geambașu, 2014). Az Mt. 2010-et követő módosításainak bevallott célja volt a munkavállalás rugalmasabb formáinak előretörését stimulálni, a részmunkaidős munkavállalás területén azonban nem történt jelentős jogalkotói beavatkozás. Ennek ellenére figyelhető meg a fentebb is jelzett növekedés, amelyet viszont a 2017-ben bevezetett adózási reform⁷ következtében egy egyértelmű visszaesés követett.⁸

A másik, a munkaidővel kapcsolatos és mindmáig megoldatlan probléma a halmozott munkaszerződések esetében érvényes maximális munkaidő kérdése. Az Mt. 35. cikke szerint minden munkavállalónak jogában áll különböző munkáltatóknál vagy egyazon munkáltatónál munkaszerződések alapján munkát végezni, rendelkezve a munkabérrrel mindegyiknek megfelelően. Ha ezt a rendelkezést azonban összevetjük a maximális munkaidőt meghatározó 114. cikkel, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy munkaszerződések halmozása leginkább csak részmunkaidős foglalkoztatásban lehetséges, a gyakorlatban azonban ez nem így van. Kiindulva abból, hogy az Mt. semmilyen pontosítást nem tartalmaz arra vonatkozóan, hogyan kell értelmeznünk a maximális munkaidőt halmozott munkaszerződések esetében, a jellemző gyakorlat-

7 A 2017 évi 4. számú kormányrendelet hatályba lépését követően a részmunkaidős szerződések után is legalább a minimálbér szintjén kellett befizetni a társadalombiztosítási és egészségbiztosítási hozzájárulásokat. A rendelkezés 2020. januárjáig volt érvényben, és egyes számítások szerint akár 35%-kal is visszavetette a részmunkaidős munkaszerződések arányát (Șomănescu, 2019). (Letöltve: 2020. 12. 5.)

8 Lásd részletesen: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem100/default/table?lang=en> (Letöltve: 2020. 12. 5.)

ként találkozhatunk azzal az esettel, amikor egy adott személy két, akár három teljes munkaidőre szóló munkaszerződéssel rendelkezik, értelemszerűen ennek köszönhetően a nap 24 órájában folyamatos munkavégzést kellene hogy teljesítsen, ami nyilvánvalóan lehetetlen.

1.4. Zárógondolatok

Az Mt. 2011. évi módosításával kezdődően egyértelmű tendenciaként figyelhető meg a román munkajogban is a rugalmasabb munkavégzési lehetőségek irányába való eltolódás. Ez részben a munkavállalók igényeit kívánja kiszolgálni, de legalább olyan mértékben kedvezőek a lazább szabályok a munkáltatók számára is. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, a román Mt. egyelőre egy viszonylag merev keretbe helyezi a hazai munkajog adta lehetőségeket. Ez azonban nem feltétlenül rossz, hiszen ezáltal erőteljesebben tud megvalósulni a munkavállalói jogok védelme. Másrésztől nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a munkajogi szabályozásnak az esetleges elszakadása a társadalmi realitásoktól és a munkaerőpiac igényeitől és gyakorlatától éppen ellentétes hatással lesz, amennyiben a munkajog védőernyője alól kiszoruló foglalkoztatási formák esetében a munkát végző fél lesz még inkább kiszolgáltatott.

2. MUNKAIDŐ, PIHENŐIDŐ A MAGYAR JOGBAN

2.1. Bevezető gondolatok

A kiindulópontunk hasonló, mint Románia esetében. A politikai átmenet valamivel gördülékényebben történt,⁹ de a jogi és társadalmi problémák azonosak voltak. A magyar jogalkotásnak újkeletű problémákkal kellett szembenéznie. Ezt szemlélteti jól Gyurgyák (2017) gondolatmenete is, melyben Dahrendorf azon eszmefuttatását idézi, amely szerint egy politikai rendszer megváltoztatásához elegendő hat hónap, de a gazdasági rendszer változásához minimum hat év, a társadalom változásához pedig akár hatvan év is szükséges lehet. Nehéz megítélni, hogy általánosságban hol tartunk most ebben a folyamatban, de ez nem is ennek a tanulmánynak a célja. A változás mindig egy folyamat, amelynek kezdőpontja van. Jelen esetben mi a rendszerváltást vesszük origónak, mely egy olyan, a korábbihoz képest új rendszert hozott, mely a piacgazdaságra épül. A piacgazdaságra való áttérés a magántulajdon szentségét tekintette elsődlegesnek (Ferge, 2019). Ez a változás magával hozta a privatizációt és annak összes pozitív és negatív hatását. A privatizáció és piacgazdaság bevezetése jelentős mértékben megváltoztatta a munkajogi relációkat (Jakab és mtsai., 2020). A korábbi államszocialista protekcionista felfogás nem működött. A piacgazdaság ugyanis nem akarta megvédeni a munkavállalókat a piac negatív hatásaitól. Az egyik legfontosabb eleme a haszonelvűség. Akire nincs szükség, azt nem alkalmazzuk, így lett a gyárkapukon belüli munkanélküliségből és az erőltetett munkaalapú társa-

9 Az átmenet esetében a fő különbség a változást kísérő indulatok hevességében érzékelhető. Romániában a változás forradalmi hangulatban és keretek között zajlott. Magyarországon egy viszonylag békés átmenettel zajlottak a történések. A politikai átmenet formája azonban nem befolyásolták azokat az azonos gazdasági és társadalmi kérdéseket, amiket mindkét ország új vezetésének meg kellett válaszolnia (Menso, 2019).

dalmi felfogásból egy foglalkoztatási válság. Éppen ezért a rendszerváltást követően egyszerre kellett a jogalkotónak foglalkoztatáspolitikai és munkajogi kérdésekkel is foglalkoznia. Mivel a foglalkoztatáspolitikai kérdések égetőbbek voltak, ezért először azokat próbálták meg rendezni, ezt követte 1992-ben a munkajogi reform. Ahogy azt Prugberger és Tóth (2018) kiemeli, az 1990. évi rendszerváltást megelőzően és azt követően még egy-másfél évig Magyarországon munkatörvénykönyvként az 1967. évi II. tv. volt hatályban, ami csak az individuális munkajogot, a munkaviszonyt szabályozta. Az említett jogszabály személyi hatálya igen széles volt, mivel nemcsak a gazdasági élet munkajogi viszonyait rendezte, hanem indirekt módon a közszolgálati jogviszonyokat is. A szerzők ennek az okát abban látják, hogy a vállalati szféra túlnyomó része állami tulajdonban volt, és az akkori ideológia szerint az állami vállalat volt a gazdasági igazgatás legalsó szintje.

Magyarország gyorsan reagált a piaci változásokra, és elég gyorsan felismerte, hogy új szabályokra van szükség. Erre mutat rá az 1992. évi XXII. tv. (továbbiakban régi Mt.) közlönyállapotához fűzött általános indoklás is, mely szerint a munkaviszonyok szabályozásának új rendszerében el kell hogy különüljön a gazdaságban és az állami, illetve önkormányzati szférában történő alkalmazás jogi rendezése. Ennek megfelelően a munkajogi és a közszolgálati szabályok külön-külön törvényt kaptak. A külön törvényi rendelkezés oka az indoklás szerint nem az eltérő tevékenységből fakad, hanem a munkáltatók eltérő pozíciójából.

A fentiekből is látható, hogy egy nagy volumenű munkajogi változás már a korszak elején megtörtént, mely természetesen a munkaidőre is kihatással volt. A magyar szabályozás az elmúlt harminc évben munkajogi szempontból nagyon aktív volt, hiszen a rendszerváltás óta kétszer történt meg kodifikációs szintű újraszabályozása a munkajognak. A mostani hatályos munkajogi szabály a 2012. évi I. tv. (továbbiakban Mt). Jelen részben azt a történeti ívet szeretnénk megvizsgálni, amelyet a magyar munkajogi szabályozás fontos állomásai alkotnak, és kihatással volt a munkaidőszabályokra is. A fenti folyamatok esetében, mint ahogy a romániai szabályokkal foglalkozó részben is történt, az uniós jog behatásainak a vizsgálatát nem tudjuk megkerülni. A romániai résszel ellentétben terjedelmi korlátok okán külön az atipikus munkavégzési formákra nem térünk ki, mivel szinte az összes forma érinti valamilyen formában a munkaidőt, és csak a nevesített formák száma tizenöt a hatályos törvényben.

2.2. A munkaidő változásai 1992-ig

Ahogy említettük, Magyarország a szocialista országok közé tartozott, mely sajátos felfogást jelentett a munkavégzéssel kapcsolatban. A keleti blokk államai a teljes foglalkoztatásra törekedtek, hiszen az állam és hasznosság alapja a dolgozó nép aktív tagjának lenni. A kérdés az, hogy vajon mennyit is kellett dolgozni egy ilyen rendszerben? Románia esetében láttuk, hogy a hatnapos munkahét elég sokáig fennmaradt. A magyar szabályok is lehetővé tették, hogy a rendszerváltás időpontjában a ma átlagosnak mondható negyvenórás munkahetet meghaladja. Az 1967-es Mt. hatályvesztésekor a törvényes munkaidő mértéke negyvenkét óra volt. Ennél rövidebb, negyven óra csak az építőiparban és az államigazgatásban volt jogszabályilag meghatározva az 1980-as évek elejétől. A harminchat órás munkahétre a jogszabályban meghatározott egészségre ártalmas munkakörökben volt lehetőség (Rábaközi, 1991). A munkaidő csökkentése egy teljesen tudatos jogalkotó döntéssorozat képét jeleníti meg, mely alapján a heti negyvennyolc órás munkahét az 1980-as évek közepére általánosságban negyvenkét órás munkahétté

változott (Csanádi, 1970). A munkaidő mértékének változása együtt járt a pihenőidő változásával is. Itt elsősorban a heti pihenőidő mértékének a változásáról szükséges beszélni. Korábban a negyvennyolc órás munkahét esetében főleg a vasárnap volt kijelölt pihenőnap (eltérések persze engedélyezettek voltak), a rendszerváltás időszakában már a szombat egy része, egyes szektorokban a szombati nap is a teljes heti pihenőidő része lett. A napi pihenőidő mértéke is változott, ugyanis a kezdeti időszakokban a napi pihenőidő mértéke nyolc óra volt, mely tizenegy órára növekedett. Kivételes esetben a kollektív szerződés előírhatott rövidebb, de minimum nyolc óra időtartamú napi pihenőidőt. Ebben az esetben a munkavégzés jellege indokolta a rövidebb napi pihenőidőt. Meg kell még említenünk a munkaközi szünetet, melynek minimum ideje húsz perc volt, melyet a munkavállaló étkezés céljából kapott. Lehetett hosszabb is a tartama. Nem tartozott bele a munkaidőbe, és kivételesen a munkaidő után is kiadható volt. Érdekes módon a korabeli szakirodalom a pihenőidők fajtájaként sorolta fel a szabadságokat is. A tanulmány szempontjából azonban ezt a jogintézményt külön nem vizsgáljuk, mert az szét-feszítené a tanulmány kereteit.

A hatályos szabályozás ismertetése előtt mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a kor kívánalmaihoz kapcsolódóan némi mozgástere volt a rugalmas foglalkoztatásnak is. A részmunkaidő és a határozott idejű munkaszerződés szabályai már ekkor is ismertek voltak. A magyar gyakorlat is elfogadja azt az ILO-alapelvet, miszerint a negyven óránál kevesebb munkaidőben célszerű meghatározni a részmunkaidős munkaórák számát (Hárs, 2013). A tényleges rugalmasító tényezők a fentiekén túl a kollektív szerződésekben meghatározott munkaidő-beosztás szabályai voltak. De hogy mennyire fontos, hogy rugalmasan kezelhető legyen a munkaidő, kiderül abból a kutatásból, mely 1989-ben és 1997-ben mérte a munkavállalói attitűdöket. A kutatás azt a kérdést tette fel, hogy mennyire tartják fontosnak azt, hogy a munka olyan legyen, melyben az ember saját maga dönti el, hogy mely napszakokban és mely napokon dolgozik. A vizsgálati eredmények azt mutatják, hogy az 1989-es válaszadók körében sokkal fontosabb volt a rugalmasság, mint az 1997-ben megkérdezettek esetében (Medgyesi & Róbert, 1998). A tanulmány második felében bemutatott kutatásunk lényegében tekinthető e kutatás parafázisának is, melyben a pályakezdő jogi és gazdasági szakokon tanuló egyetemisták hasonló attitűdjeit mértük fel.

2.3. Munkaidőszabályok 1992 és 2012 között

A megváltozott gazdasági közeg is szükségessé tette a munkajogi szabályok változását. A jogalkotó ennek leképződését látta az új munkajogi szabályokban. Hogy ez mennyire teremtett visszas hatást a korábbi szabályokhoz képest, és mennyire jelent meg a múlt tagadása ezekben a jogintézményekben, az a tanulmány keretében nem fér el. Azt azonban mindenféleképpen kiemelendő, hogy a rendszerváltás utáni légkörben a munkajoggal szembeni elsődleges elvárás a szerződési akaratok szabadságának visszaállítása, a „státusztól a szerződéshez” való visszatérés volt (Lehoczkyné, 2004). A szerződéses szabadság egyik fő eleme a munkaidő meghatározása. A kezdetekben a munkaidő szabályozása egyszerű volt, mely a későbbiekben lett bonyolultabb és néhol követhetetlen is. A teljes munkaidő nyolc óra lett, mely kivételes esetekben a munkakör vagy egyéb lényeges körülmény esetén tizenkét órás is lehetett. Hogy mi a napi munkaidő, azt azonban nem a törvény szövegéből, hanem a törvényhez fűzött miniszteri indoklásból tudjuk meg. A régi Mt. 117.§-hoz fűzött indoklás szerint a teljes munkaidő a munkavégzésre előírt

idő, amely az előírt munkakezdéstől a munkavégzés befejezéséig terjed a megszakítások és a munkaidőbe be nem számítható szünetek nélkül. A munkavégzésre előírt idő munkaidő, tekintet nélkül arra, hogy tartama alatt a munkáltató biztosít-e munkát a munkavállaló részére. A szabályok tényleges bővítése a 2001. évi XVI. tv.-nyel történt. Az említett jogszabály funkciója az volt, hogy EU-konformmá tegye a munkajogi szabályokat. Az említett módosítótörvény VIII. pontjának a célja, hogy a munkaidőszabályokat összehangolja a Tanács 93/104 EK irányelvvel, mely a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól szólt. A jogharmonizáció egyik eredményeként a jogalkotó fogalomtárat inkorporált a munkaidőről szóló fejezet elejébe, ezzel kibővítve a régi Mt. 117.§-át. Olyan fogalmak kerültek meghatározásra, mint a munkaidő, napi munkaidő vagy az éjszakai műszak. Ezeknek a fogalmaknak a köre bővült ki a 2002. évi XIX. tv. 10-11.§ alapján a délutáni és éjszakai műszak fogalmával, melyeknek elsősorban a munkaidőpótlék meghatározásával kapcsolatban volt szerepe. A módosításról rendelkező törvény a korábbinál pontosabban határozza meg a munkaidő mértékét, rögzítve nemcsak a napi, hanem a heti munkaidő mértékét is, illetve az általános szabály alóli kivételt is. A teljes munkaidő mértéke napi nyolc, heti negyven óra. Ezen általános szabály alól a következő kivételt rögzítette a törvény: a teljes munkaidő mértéke – munkaviszonyra vonatkozó szabály vagy a felek megállapodása alapján – legfeljebb napi tizenkét, illetve heti hatvan órára emelhető, ha a munkavállaló készenléti jellegű munkakört lát el, vagy a munkáltató, illetve a tulajdonos közeli hozzátartozója.

Fontos kiemelni, hogy a munkajogi szabályozás fontos szerepet szánt a kollektív szerződéses szabályoknak is, amennyiben a régi Mt. 118.§ (2.) szerint a munkaidőkeretet a kollektív szerződés, ennek hiányában a munkáltató állapítja meg. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a rendszerváltást követően a kollektív szerződések jelentősége rohamosan csökkenni kezdett. A jogintézmény nem tudott megújulni, így mára elvesztette sok helyen a jelentőségét. A magyar munkavállalók közel 20%-a fedett kollektív szerződéssel. A rendszerváltáskor úgy gondolták azonban, hogy az a nagyszámú szerződés, ami jellemezte addig a munkajogot, sztenderd marad a későbbiekben is. A munkaidőkeret szabályai annyiban jelennek meg, hogy alkalmazása esetén a munkaidőkeret előírt munkanapjaira egyenlően oszlik meg. A munkaidő a munkanapokra egyenlőtlenül is beosztható. Ilyen esetben a napi munkaidő négy óránál rövidebb és tizenkét óránál hosszabb nem lehet; ettől érvényesen eltérni nem lehet. Ez alól kivételt csak a készenléti jellegű munkakör jelentett. A munkaidőkeret elrendelésének a részletszabályait nem tartalmazta a jogszabály. A munkaidőkeret változása is a jogharmonizációval volt párhuzamos. A törvény meghatározta a munkaidőkeret mértékét egy fokozatos rendszerben. A munkaidő heti vagy ennél hosszabb, de legfeljebb négyhavi – egyes esetekben hathavi, illetve éves – keretben állapítható meg. A tágabb munkaidőkeret alkalmazása esetén a napi munkaidő a tizenkét órát – rendszeres éjszakai munkavégzés esetén, bármely huszonnégy órás időszakot alapul véve, a nyolc órát – nem haladhatja meg. A jogalkotó egy nagy lépést tett a munkaidő rugalmasítása érdekében, hiszen a munkaidőkeret lényege az egyenlőtlen munkaidő-beosztás kialakítása, a munkavállaló munkaidejének rugalmas, a munkaerőigényhez igazodó beosztása.

A munkaidőkeret változása a 2002. évi XIX. tv. alapján változást eredményezett a pihenőidők rendszerében is. A módosítás során a heti pihenőnapra vonatkozó rendelkezéseket teljesen újraszabályozták. A szabályozás célja az volt, hogy a munkavállalók döntő többsége részére a vasárnapi pihenőnap, illetve a heti két pihenőnap biztosított legyen.

Az általános szabály az, hogy a munkavállalót hetenként két pihenőnap illeti meg, ezek közül az egyiknek vasárnapra kell esnie.

Ettől az általános szabálytól eltérően a munkavállalónak munkaidőkeret alkalmazása esetén a munkaidő-beosztása alapján a pihenőnapok helyett hetenként legalább negyvennyolc órát kitevő, megszakítás nélküli pihenőidő is biztosítható, amelybe a vasárnapnak bele kell esnie. A korábbi szabályozásnál pontosabban és részletesebben rendezték az újabb szabályok a munkaidőkeret esetén a munkáltatónak a pihenőnapok kiadásával kapcsolatos lehetőségeit és kötelezettségeit. Ha a fenti módok sem lettek volna megfelelőek, akkor a régi Mt. engedte azt a további lehetőséget a munkáltatónak, hogy munkaidőkeret alkalmazása esetén a munkavállalónak a munkaidő-beosztása alapján hetenként legalább negyven órát kitevő, megszakítás nélküli pihenőidőt is biztosítson, amelybe egy teljes naptári napnak és havonta legalább egy alkalommal a vasárnapnak bele kell esnie. A fenti szabályok is jól mutatják, hogy a munkaidőre vonatkozó szabályok rugalmasítása egy folyamat volt a jogalkotó részéről, ami azért is érdekes, mert a korábban idézett kutatás pont azt mutatta, hogy a 2000-es évek elejére a munkavállalók rugalmas munkavállalással kapcsolatos igénye csökkent. A munkaidőkerettel kapcsolatosan fontos, hogy egybemossa a rendes és rendkívüli munkavégzést. Mind a régi, mind a hatályos munkatörvénykönyv rendelkezik ennek lehetőségéről. Így fontos annak a társadalmi vizsgálata, hogy mai fogalmaink szerint mennyi lehet az ideális munkaidő hossza. Ez a felvetés magában foglalja azt általunk későbbiekben vizsgált kérdést: hogyha a munkavállaló nem végez munkaidőben a feladataival, akkor vajon milyen megoldást választ ennek a problémának a megoldására. Növeli-e a heti munkaidő hosszát? Mit diktál a felelősségtudata, és ez mennyire van összhangban a jogtudatával? A heti munkaidő mértéke a rendkívüli munkaidővel együttesen nem haladhatja meg a heti negyvennyolc órát. A munkaidőkeret lényege, hogy a túlmunka költsége megspórolható legyen a rugalmasított munkaidőszabályokkal párhuzamosan. A munkaidőkeret vonatkozásában ugyanis pont a munkaidőbalansz kialakítása a cél. A munkáltató szempontjából a munkaidőkeret alkalmazásának a lényege, hogy a rendkívüli munkavégzés egy részének a megtérítése nem lesz szükséges. Ennek oka, amit írtunk is, hogy a rendkívüli munkaidő kiadását ellensúlyozza a hasonlóan egyenlőtlenül kiadott pihenőidő. Természetesen a megállapított rendkívüli munkaidő ellentételezéséről a jogszabály rendelkezett korábban is. Egyrészt pótlék, másrészt pihenőidő kombinációjában kellett meghatározni az ellentételezést. A munkaidő-beosztás szerinti napi munkaidőt meghaladóan, illetve a munkaidőkereten felül végzett munka esetén a pótlék mértéke ötven százalék. A munkaviszonyra vonatkozó szabály vagy a felek megállapodása előírhatja, hogy ellenértékként, pótlék helyett szabadidő jár, ami nem lehet kevesebb a végzett munka időtartamánál.

A főszabály a pénzbeli megváltás volt, melytől a felek megállapodásban eltérhettek. A 2011. évi CV. törvény 13.§-a ezt a fenti szabályt módosította arra, hogy a pénzbeli megváltás vagy a szabadidő kiadása tekintetében a munkáltató rendelkezik döntési kompetenciával a felek megállapodása helyett. A módosító törvény indoklása szerint a foglalkoztatási jogviszony rugalmasítása érdekében történt a jogszabály-változtatás. A módosítás kapcsán felmerül, hogy vajon mennyire szolgálja a jogbiztonság kérdését egy ilyen döntés egyoldalú átengedése a munkáltatónak (Prugberger és Tóth, 2019).

Ha a rendkívüli munkavégzés munkaidő-beosztás szerinti pihenőnapon vagy pihenőidőben végzett munka, abban az esetben a pótlék mértéke száz százalék. A pihenőidővel ebben az eset-

ben is kombinálható. A pótlék mértéke ötven százalék, ha a munkavállaló másik pihenőnapot (pihenőidőt) kap.

Munkaidő, pihenőidő hatályos szabályozása Magyarországon

A hatályos magyar munkajogi szabályok 2012. július 1-jén léptek hatályba teljes rekodifikációt követően. A törvényhez fűzött indoklás szerint azért volt az új kódexre szükség, mivel az 1992-es szabályozási szisztémában az állami és magánszektor kettéválasztása csak részben vezetett eredményre. A jogalkotó külön ki is emeli, hogy a fejlett piacgazdaságok foglalkoztatási szabályainak alakításában napjainkra két követelmény vált meghatározóvá. Ezzel összefüggésben emeli ki a lisszaboni stratégiára épülő ún. Zöld könyvet (COM/2006/708 final). A Zöld könyv a munkajog XXI. századi modernizálásával kapcsolatos kívánalmak megfogalmazására törekedett, illetve egyrészt a rugalmas foglalkoztatás megteremtésének, másrészt a munkavégzők szociális biztonsága fenntartásának érdekében szükséges jogalkotási lépésekre irányította a tagállamok figyelmét. Az aktuális piacgazdaságban egyre nagyobb szerepet kap a rugalmasság igénye, mely változó erősséggel megjelent a munkavállalói és a munkáltatói oldalon is. A rugalmasság jelentős összefüggésben van az új foglalkoztatási formákkal is, azok szabályozott és szabályozatlan formáival is. A jogalkotó szándék a törvényi indoklás szerint a munkaidőre vonatkozó szabályok egyszerűsítése volt. Ha technikailag nézzük, akkor egyes fogalmak meghatározása ténylegesen egyszerűbb lett, és a munkaidőkeret technikai feltételei is egyszerűsödtek. A hatályos szabályozás a sok azonosság mellett néhány kérdésben jelentősebb eltéréseket is eredményezett. A hatályos Mt. a szokásostól eltérő munkaidő-beosztás lehetőségét nem a munkavállaló munkarendjéhez, hanem a munkáltató sajátos tevékenységéhez köti. A megszakítás nélküli, illetve az időnyjellegű tevékenység fogalmát lényegesen nem változtatja meg. Fontos módosítás azonban a többműszakos tevékenység kapcsán a törvény a „műszak” fogalmat nem a korábbi szabályozás szerinti „időtartam”, hanem „munkavállalói csoport” tartalommal definiálja. Így elsősorban annak van jelentősége, hogy a munkáltató az adott munkanapon több munkavállalói csoportot különböző időszakokban foglalkoztat, és ebből a szempontból érdektelen az, hogy ezek a munkavállalói csoportok váltják-e egymást. Az egyes munkaidőbeosztás-megoldások munkáltató működéséhez való kötése a munkaidő rugalmasításán túl a munkavállalót is kiszolgáltatottabbá teszi. A munkavállaló kiszolgáltatottságával összefüggő kérdés, hogy vajon a munkaidőkeret és a rendkívüli munkavégzésre vonatkozó szabályok hogyan teszik egyre kiszolgáltatottabbá a munkavállalókat úgy, hogy az elmúlt harminc évben a napi teljes munkaidőre vonatkozó szabályok nem változtak. A munkaidőre vonatkozó hatályos szabályok statikussága azonban nem garancia. Főleg annak a fényében nem, hogy a jogalkotó a kollektív szerződéses szabályok megkerülésével lehetővé teszi éves szinten négyszáz óra túlmunka elrendelését, a korábbi maximum háromszáz óra helyett. Mindezt úgy, hogy a jogharmonizációra hivatkozással a túlmunka határait eltolja a falig a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól szóló 2003/88. EK-irányelvre hivatkozással. Ez a jogharmonizációs hivatkozás képezi a fő érvet a munkaidőkeret felső határának tizenkét hónapról harminchat hónapra emelése során is. Ami külön érdekessé teszi a szabályozási környezet változását, hogy a munkaidő-beosztás ilyenfajta rugalmasítása már 2019. január 1-jén hatályba lépett, mielőtt a pandémiahelyzet kialakult volna. A jogalkotói indoklás pedig a pandémia-időszakban különösen csak a pozitívumait domborította ki, de arról a bonyolult elszámolási helyzetről, ami a szabályok alkalmazása során felme-

rült, nem esett szó. Mindezek a változások pedig úgy léptek hatályba, hogy a rendkívüli munkavégzésre vonatkozó munkaidő és bérszabályozás egyáltalán nem változott érdemben.

A romániai és magyarországi jogszabályi összehasonlításon túl egy primer kutatással is igyekeztünk bővíteni a szakirodalomban olvasottakat. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a 20–29 éves korosztály hogyan értékeli a munkaidőt és a túlmunkát, van-e eltérés a lakóhely vagy iskolai végzettség típusa szerint a véleményeket illetően.

3. KUTATÁS BEMUTATÁSA

3.1. Módszertan

Kutatási kérdésünket úgy fogalmaztuk meg, hogy van-e eltérés vagy hasonlóság a Romániában vagy Magyarországon élő fiatalok véleménye között a munkaidő beosztást, a túlórákat, valamint a munkaadótól származó megbecsülést illetően. A kérdés megválaszolása érdekében kérdőívet készítettünk 2020 első negyedévében, majd márciusban és áprilisban teszteltük. A kérdőíves lekérdezés online formában valósult meg Magyarországon és Romániában (ugyanazt a kérdőívet készítettük el tükörfordítással magyar és román nyelven is). A mintát a magyarországi és romániai egyetemen, főiskolán tanuló jogi vagy közgazdasági képzési területen aktív hallgatói jogviszonnyal rendelkezők vagy már végzetek alkották. Csak az ő véleményükre voltunk kíváncsiak, hiszen a kutatási kérdés az volt, hogy a két képzési terület hallgatóinak véleményét összehasonlítsuk. A kérdőívek elérhetőségét gazdasági, illetve jogi karokon oktató kollégák osztották meg az érintettekkel. Minden magyarországi és romániai egyetemre eljuttattuk kérésünket és kérdőíveinket mindkét nyelven. Több egyetem, főiskola működési szabályzata nem teszi lehetővé ilyen jellegű felmérések lefolytatását, ennél fogva nem volt biztosított a reprezentativitás. A lekérdezés április második felében indult, a kérdőívek kitöltését május 10-én zártuk le. Az adatgyűjtést a Google Form segítségével, a feldolgozást pedig IBM SPSS Statistics Version 26-tal végeztük. Az adatok feldolgozása anonim módon történt. Az adatok tisztítása és ellenőrzése után az elemzéshez 251 fős minta állt rendelkezésre a magyarországi és 125 fős minta a romániai állandó lakhellyel rendelkezők körében. Ezt követően a csak 20–29 évesek válaszait tartottuk meg a további elemzésekhez, így a minta elemszáma 220 fő volt (1. táblázat). Azért esett a választásunk a 20–29 éves korosztályra, mert így célzottan a Z generáció tagjainak a véleményét ismerhettük meg (a későbbiekben egy ismételt lekérdezéssel az idősebb korosztály véleményével bővítve, akár generációk közötti eltérések is vizsgálhatók lennének). A minta a sokasághoz képest elenyésző nagyságú, és ismerjük a nem reprezentatív felmérések hátrányait, de úgy véltük, hogy a feldolgozott eredmények mutatnak érdekességeket.

1. táblázat. A vizsgált minta jellemzői (N = 220 fő)

Table 1. Characteristics of the examined sample (N = 220 persons)

Megnevezés		Gyakoriság (fő)	Megoszlás (%)
Ország	Magyarország	132	60,00
	Románia	88	40,00
Életkor	20–24	145	65,91
	25–29	75	34,09
Munkatapasztalat	nincs	63	28,64
	kevesebb mint 1 év	43	19,55
	1–3 év	51	23,18
	több mint 3 év	63	28,64
Képzési terület	gazdasági	127	58,26
	jogi	91	41,74

Forrás: saját szerkesztés

A függetlenségvizsgálat során a H_0 hipotézisben azt fogalmaztuk meg, hogy nincs szignifikáns kapcsolat az ismérvek között, míg a H_1 hipotézisben azt állítottuk, hogy van kapcsolat a változóink között. Nem paraméteres hipotézisként khi-négyzet-próbát végeztünk. A mintabeli adatok kapcsolatszorosságát a Cramer-féle V-mutatóval határoztuk meg.

3.2. Az eredmények értékelése

A kérdőívben nyitott kérdésként szerepelt az, hogy a válaszadó szerint mennyi a munkaidő átlagos hossza. Az adott válaszokat és azok gyakoriságát a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. Az ideális munkaidő hossza Magyarországon és Romániában

Table 2. The length of the ideal working hours in Hungary and Romania

Ideális napi munkaidő	HU	RO	Végösszeg
5 óra	3	0	3
6 óra	38	24	62
7 óra	35	12	47
8 óra	50	36	86
9 óra	5	2	7
10 óra	1	0	1
flexibilis	0	14	14
Összesen	132	88	220

Forrás: saját szerkesztés

A kérdőívet kitöltők többsége (93,64%) konkrét számértéket adott meg, míg a többiek megítélése szerint az ideális munkaidő hossza számokban nem kifejezhető. Mindkét ország esetében a leggyakoribb válasz a napi nyolc óra volt, összhangban a jogszabályban rögzített

munkaidővel. Ezt az értéket a magyarországi válaszadók 37,88%-a, a romániai válaszadók 40,91%-a adta meg. Mindkét ország esetében a második leggyakoribb válasz a napi hat óra volt (28,79%, 27,27%). A harmadik leggyakoribb említés Magyarországon a napi hét óra (26,52%), míg Romániában a flexibilis munkaidő (15,91%) volt. Ez a megállapítás összhangban van a szakirodalomban is egyre többször megjelenő atipikus foglalkoztatási formák, kifejezetten a részmunkaidő fokozott elterjedésével (Drew, 1992; Delsen, 1998; Doudeijns, 1998; Rubery, 1998; Addison & Surfield, 2009). A részmunkaidő iránti vágy a felmérés szerint is egyre erősebb a fiatal munkavállalókban.

A munkaidő átlagos hossza és az országok közötti kapcsolat további elemzése érdekében függetlenségvizsgálatot végeztünk. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy közepes erősségű szignifikáns kapcsolat van a két változó között. (A khi-négyzet-mutató értéke 28,314, $df = 6$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,359$.) A magyarországi és romániai fiatalok tehát másként ítélik meg a munkaidő átlagos hosszát.

3. táblázat. *Az ideális munkaidő hossza Magyarországon és Romániában a munkatapasztalat függvényében*

Table 3. *The length of the ideal working time in Hungary and Romania depends on the work experience*

Ideális napi munkaidő (óra)	Nincs munkatapasztalat			Van munkatapasztalat	
	HU	RO	Összesen	RO	Összesen
5	1	0	1	0	2
6	4	8	12	16	50
7	6	2	8	10	39
8	17	18	35	18	51
9	0	0	0	2	7
10	0	0	0	0	1
flexibilis	0	7	7	7	7
Összesen	28	35	63	53	157

Forrás: saját szerkesztés

Vizsgáltuk továbbá azt, hogy a munkatapasztalat függvényében hogyan viszonyulnak a 20–29 évesek a munkaidőhöz (lásd 3. táblázat). A munkatapasztalattal nem rendelkező fiatalok abszolút többsége a napi nyolcórás munkaidő mellett tette le voksát (Magyarország: 60,71%, Románia: 51,43%). Az ideális munkaidő Magyarországon is és Romániában is a munkatapasztalattal rendelkezők közel harmada szerint napi nyolc óra, közel harmada szerint napi hat óra. E tekintetben tehát nincs érdemi eltérés a két ország között. Azonban ha a munkatapasztalattal rendelkezőket részletesebben vizsgáljuk, akkor eltéréseket figyelhetünk meg. A legfeljebb egyéves munkatapasztalattal rendelkező fiatalok esetében a magyarországi válaszadók 41,16%-a szerint az ideális érték napi hét óra, 23,53%-uk szerint az ideális érték a napi hat óra, és ugyanilyen arányban mondják azt, hogy a napi nyolc óra az ideális. A romániai válaszadók esetében a leggyakoribb válasz a napi hat óra volt (38,46%), ezt követte a napi nyolc óra (30,77%), illetve a napi hét óra valamint a flexibilis megoldás (15,38–15,38%). Több mint egy, de kevesebb

mint három év tapasztalattal rendelkezők szintén eltérő véleményeket fogalmaztak meg a két országban. Magyarországon a leggyakoribb érték immár a napi hat óra lett (37,14%), ezt követi a napi nyolc óra (28,57%), illetve a napi hét óra (20,00%). Megjelent ugyanakkor a válaszokban a napi kilenc (11,43%), illetve a napi tíz óra (2,86%) is. A több év munkatapasztalattal rendelkező magyarországi fiatalok egy része tehát a munkatapasztalat növekedésével csökkentené, míg másik részük a növelné a munka idejét. Románia esetében a tapasztalat növekedésével az ideális munkaidő mértéke is együtt mozog. A válaszadók 43,75%-a szerint az ideális érték a napi nyolc óra, 25,00–25,00%-uk szerint pedig a hat, illetve a hét óra (6,25% pedig napi kilenc órát jelölt meg.)

A túlmunka kapcsán két kérdést fogalmaztunk meg. Az első kérdéssel arra kerestük a választ, hogy mit tenne, ha látja, hogy a napi munkafeladatával nem végezne a napi rendes munkaidőben? Az egyéb kategória, mint nyitott kérdés mellett az alábbi válaszlehetőségeket adtuk meg:

- A munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem.
- Bent maradok, de csak akkor, ha kifizetik a túlórárt.
- Bent maradok, de csak akkor, ha a túlórárt lecsúszthatom.
- Bent maradok, ha a munkáltató kéri, akár megfizetik, akár nem.
- Csak ha a munkáltató jogszerűen írásban utasításba adja, és a túlórárt kifizeti.
- Akkor sem maradok bent, ha megfizetik a túlórárt.
- Utasítás ellenére sem maradok bent.

Az utolsó két lehetőséget senki nem jelölte meg a kérdőív kitöltése során. A többi lehetőségre adott válaszok számát a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat. *Mit tenne, ha látja, hogy a napi munkafeladatával nem végezne a napi rendes munkaidőben? kérdésre adott válaszok aránya (%) Magyarországon és Romániában*

Table 4. *What would you do if you saw that you were not doing your daily work during your normal daily working hours? Proportion of answers to question (%) in Hungary and Romania*

Napi feladatával nem végez, mit tenne?	HU	RO	Összesen
A munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem	58,8	41,2	100,0
Bent maradok, de csak akkor, ha kifizetik a túlórárt	56,3	43,7	100,0
Bent maradok, de csak akkor, ha a túlórárt lecsúszthatom	71,0	29,0	100,0
Bent maradok, ha a munkáltató kéri, akár megfizetik, akár nem	66,7	33,3	100,0
Csak ha a munkáltató jogszerűen írásban utasításba adja, és a túlórárt kifizeti	47,1	52,9	100,0
Egyéb	50,0	50,0	100,0
Összesen	60,0	40,0	100,0

Forrás: saját szerkesztés

Mindkét ország esetében a leggyakoribb válasz az volt, hogy „a munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem” (Magyarország 37,88%, Románia 39,77%). A szakirodalomban gyakran olvasható, hogy a rendszerváltó országok esetében erős

az ún. társadalmi emlékezet és a fiatalabb generáció – látva a szülők példáját – a túlmunka gyakoriságától nem retten meg (Filep & Szirmai, 2006). A második leggyakrabban megjelölt válasz a „bent maradok, de csak akkor, ha kifizetik a túlórárt” lehetőség volt. A harmadik leggyakrabban említett tényező a „bent maradok, de csak akkor, ha a túlórárt lecsúsztathatom” volt. A két változó közötti függetlenségvizsgálatot elvégezve megállapítható, hogy gyenge erősségű, nem szignifikáns kapcsolat van a két változó között. (A khi-négyzet-mutató értéke 4,229, $df = 6$, $p = 0,517$, Cramer's $V = 0,139$.) A túlmunkához való viszonyról tehát hasonló módon vélekednek a magyarországi és romániai huszonevesek.

5. táblázat. *Mit tenné, ha látja, hogy a napi munkafeladatával nem végezne a napi rendes munkaidőben? kérdésre adott válaszok száma Magyarországon és Romániában a munkatapasztalat függvényében*

Table 5. *What would you do if you saw that you were not doing your daily work during your normal daily working hours? Number of answers to question in Hungary and Romania depending on work experience*

Napi feladatával nem végez, mit tenné?	Nincs munkatapasztalat			Van munkatapasztalat		
	HU	RO	Összesen	HU	RO	Összesen
A munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem	9	14	23	41	21	62
Bent maradok, de csak akkor, ha kifizetik a túlórárt	8	8	16	19	13	32
Bent maradok, de csak akkor, ha a túlórárt lecsúsztathatom	5	4	9	22	7	29
Bent maradok, ha a munkáltató kéri, akár megfizetik, akár nem	5	1	6	11	7	18
Csak ha a munkáltató jogszerűen írásban utasításba adja, és a túlórárt kifizeti	0	6	6	8	3	11
Egyéb	1	2	3	3	2	5
Összesen	28	35	63	104	53	157

Forrás: saját szerkesztés

Ez a hozzáállás köszön vissza akkor is, amikor a munkatapasztalatot is bevonjuk a vizsgálatba (lásd 5. táblázat). Munkatapasztalattól függetlenül a leggyakoribb tényező az, hogy „a munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem”. A magyarországi munkatapasztalattal rendelkezők kivételével a gyakorisági sorrend második helyezettje a „bent maradok, de csak akkor, ha kifizetik a túlórárt” lehetőség, a harmadik helyezett pedig a „bent maradok, de csak akkor, ha a túlórárt lecsúsztathatom”. A magyarországi munkatapasztalattal rendelkezők esetében ez a sorrend felcserélődik.

Amennyiben a munkatapasztalat során figyelembe vesszük az évek számát is, akkor a min-tában két érdekesség figyelhető meg. A kevesebb mint egy év munkatapasztalattal rendelkező magyarországi válaszadók 23,53%-a csak akkor hajlandó többletmunkára, ha a munkáltató jogszerűen írásban utasításba adja, és a túlórákat kifizeti. A több mint egy, de kevesebb mint három év tapasztalattal rendelkező romániai válaszadók esetében a második leggyakoribb tényező az, hogy hajlandó bent maradni, ha a munkáltató kéri, függetlenül attól, hogy megfizetik-e a túlmunkát vagy sem.

A túlmunka kapcsán feltett második kérdésünk a következő volt: Vinne-e haza munkát? Az egyéb kategória mellett az alábbi válaszlehetőségeket adtuk meg:

- Ha nem készültem el vele, mindenképp.
- Csak akkor, ha az előmenetelbe beleszámít.
- Ha a cég érdekei ezt kívánják.
- Nem, a munka megvár holnapig.

Az egyes opciókra adott válaszok számát a 6. táblázat tartalmazza.

6. táblázat. *Vinne-e haza munkát? kérdésre adott válaszok száma Magyarországon és Romániában*

Table 6. *Would you take home a job? Number of answers to question in Hungary and Romania*

Vinne-e haza munkát?	HU	RO	Összesen
Ha nem készültem el vele, mindenképp	25	24	49
Csak akkor, ha az előmenetelbe beleszámít	35	12	47
Ha a cég érdekei ezt kívánják	34	27	61
Nem, a munka megvár holnapig	28	23	51
Egyéb	10	2	12
Összesen	132	88	220

Forrás: saját szerkesztés

A gyakorisági sorrendek a két országban az alábbiak szerint alakultak:

- Magyarország
 - * Csak akkor, ha az előmenetelbe beleszámít – 26,52%
 - * Ha a cég érdekei ezt kívánják – 25,76%
 - * Nem, a munka megvár holnapig – 21,21%
- Románia
 - * Ha a cég érdekei ezt kívánják – 30,68%
 - * Ha nem készültem el vele, mindenképp – 27,27%
 - * Nem, a munka megvár holnapig – 26,14%

A válaszok eltérő gyakorisága azt sugallja, hogy a két ország fiatal gazdasági és jogászai eltérően vélekednek arról, hogy vinnének-e haza munkát. Sejtésünket tesztelendő, ebben az esetben is függetlenségvizsgálatot végeztünk a két változó között. A függetlenségvizsgálat alapján 5%-os szignifikanciaszint mellett a munka hazavitele és az ország között gyenge erősségű szignifikáns kapcsolat van. (A khi-négyzet-mutató értéke 9,482, $df = 4$, $p = 0,050$, Cramer's $V = 0,208$.)

7. táblázat. *Vinne-e haza munkát? kérdésre adott válaszok száma Magyarországon és Romániában a munkatapasztalat függvényében*

Table 7. *Would you take home a job? Number of answers to question in Hungary and Romania depending on work experience*

Vinne-e haza munkát?	Nincs munkatapasztalat			Van munkatapasztalat		
	HU	RO	Összesen	HU	RO	Összesen
Ha nem készültem el vele, mindenképp	3	11	14	22	13	35
Csak akkor, ha az előmenetelembe beleszámít	12	5	17	23	7	30
Ha a cég érdekei ezt kívánják	10	10	20	24	17	41
Nem, a munka megvár holnapig	3	8	11	25	15	40
Egyéb	0	1	1	10	1	11
Összesen	28	35	63	104	53	157

Forrás: saját szerkesztés

Mint az a 7. táblázatból kiderül, a munkatapasztalattal nem rendelkező magyarországi fiatalok 42,86%-a csak akkor vinne haza munkát, ha az beleszámít az előmenetelébe. Több mint harmaduk (35,71%) akkor vinne haza munkát, ha a cég érdekei ezt megkívánják. A munkatapasztalattal rendelkező magyarországi fiatalok valamennyi felkínált válaszlehetőséget közel azonos arányban választották. Ugyanakkor:

- minél kevesebb munkatapasztalattal rendelkezik egy válaszadó, annál nagyobb arányban választotta a „nem, a munka megvár holnapig” lehetőséget. (Kevesebb mint egy év tapasztalat: 47,06%, 1–3 év tapasztalat: 25,71%, több mint három év tapasztalat: 15,38%.)
- minél több munkatapasztalattal rendelkezik egy válaszadó, annál nagyobb arányban választotta a „ha a cég érdekei ezt kívánják” lehetőséget. (Kevesebb mint egy év tapasztalat: 11,76%, 1–3 év tapasztalat: 22,86%, több mint három év tapasztalat: 26,92%.)

A romániai válaszadók esetében a munkatapasztalat megléte a magyarországinál lényegesen kisebb mértékben befolyásolta a válaszokat. Két jelenséget érdemes kiemelni. Egyfelől a munkatapasztalattal nem rendelkező romániai fiatalok közel azonos arányban választották a „ha nem készültem el vele, mindenképp” (31,43%), illetve a „ha a cég érdekei ezt kívánják” (28,57%) lehetőségeket. A kevesebb mint három év tapasztalattal rendelkezők jellemzően akkor vennének haza munkát, „ha a cég érdekei azt megkívánják”. (Kevesebb mint egy év tapasztalat: 38,46%, 1–3 év tapasztalat: 37,50%.) Másrészt a mintában a munkatapasztalat növekedésével párhuzamosan nő a túlmunkához kapcsolódó egyéni érdek jelentősége. A kevesebb mint egy év tapasztalattal rendelkezők 7,69%-a, az 1–3 év tapasztalattal bírók 12,50%-a vinne haza munkát, ha az beleszámít az egyéni előmenetelébe. Ez az érték a több mint három év tapasztalattal rendelkezők esetében a mintában már 27,27%.

A túlmunkát követően a túlórára vonatkozóan foglalmaztunk meg két kérdést. Az első kérdés a következő volt: Szükség esetén vállalna-e túlórát? Országtól és munkatapasztalattól függetlenül a válaszadók 97–97%-a szerint igen, de csak ha megfizetik. A függetlenségvizsgálat is megerősítette azt, hogy a két országban ugyanúgy ítélik meg ezt a kérdést. (A khi-négyzet-mutató értéke 0,257, $df = 1$, $p = 0,612$, Cramer's $V = 0,034$.)

A túlóra ténye mellett megkerülhetetlen kérdés annak ellentételezése. Amennyiben túlórázna, milyen mértékű ellentételezést tartana megfelelőnek? Feltételezve, hogy a válaszadók alapvető jogi ismeretekkel rendelkeznek, kérdésünkre a válaszadók négy lehetőség közül választhattak:

- Elegendő-e a jogszabályban meghatározott mérték (szabad idő és pótlék kombináció).
- Magasabb összeg lenne reális.
- Béren kívüli juttatásban is megfelel (cafetéria).
- Bőven elég szabadidőben.

Az egyes lehetőségekre adott válaszok számát a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat. *Amennyiben túlórázna, milyen mértékű ellentételezést tartana megfelelőnek? kérdésre adott válaszok aránya (%) Magyarországon és Romániában*

Table 8. *If you worked overtime, how much compensation would you consider appropriate? Proportion of answers to question (%) in Hungary and Romania*

Amennyiben túlórázna, milyen mértékű ellentételezést tartana megfelelőnek?	HU	RO	Összesen
Elegendő-e a jogszabályban meghatározott mérték (szabadidő és pótlék kombináció)	79,7	20,3	100,0
Magasabb összeg lenne reális	47,1	52,9	100,0
Béren kívüli juttatásban is megfelel (cafetéria)	57,1	42,9	100,0
Bőven elég szabadidőben	41,9	58,1	100,0
Összesen	60,0	40,0	100,0

Forrás: saját szerkesztés

A túlóra ellentételezésére a magyarországi válaszadók közel fele (47,73%) szerint elegendő a jogszabályban meghatározott mérték. Negyedük szerint magasabb összeg lenne reális, 18,18%-uk szerint béren kívüli juttatás is megfelel. Alig 10%-uk szerint pedig elegendő a szabadidőben adott ellentételezés. Ezzel szemben a romániai válaszadók relatív többsége szerint magasabb összeg lenne reális (40,91%). A többi három lehetőséget lényegében azonos arányban választották. Ezt az eltérő megítélést a függetlenségvizsgálat is alátámasztotta. A két változó között közepes erősségű szignifikáns kapcsolat mutatható ki. Azaz a túlóra ellentételezést másként ítélik meg a két ország 20–29 éves közgazdászai és jogászai. (A khi-négyzet-mutató értéke 21,938, $df = 3$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,316$.)

9. táblázat. Amennyiben túlórázna, milyen mértékű ellentételezést tartana megfelelőnek? kérdésre adott válaszok száma Magyarországon és Romániában a munkatapasztalat függvényében

Table 9. If you worked overtime, how much compensation would you consider appropriate? Number of answers to question in Hungary and Romania depending on work experience

Amennyiben túlórázna, milyen mértékű ellentételezést tartana megfelelőnek?	Nincs munkatapasztalat			Van munkatapasztalat		
	HU	RO	Összesen	HU	RO	Összesen
Elegendő-e a jogszabályban meghatározott mérték (szabadidő és pótlék kombináció)	8	4	12	55	12	67
Magasabb összeg lenne reális	8	14	22	24	22	46
Béren kívüli juttatásban is megfelel (cafetéria)	10	11	21	14	7	21
Bőven elég szabadidőben	2	6	8	11	12	23
Összesen	28	35	63	104	53	157

Forrás: saját szerkesztés

A munkatapasztalattal nem rendelkező magyarországi válaszadók kivételével ez a kép rajzoldódik ki akkor is, amikor a munkatapasztalatot is bevonjuk a vizsgálatba (lásd 9. táblázat). A magyarországi esetben jellemző válasz az, hogy elegendő a jogszabályban meghatározott mérték, míg a romániai esetben a jellemző válasz az, hogy magasabb összeg lenne reális. Az eltérések mellett kimutatható egy együtt mozgás is a két ország gyakorlatában. A munkatapasztalat növekedésével nő azoknak az aránya, akik az ellentételezés módját a szabadidőben látják. A magyarországi válaszadók esetében a szabadidőt választók aránya, illetve a válaszlehetőség helyezése az alábbi:

- kevesebb mint egy év munkatapasztalat: 0,00% (4. helyezés a négy válaszlehetőség közül, ld. 9. táblázat első oszlopában található lehetőségek),
- 1–3 év munkatapasztalat: 5,71% (4. helyezés a négy válaszlehetőség közül),
- több mint három év munkatapasztalat 17,31% (3–4. helyezés a négy válaszlehetőség közül). Ugyanezek a romániai esetben a következők:
- kevesebb mint egy év munkatapasztalat: 15,38% (3–4. helyezés a négy válaszlehetőség közül),
- 1–3 év munkatapasztalat: 18,75% (2–3. helyezés a négy válaszlehetőség közül),
- több mint 3 év munkatapasztalat 45,45% (1. helyezés a négy válaszlehetőség közül [!]).

Végezetül azt kérdeztük meg zárt kérdés formájában, hogy mennyire fontos a munkáltatótól származó megbecsülés. A megadott két lehetőség az alábbi volt:

- Fontos annyira, hogy akár túlórázzak is érte.
- Annyira nem fontos, hogy több időt töltsék bent, mint amennyi szükséges.

Mindkét ország esetében a többség az első lehetőséget jelölte meg. Azaz mindkét országban ugyanúgy vélekednek erről a kérdéstről, nem figyelhető meg szignifikáns eltérés. (Magyarország: 65,15%, Románia: 57,95%. A khi-négyzet-mutató értéke 1,164, $df = 1$, $p = 0,281$, Cramer's $V = 0,073$.)

A munkatapasztalat függvényében azonban már másként ítélik meg a huszonévesek a munkáltatói megbecsülést. A munkatapasztalattal nem rendelkezők mindkét országban kevésbé tekintik fontosnak a munkáltatói megbecsülést. A munkatapasztalattal rendelkező magyarországi és romániai válaszadók 2/3-a annyira fontosnak tekinti a munkáltatói megbecsülést, hogy akár túlórázna is érte. Ehhez képest a munkatapasztalattal nem rendelkező magyarországi fiataloknak már csak 57,14%-a, a munkatapasztalattal nem rendelkező romániai fiataloknak már csak 48,57%-a mondja azt, hogy fontos számára a munkáltató megbecsülése.

10. táblázat. *Vinne-e haza munkát? kérdésre adott válaszok száma Magyarországon és Romániában a megbecsülés fontossága függvényében*

Table 10. *Would you take home a job? Number of answers to question in Hungary and Romania depending on the importance of estimation*

Vinne-e haza munkát?	Fontos a megbecsülés			Annyira nem fontos...		
	HU	RO	Összesen	HU	RO	Összesen
Ha nem készültem el vele, mindenképp	21	15	36	4	9	13
Csak akkor, ha az előmenetelembe beleszámít	22	8	30	13	4	17
Ha a cég érdekei ezt kívánják	28	20	48	6	7	13
Nem, a munka megvár holnapig	8	7	15	20	16	36
Egyéb	7	1	8	3	1	4
Összesen	86	51	137	46	37	83

Forrás: saját szerkesztés

Szintén nem tapasztalunk eltérést a két ország között akkor, amikor a Vinne-e haza munkát? kérdést és a megbecsülést együtt vizsgáltuk (lásd 10. táblázat). Akiknek fontos a megbecsülés, azok relatív többsége mind Magyarországon (32,56%), mind Romániában (39,22%) vinne haza munkát, ha a cég érdekei úgy kívánnak meg. Akik nem tekintik fontosnak a munkáltatói megbecsülését, azok jellemzően a munka megvár holnapig választ jelölték meg (Magyarország 43,48%, Románia 43,24%).

Ez a mintázat köszön vissza akkor is, amikor a munkatapasztalatot bevonjuk az elemzésbe. A magyarországi munkatapasztalattal nem rendelkezők kivételével megállapítható, hogy:

- akár rendelkezik valaki munkatapasztalattal, akár nem, ha fontosnak tekinti a munkáltató megbecsülését, akkor a relatív többség vinne haza munkát, ha a cég érdekei úgy kívánnak meg.
- akár rendelkezik valaki munkatapasztalattal, akár nem, ha nem fontos számára a munkáltató megbecsülése, akkor a tapasztalatlanok relatív többsége, a tapasztaltak abszolút többsége nem vinne haza munkát.

3.3. A kérdőív eredményeinek összegzése

A kérdőíves felmérés alapján a magyarországi és romániai fiatalok másként ítélik meg a munkaidő kívánatos hosszát. Az ideális munkaidő Magyarországon is és Romániában is a munkatapasztalattal rendelkezők közel harmada szerint napi nyolc óra, közel harmada szerint napi

hat óra. Ha a munkatapasztalattal rendelkezőket részletesebben vizsgáljuk, akkor eltéréseket figyelhetünk meg. A legfeljebb egyéves munkatapasztalattal rendelkező fiatalok esetében a magyarországi válaszadók relatív többsége szerint az ideális érték napi hét óra, a romániai válaszadók esetében a leggyakoribb válasz a napi hat óra. Több mint egy, de kevesebb mint három év tapasztalattal rendelkezők szintén eltérő véleményeket fogalmaztak meg a két országban. A több év munkatapasztalattal rendelkező magyarországi fiatalok egy része a munkatapasztalat növekedésével csökkentené, míg másik részük növelné a munka idejét. Románia esetében a tapasztalat növekedésével az ideális munkaidő mértéke is együtt mozog.

A túlmunkához való viszonyról hasonló módon vélekednek a magyarországi és romániai huszoneves, jogi és közgazdasági tanulmányokat folytató hallgatók. Munkatapasztalattól függetlenül a leggyakoribb tényező az, hogy „a munkáltató kérése nélkül is bent maradok megcsinálni, akár megfizetik, akár nem”.

A két ország fiatal gazdászai és jogászai ugyanakkor eltérően vélekednek arról, hogy vinnék-e haza munkát. Két jelenséget érdemes kiemelni. Egyfelől a munkatapasztalattal nem rendelkező romániai fiatalok közel azonos arányban választották a „ha nem készültem el vele, mindenképp”. Illetve a „ha a cég érdekei ezt kívánják” lehetőségeket. A kevesebb mint három év tapasztalattal rendelkezők jellemzően akkor vinnének haza munkát, „ha a cég érdekei azt megkívánnák”. Másrészt a mintában a munkatapasztalat növekedésével párhuzamosan nő a túlmunkához kapcsolódó egyéni érdek jelentősége.

A túlóra ellentételezésére a magyarországi válaszadók közel fele szerint elegendő a jogszabályban meghatározott mérték. Ezzel szemben a romániai válaszadók relatív többsége szerint magasabb összeg lenne reális. Azaz a túlóra-ellentételezést másként ítélik meg a két ország 20–29 éves közgazdászai és jogászai. Az eltérések mellett kimutatható egy együtt mozgás is a két ország gyakorlatában. A munkatapasztalat növekedésével nő azoknak az aránya, akik az ellentételezés módját a szabadidőben látják.

4. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A rendszerváltás előtt a keleti blokk államai a teljes foglalkoztatásra törekedtek. A magyar szabályozás az elmúlt harminc évben munkajogi szempontból nagyon aktív volt, hiszen a rendszerváltás óta kétszer történt meg kodifikációs szintű újraszabályozása. A hatályos magyar munkajogi szabályok 2012. július 1-jén léptek hatályba a teljes rekodifikációt követően. A törvényhez fűzött indoklás szerint azért volt szükség az új kódexre, mivel az 1992-es szabályozási szisztémában az állami és magánszektor kettéválasztása csak részben vezetett eredményre. A román Mt. 2011. évi módosításával kezdődően egyértelmű tendenciaként figyelhető meg a román munkajogban is a rugalmasabb munkavégzési lehetőségek irányába való eltolódás. Ez részben a munkavállalók igényeit kívánja kiszolgálni. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, a román Mt. egyelőre egy viszonylag merev keretbe helyezi a hazai munkajog adta lehetőségeket. Ez azonban nem feltétlenül rossz, hiszen ezáltal erőteljesebben tud megvalósulni a munkavállalói jogok védelme. Románia esetében láttuk, hogy a hatnapos munkahét elég sokáig fennmaradt. A magyar szabályok is lehetővé tették a ma átlagosnak mondható negyvenórás munkahetet meghaladó munkaidőt.

A rendszerváltás előtti munkajogi szabályok a munkaidő mennyiségét prioritálták mindkét országban (lásd hatnapos munkahét, heti több mint negyvenórás munkaidő). A munkaidő mennyiségi szemlélete felett az idő eljárt, hiszen a felmérésünk is megerősíteni tudja a korábbi kutatások eredményeit, miszerint az atipikus foglalkoztatás miatti rugalmas munkaidő szerepe érzékelhetően megnövekedett a Z generáció esetében.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Addison, J. T., & Surfild, C. J. (2009). Atypical work and employment continuity. *Industrial Relations*, 48(4), 655–683.
- Barbu, V., & Cernat, C. (2008). Limita minimă și maximă a timpului de muncă. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (3). <https://sintact.ro/#/publication/151000805> (Letöltve: 2020. 10. 13.)
- Câmpianu, V. I. (1967). *Dreptul muncii*. Editura Didactică și Pedagogică.
- Csanádi, Gy. (1970). *Munkajog*. Tankönyvkiadó.
- Csata, Zs. (2008). Helyzetkép a munkaerőpiaci keresletről Erdély magyarlakta vidékein. *Erdélyi Társadalom*, 6(1–2), 91–115.
- Delsen, L. (1998). When do men work part-time In J. O'Reilly & C. Fagan (szerk.). *Part-Time Prospects. An international comparison of parttime work in Europe, North America and the Pacific Rim* (57–76. o.). Routledge.
- Doudeijns, M. (1998). Are benefits a disincentive to work part-time? In J. O'Reilly, & C. Fagan (szerk.). *Part-Time Prospects. An international comparison of parttime work in Europe, North America and the Pacific Rim* (116–136. o.). Routledge.
- Drew, E. (1992). The part-time option? Women and part-time work in the European Community. *Women's Studies International Forum*, (15), 607–614.
- Ferge, Zs. (2019). Három évtized hullámszámai a közjólét szemszögéből. In Gy. Föles (szerk.). *± 30. Esszék közelmúltról és a közeljövőről* (73–94. o.). Napvilág Kiadó.
- Fierascu, I. (2005). Unele aspect privind timpul de muncă. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (1). <https://sintact.ro/#/publication/150995361> (Letöltve: 2020. 10. 13.)
- Filep, J., & Szirmai, B. (2006). A generációváltás kihívásai a magyar KKV szektorban. *Vezetéstudomány*, 37(6), 16–24.
- Geambașu, R. (2014). Részidős: fél munkás? A női rész munkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 12(1), 73–101. <https://doi.org/10.17177/77171.143>
- Geambașu, R. (2013). *Part-Time Work Among Women in Romania and Hungary*. PhD Thesis, Babeș-Bolyai University.
- Georgescu, L. (2019). Programul individualizat de muncă. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (5), 79–82.
- Gheorghe, M. (2018). Perioada în care salariatul se află la dispoziția angajatorului. Aspecte controversate. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (4), 49–57.

- Gyurgyák, J. (2017). Uralja-e a jövőt, aki a múltat uralja? A 20. századi magyar történelemtől – pillantás a 21. századból. In A. Jakab & L. Urbán (szerk.). *Hegymenet – Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon* (51–73. o.). Osiris Kiadó.
- Hárs, Á. (2013). Atipikus foglalkoztatási formák Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. *Közgazdasági Szemle*, 60(2), 224–250.
- Ioan, M. (2008). Inexistența unei limite minime a timpului de muncă în cazul contractului individual de muncă. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (5). <https://sintact.ro/#/publication/151001208>. (Letöltve: 2020. 10. 13.)
- Jakab, N., Prugberger, T., & Tóth, H. (2020): A magyar munka- és a közszolgálati jogi szabályozás alakulása a rendszerváltás után. *Polgári Szemle*, 16(1–3), 287–313. <https://doi.org/10.24307/psz.2020.0718>
- Lehoczkyné Kollonay, Cs. (2004). Néhány gondolat a rendszerváltás utáni munkajogunkról: „amerikanizálás” kontra „európaizálás”. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 64(2), 273–290.
- Medgyesi, M., & Róbert, P. (1998). *Munkaattitűdök időbeli változása 1989–1997 között*. TÁRKI.
- Menso, R. (2019). *A mi forradalmunk Romániában volt*. Helsinki Figyelő. https://helsinkifigyelo.blog.hu/2019/12/22/a_mi_forradalmunk_a_szomszedban_volt. (Letöltve: 2020. 12. 27.)
- Morărașu, Ș., & Grigorescu, A. (2019). Coordonatele flexibilității în stabilirea programului de muncă al salariaților. *Revista Română de Dreptul Muncii*, (2), 59–66.
- Prugberger, T., & Tóth, H. (2018). A magyar munka- és a közszolgálati jogi szabályozás alakulása a rendszerváltás után. In B. Arató (szerk.). *Jogalkotási tükrök 2010–2018* (306–329. o.). Patrocinium Kiadó.
- Prugberger, T., & Tóth, H., (2019). A 2012. évi Munka Törvénykönyvének egy újabb módosítása a rendkívüli munkavégzés korlátainak tágítása érdekében. *Jogtudományi Közlöny*, 74(1), 25–30.
- Rábaközi, A. (1991). Munkaidő. In I. Hegedűs (szerk.). *Munkajog* (179–194. o.). Tankönyvkiadó.
- Rubery, J. (1998). Part-time work: a threat to labour standards? In J. O’Reilly & C. Fagan (szerk.). *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim* (137–155. o.). Routledge.
- Ștefănescu, I. T. (2014). *Tratat teoretic și practic de drept al muncii*. Universul Juridic.
- Șomănescu, C. (2019). Experimentul suprataxării contractelor part-time și efectele sale: în doi ani numărul salariaților cu normă parțială a scăzut cu 35% la 575.000. *Economica.net*, (https://www.economica.net/efectele-supraimpozitarii-contractelor-part-time-in-doi-ani-numarul-salariatilor-cu-norma-partiala-a-scazut-cu-35prc-pana-la-575-000_177587.html). Letöltve: 2020. 12. 05.)
- Țiclea, A. (2015). *Tratat de dreptul muncii. Legislație. Doctrină. Jurisprudență*. Universul Juridic.
- Veres, V. (2003). A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a poszt-socialista Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 1(1), 87–112.

ET

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI
MOZAIK

2

Horváth István¹

Folyékony örömök. Alkoholpolitika és társadalom a romániai államszocializmus időszakában

Kivonat

Az alkoholfogyasztás, a modern ipari kapitalizmus és a bérmunka terjedése kontextusában a 18. századtól kezdődően fokozatosan nőtt. Ez a növekedés folytatódott Európa keleti és nyugati részében a második világháború után államszocialista rendszerbe átstrukturált országokban, így Romániában is. Jelen tanulmány az időszak alkoholpolitikai rendelkezéseiből kiindulva, az államszocialista periódus alkoholfogyasztási dinamikáját elemzi. Három periódus különíthető el: az alkohol mint stabil állami jövedék, a bővülő hozzáférés mint a jólét mutatója (növekvő fogyasztás), a harmadik a fogyasztási helyzetek behatárolásának és a fogyasztás visszafogásának a periódusa.

Kulcsszavak: társadalomtörténet, alkoholfogyasztás, életmód, kommunizmus, Románia

Abstract. Liquid Pleasures. Alcohol Control Policy and Society in the Period of Romanian State-socialism

In the context of modern industrial capitalism and the expansion of wage labor, the consumption of alcohol has gradually increased since the 18th century. This growth was present, both in Eastern and Western Europe, also in restructured state-socialist systems after the World War II, like in Romania. The present study analyzes the dynamics of alcohol consumption in the state-socialist period, using as a starting point the alcohol policies of that period. Three phases can be distinguished: alcohol, as considered a stable state income (due to increasing consumption), expanding access as an indicator of prosperity (increasing consumption), the third phase is on restraining consumption opportunities, consequently consumption too.

Keywords: social history, alcohol consumption, lifestyle, communism, Romania

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Horváth István (2020). Folyékony örömök. Alkoholpolitika és társadalom a romániai államszocializmusidőszakában. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 155–174. <https://doi.org/10.17177/77171.252>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Egyetemi tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) igazgatója. E-mail: ihorvath66@hotmail.com

A bér munka elterjedése, majd a nagyrészt önellátáson alapuló fogyasztásról a piaci rendszerben megszervezett ellátásra való áttérés és később, az iparosítás során rendszeresen nőtt az alkoholtermelés és -fogyasztás. Ennek mértéke a huszadik század elején a mi térségünkben is jelentősen megnövekedett. Magyarországon 1881-ben (100%-os alkoholra átszámítva) 10,3 literre (Paksi & Elekes, 1996: 23), Romániában 1920 körül meg ugyancsak 10 literre becsülték (Turda, 2011: 136) az egy főre jutó fogyasztást.

Reakcióként a növekvő fogyasztásra, Angliában már a tizenharmadik században (Burnett, 2012) a közép-kelet-európai térségben a tizenkilencedik század második felétől jelennek meg a különböző mértékletességi mozgalmak, amelyek általában az alkohol, mindenekelőtt a leginkább problematikusnak tartott párlatok fogyasztásának a visszafogását célozzák meg (Bonda & Tămaş, 2019: 116; Friedrich, 1901; Rotar, 2002; Zakar, 2016). Ezeket a törekvéseket felülírta a huszadik század közepétől egyértelműen növekvő globális alkoholtermelés és az egy főre számított alkoholfogyasztás is. Az Egészségügyi Világszervezet szakértői szerint csak 1965–1980 között a tiszta alkoholra átszámítva, az egy főre eső fogyasztás világszinten majdnem 15%-kal nőtt (Walsh & Grant, 1985b: 195). Ám mind a termelés, mind a fogyasztás növekedése mindenekelőtt az iparilag fejlett vagy az ezt a fejlődési irányt követő társadalmakra, régiókra volt jellemző: Európára, Észak-Amerikára, Ausztrália és Új-Zélandra, illetve Japánra és Koreára (Walsh & Grant, 1985a: 51). A növekedés mindenképpen jelentősnek mondható, hisz 1980 környékére, a globálisan (és amint említettem, a népesség növekedésénél gyorsabban) növekvő regisztrált alkoholfogyasztás fele Európában történt (a nyugati és keleti részében egyaránt), miközben a kontinens népessége az akkori globális populációnak csak nyolcadát tette ki (Singer, 1986: 117).

Tehát azokkal a radikális társadalomtörténeti váltásokkal párhuzamosan,² amelyek a munka társadalmi szerveződésének radikális átalakulásával jártak (a bér munka elterjedése, majd később az iparosítás és az ipari szervezeteken belül végzett munka meghatározóvá válása), változott, nőtt az alkoholos termékek fogyasztása is. A jelen tanulmány az ebben a periódusban Romániában is növekvő alkoholfogyasztás néhány társadalomtörténeti vonatkozását tekinti át az államszocialista időszak kontextusában. Két oka van annak, amiért az alkohol, e jelentős társadalmi szegmensek által fontosnak tartott termék, termelésére és fogyasztására, illetve annak szabályozására koncentrálnunk. Az alkohol nemcsak tudatmódosító, egészségügyi és szociális következményei, hanem átfogóbb gazdasági, társadalmi és kulturális funkciói révén sajátos terméknek számít. Előállítás, forgalmazása és főleg fogyasztása körülményei társadalmilag mélyen beágyazottak, és ezáltal a szórakozáson túl rávilágíthat nemcsak a szórakozás vagy a társas élet, hanem akár a munka és gazdasági élet társadalmi szerveződésének sajátosságaira, annak alakulására is (Social Issues Research Centre, 1998). Az előállítás, forgalmazás és fogyasztás szintjén történő hatalmi beavatkozások, az alkoholpolitika – még akkor is, ha azt nemes reformeri célok mozgatják – nehézkesen érvényesül. Nemegyszer ellenállást vagy olyan sajátos alkalmazkodási formákat eredményez, amelyek elemzése és értelmezése társadalomtörténetileg releváns. Ugyanakkor az alkoholra koncentrálni egyfajta ürügy is. Hisz az alkoholtermelés, elosztás

2 A jelen tanulmány részlet egy, a romániai államszocializmus periódusának társadalomtörténetéről készülő kéziratból.

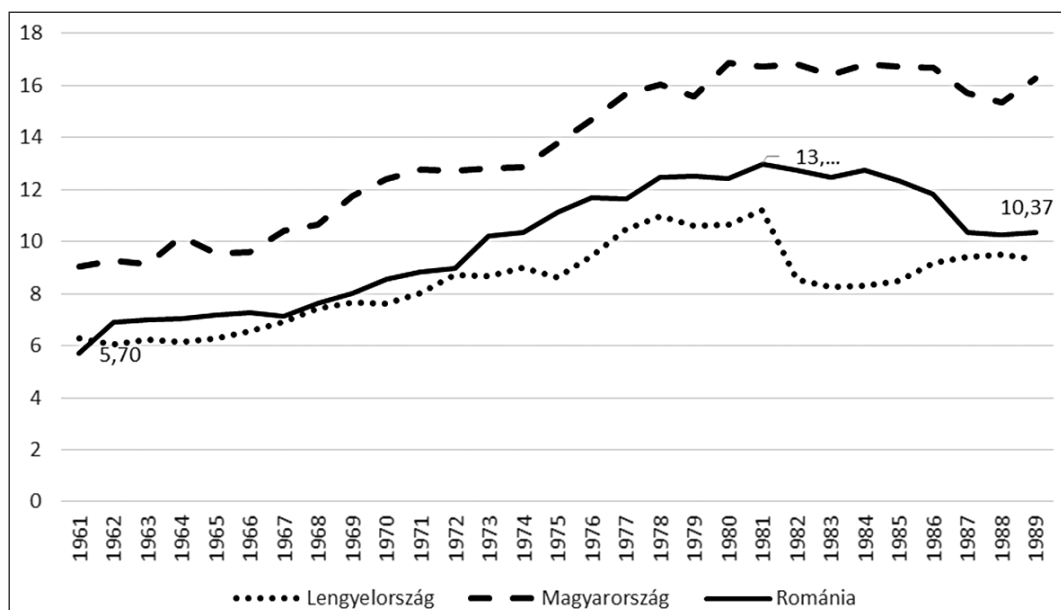
és fogyasztás szabályozása, az alkoholpolitika rálátást enged általában az államszocialista időszak termelés- és elosztásszervezési, valamint fogyasztási sajátosságaira.

A ROMÁNIAI ALKOHOLFogyasztás ALAKULÁSA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN

A hozzáférhető adatok szerint Romániában 1950-hez képest 1980-ra a sörtermelés tizenegyszeresére, 880 000 hektoliterről 9 734 000 hektoliterre növekedett (Murgescu, 2010: 353), a párlatok (az erős) termelése 2,2-szeresére, más italoké 5,8-szorosára növekedett (Poradzisz, 1991: 129). A 15 éves és annál idősebb népesség egy főre eső tiszta etanolba (liter tiszta szeszbe) átszámított fogyasztása az 1961-es 5,7 literrel az 1989-es 10,4 literre, azaz 82,5%-kal nőtt. Az 1961–1989 periódusban az egy főre (15+ évesek) eső sörfogyasztás több mint négyszeresére (410%-ra) nőtt, a borfogyasztás csak 15,9%-kal módosult, más italoké több mint kétszeresére, 237%-ra nőtt (Rădulescu & Dâmboeanu, 2006: 449–450). Vagyis az államszocializmus időszaka alatt Románia átalakult egy dominánsan bor- és (nem bortermő vidékeken) párlatfogyasztó országból egy vegyes italfogyasztású állammá.

Habár az államszocializmus periódusában az alkoholfogyasztás növekedése jelentősnek tűnik, és elszigetelten mindenképpen az, de szűkebb regionális összehasonlításban (a szocialista tömb országaihoz viszonyítva) Románia a középmezőnybe tartozott. Számos országban (Magyarország, Csehszlovákia) már a kiinduló (hatvanas évekre jellemző) regisztrált fogyasztási értékek magasabbak voltak a romániai mutatóknál, és azok is maradtak a nyolcvanas évek végéig. A regisztrált növekedés mértékét illetően viszont Románia valamelyest kiemelkedik a régió országai közül, hisz az elemzett majdnem harmincéves periódus egészére nézve (1961–1989) itt nőtt a leginkább a fogyasztás: a már említett 82,5%-os mutató az 1981-es csúcspontnak számító évben az 1961-es adatokhoz viszonyítva 123%-os növekedést jelent. Ehhez képest Magyarország mutatóinak növekedése 1961–1989 között „csak” 80,5%-os volt, az 1980-as csúcspontban 87,1%, Lengyelországé 1961–1989 között „csak” 48,8%-os volt, viszont az 1980-as csúcspontban 78,8%. Az egyéni, regisztrált (látható)³ fogyasztásban Románia a régió középmezőnyébe tartozott a huszadik század közepén. Habár a látható alkoholfogyasztás valamivel dinamikusabban nőtt, mint általában a régióban, tekintettel a viszonylag alacsony kiinduló (1961-es) regisztrált fogyasztási szintre, a hivatalos statisztikák alapján nem vált „élfogyasztóvá”. Úgy tűnik, hogy a szocialista tömbből erre a címre leginkább Bulgária, Magyarország, Szovjetunió, de mindenekelőtt Kelet-Németország (Kochan, 2011) pályázhatott esélyel.

3 Terjedelmi okokból nem foglalkozunk a nem regisztrált fogyasztás kérdésével (a későbbiekben röviden utalunk rá).

1. ábra. Egy főre eső etanol (liter tiszta szeszbe átszámított) fogyasztásának alakulása évenként (15+ éves népességre) 1961–1989 között Lengyelországban, Magyarországon és Romániában 1961–1989 között

Figure 1. Yearly consumption per capita of pure alcohol (for population aged 15 or above) between 1961–1989 in Poland, Hungary and Romania

Forrás: WHO, The Global Health Observatory alapján saját szerkesztés

Ami az egy főre eső fogyasztás trendjeit illeti, az elemzett periódusban kisebb nagyobb mértékű, de emelkedő dinamikát mutatnak, egészen a nyolcvanas évek elejéig, amikor legalábbis Románia esetében az alkoholfogyasztás megtorpanni látszik, majd a nyolcvanas évek második felében valamelyest visszaesik. Ezt igazolják a hozzáférhető alkoholyártási statisztikák is, amelyek szerint a nyolcvanas évek során az addig növekvő sörgyártás (amelynek volumene 1980-ban az 1970-es mennyiség 227%-át jelentette) stagnál, illetve az időjárástól függő bortermelés jelentősen fluktuál, 1989-ben például csak az 1982-es termés harmadát regisztrálják (INS, 2018: 139). A párlatok gyártására nem találtunk adatot. Mindez a termelési beszűkülés, illetve fluktuáció olyan feltételek közepette zajlott, hogy az 1966 végi abortusztilalom nyomán született kohorszok tagjai 1967–1970 között kétszer annyian voltak, mint az 1993–1996 között születettek, a nyolcvanas években léptek felnőttkorba, így 1989-re a 15 év feletti korcsoportok összesített aránya 1,7%-kal volt nagyobb az 1977-es hasonló korévekenél (INS, 2018: 29). Vagyis a fogyasztás növekedési dinamikájának a visszaesése egyrészt a gyártás növekedési stagnálásának és a fogyasztói korévek (15+) volumenének növekedésével magyarázható.

Persze a csökkenésnek átfogóbb magyarázata lehet. A nyolcvanas évekig a kommunista tömb majdnem minden országában az alkoholfogyasztás, pontosabban az alkoholizmus tabu-téma volt. A nyolcvanas évek első felétől a kelet-európai tömb majdnem minden államában (és nem csak) az alkoholfogyasztás közegészségügyi hatásai, az alkoholizmus mértéke nyilvánosan

felvállalt és kezelendő problémaként jelent meg (Eberstadt, 1989). Románia egyfajta kivételt képzett, nem annyira a létező problémákat, hanem azok hivatalos felvállalását illetően. Például az Egészségügyi Világszervezetnek az alkoholfogyasztásról és annak hatásairól szervezett 1982-es előkészítő kerekasztalán a román küldöttség hivatalos álláspont szerint az alkoholfogyasztást nem tekinti olyan jelenségnek, amely komolyabb egészségügyi, társadalmi és gazdasági problémák forrása lehetne (World Health Assembly, 1982: 39). És tény, hogy Romániában ebben a periódusban nem volt hivatalosan meghirdetett mértékletességi politika, legalábbis Lengyelországhoz vagy Szovjetunióhoz hasonló formákban nem. Ami igaz, az igaz viszont, hogy a hetvenes évek második felében elfogadtak egy, a fogyasztást szigorúan szabályozó törvénycsomagot, amelyre ráerősített egy 1981-ben elfogadott törvényt. Kérdéses marad, hogy ezek a törvények kései hatásának tudható-e be ez a csökkenés, vagy csak egyszerűen az 1982-től kezdődő általános lakossági fogyasztáscsökkenés keretei között csökkent a hivatalos, kereskedelmi alkoholkiadást is (nyersanyag-átcsoportosítás más termelői ágazatok irányába, esetleg megnövekedett alkoholexport). Vagy esetleg arról van szó, hogy a Ceaușescu-rezsimben már létező reformtörekvésnek – amely a létező munkáséletmód bizonyos vonzatait, többek között az alkoholfogyasztási szokásokat problematikusnak tartotta (Anton, 2019) – az általános elvonások közepette engedtek teret?

AZ ITAL AZ ALAP⁴ – AZ ALKOHOL POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Az államszocializmus időszakának két fontos alkoholpolitikai mozzanata van (Lehto, 1995), amely jól rávilágít az alkohol politikai-közgazdaságtani vonatkozásaira: az egyik az 1980-as évek eleji lengyel, másik a nyolcvanas évek közepén kezdeményezett gorbacsovi (részleges) alkoholtilalom (Eberstadt, 1989; Tarschys, 1993).

A lengyel eset az a Szolidaritás szakszervezet által 1980-ban elindított tüntetéssorozattal kapcsolatos (Bielinska-Kwapisz & Mielecka-Kubien, 2011; Moskalewicz, 1993). A tüntetők, mindenekelőtt azért, hogy a hatalom ne tudja kijátszani ellenük a „részes rendzavarónak” minősítés kártyáját, nemcsak mértékletességet, hanem majdnem teljes absztinenciát vállaltak a tüntetés alatt. Majd a politikai tárgyalások kontextusában azt vetették az államszocialista rezsim szemére, hogy az olcsó, mindenhol kapható vodkához – amely terméket a lengyel államszocialista rendszer gazdaságpolitikai célként támogatott – való hozzáférés időbeni bővülése,⁵ tulajdonképpen a vásárlóerő illúziójának a fenntartása. Röviden: az olcsó mánor hatalmi ellenőrzési eszköz volt. A politikai egyeztetések során egy mértékletességet megcélzó politikai irányváltást sikerült kialakítani, amit 1982-ben törvény formájában ki is hirdettek, egy ideig ki is fejtette hatását, de 1984-től kezdődően az addig csökkenő mértékű fogyasztás újra növekvő pályára állt

4 Utalás a román szállóigére *Băutura e temelie!*, amelyet számos helyzetben alkalmaznak (felhívás a mulatságok kezdetén a bemelegítő, hangulatföldobó italkörökre), vagy egy olyan viszony leírása, amelyre az alkalmi együtt ivás (elvontabban kommenzalitás – egy asztalnál evés, ami egyenrangúságot és közelséget jelent) során kialakult közelség a jellemző.

5 A 15 évesnél idősebb lakosságra számított, éves regisztrált tiszta alkoholfogyasztás 1961-ben 6,27, 1980-ban 10,66 liter volt.

(Moskalewicz, 1993: 140). 1985-ben a mindenféle költségvetési bevételre összesített lengyel alkoholjövedék a jövedelmek 18%-át tette ki (Eberstadt, 1989: 107).

A gorbacsovi első reformok egyike a nagyon magas⁶ szovjet alkoholfogyasztás visszafogása volt. Szovjetunióban az alkoholbevételek 1927-ben az összköltségvetés 12%-át, 1965-ben 11,5%-át, 1982-ben 12-13%-át tették ki (Tarschys, 1993: 9–10). Nos, habár a kezdetekben Gorbacsovnak sikerült visszaszorítani a párton és az adminisztráción belüli ellenállást, és 1985-ben elindította a radikális alkoholfogyasztás-visszaszorítási programot, de 1988-ban majdnem a program teljes feladását jelentő visszalépésekre kényszerült. Radikálisan megnövekedett a házi gyártásban, illetve az illegális termelők által forgalmazott (nem mindig biztonságos) termékek volumene, jelentősen fokozta az amúgy is növekvő rendszerellenes elégedetlenséget, és nem utolsósorban jelentős, pótolhatatlan kieséseket eredményezett az amúgy is gyengélkedő állami bevételek esetében.

E két eset jól példázza, hogy az államszocializmus időszaka alatti növekvő alkoholfogyasztási trendben egyaránt fontos lehetett az alkohol (mint állami bevétel) gazdasági szerepe, de a problémamentes, kialakult lakossági igényekhez igazodó hozzáférésnek, esetleg a bővülő fogyasztásnak valamiféle rendszerstabilizáló szerepe is volt. Mindenképpen tény, hogy az alkoholfogyasztást radikálisan módosító politikák – akár gazdasági, akár társadalmi stabilitási okokból álltak ki az ügy mellett –, nem voltak túl sikeresek.

Ami a gazdasági vonzatokat illeti, a modern államok viszonylag hamar felfedezték az alkohol terjedő népszerűsége okán felsejlő bevétellehetőséget (kocsmáztatás, esetleg gyártási vagy áruforgalmi monopólium), és főleg a párlatok terjedése következményeként jelentős költségvetési bevételekre tettek szert. Persze ezáltal közvetett módon legitimálva nemcsak a fogyasztást, hanem (egyfajta, nem föltétlenül felvállalt strukturális következményként) szorgalmazva annak növekvő mértékét is (Snow, 2001: 484–485). Vagyis az alkoholfogyasztás mértékének növekedése (habár nem következménye) nem független a termék adóhozadéki vonzataitól, a különböző formákban gyakorolt állami monopoljog révén, hisz az alkohol (a dohányhoz, sóhoz, esetleg játékkártyához vagy gyufához hasonlóan) rendszeres és stabil államkincstári jövedelmet jelentetett.

Nem volt ez másképp Romániában sem. 1932-ben az alkoholt állami monopóliumnak nyilvánítják, és kiépítik a Szeszjövedéket („Administrația Comercială MAT” (Monopolul Alcoolului și Tutunului / Szeszjövedék Kereskedelmi Igazgatóság).⁷ Ez az intézmény volt hivatott biztosítani az iparilag termelt alkoholos alapú termékek kizárólagos állami forgalmazását (Tămaș, 2011).

Az ipari termelésű alkohol volumene jelentős volt, és valamelyest már háttérbe szorította mindenekelőtt a bor és a házi gyártású párlatok fogyasztását, de ez utóbbi még mindig jelentős volt. 1935-ben az akkori Románia területén 60 300, különböző termelési kapacitású pálinkafőzdét regisztráltak (Axenciuc, 2000a: 227), persze a zöme házi gyártású párlatok készítésére alkalmas eszköz volt, ami nem mindig esett az állami monopólium körébe. Ugyanebben az

6 A 15 évesnél idősebb lakosságra számított, éves regisztrált tiszta alkoholfogyasztás 1980-ban 15 liter volt, ehhez még hozzáadódott egy becsült három liter (Tarschys, 1993: 16).

7 BU-F-01287 Monopolul Alcoolului și Taxelor de Consumație, 1904-1952 <http://cautare-b.archivenationale.ro/cautare-b/detail.aspx?ID=136861> (Letöltve: 2020. 12. 03.)

évben az alkohol monopóliumból származó indirekt adóbevételek a jövedelmek 7,1%-át tették ki, miközben a közvetett adók abban az évben a költségvetés 69,9%-át jelentették (Axenciuc, 2000b: 629, 647). Vagyis csak az iparilag termelt alkohol monopóliumból befolyó jövedelmek az akkori összköltségvetés 4,9%-át teszik ki. Persze ez csak a minimum, amit az alkohol hozott, az akkori államkassza bevételi tételeinél. Ugyanis a majdnem 5%-nyi, alkoholforgalmazási monopóliumhoz kapcsolódó azonosítható jövedelemre rátevéődnek még a különböző áruforgalmi helyek, illetve a kocsmák, vendéglők működtetésével járó más adók (amelyek differenciálatlanul a más költségvetési jövedelmi tételeknél jelennek meg).

Érzékeltetésképpen: 1929-ben az akkor Fogaras megyéhez tartozó, 1511 lelket számláló Dragoson (Drăguș) a kocsmáros egy évben összesen 13 016 lej adót fizetett az államnak (Herseni, 1933), olyan feltételek közepette, hogy abban a periódusban egy Erdélyben faiparban dolgozó munkás havi átlagbére 1800–1900 lej között.

Vagyis nem túlzás azt becsülni, hogy az alkoholgyártás, -forgalmazás és -fogyasztás során termelt költségvetési bevétel 1935-ben az összköltségvetés hozzávetőleg 8-9%-át tehetette ki. Habár az államszocializmus periódusára vonatkozóan nincs hozzáférés hasonló szerkezetű statisztikához, a nagytérségi viszonyítás (például összehasonlítás Lengyelországgal, mely esetében a romániaihoz hasonló a fogyasztás volumene és dinamikája) alapján joggal feltételezhetjük, hogy ebben a periódusban is legalább hasonló (a becsülnél inkább magasabb, mint alacsonyabb) részarányt képviselhetett az alkohol „hozzájárulása” a költségvetési bevételekhez.

Mivel az alkohol monopóliuma viszonylag stabil, jelentős volumenű költségvetési bevételi forrást jelentett, és az adóbehajtás rendszere a Szeszjövédéken (MAT) működött, az alkohol volt egyike azon termékeknek, amelyek révén az államszocializmus első éveiben még több jövedelemhez próbált jutni az amúgy jelentős nehézségekkel szembesülő, kommunisták által dominált, majd teljes mértékben a Román Munkáspárt által ellenőrzött kormány.

Az 1945–1947-es periódusban egy főre számított GDP (melynek átlaga 1935–1939 között 436 lejes volt) 56%-ra, azaz átlag 256 lejre csökkent (Anghelache és mtsai., 2018: 7). 1947 január 1-én a reálbér az 1938-as érték 40%-a volt, és a vásárlóerő az adott év folyamán a lej hígulásával párhuzamosan fokozatosan gyengült. 1947 augusztusára egy könyvelői fizetés kétféle millió lej volt olyan feltételek közepette, hogy egy tojás nyolcezer, egy liter tej tizenötezer és egy kiló sajt százötvenezer lej volt (Aioanei, 2018: 312). Ekkorra már a tényleges vásárlóerő az 1938-as 20%-a körül lehetett (Costache, 2017: 87). A pénzügyi instabilitást egy súlyos élelmezési krízis duplázta. A háborút és az 1946–1947-es katasztrofális szárazságot követően a hústermelés összértéke 1947-ben az 1938-as szint 33% százalékára, a gabonatermelés 53%-ra csökkent (saját számítás Axenciuc, 1996: 706, 720 alapján). Még ha az időközben bekövetkezett területi változásokat és implicit népességszökkenést is figyelembe vesszük, a csökkenés egyszerűen katasztrofális volt. Mindezt tetézték az 1944. augusztus 23-i fegyverszünet után Romániára kirótt terhek: hadijóvátétel és az országon átvonuló, valamint az ország területen tartózkodó szovjet Vörös Hadsereg ellátási kötelezettsége (élelmezése és ruházása), illetve a Sovrom (szovjet–román) vegyesvállalatokon keresztül lezajló erőforrás-elvonás, amely akár az akkori költségvetés felét is kitehette (Réti, 1990: 21, 28–29).

A növekvő költségvetési problémák közepette 1948 novemberében az állam alkohol feletti monopóliumot kiterjesztik az ipari gyártású párlatokról minden pálinkafélére, beleértve a kisüsti jellegű házi gyártmányú szilva- és más gyümölcspálinkát is (RMSZ, 1948). Illetve megelő-

zendő az állami monopólium ellenőrzése alatt nem álló házi termékek árusítását, a bort és a pálinkát pohárba kimérve nem forgalmazhatták, kizárólag csak a Szeszjövődék (MAT) préselt feliratozású, dugaszolt palackjaiban kerülhettek a pultokra, ideértve a kocsmákat is (RMSZ, 1948). Nagy felháborodást kelthetett ez utóbbi, alapvetően életszerűtlen, és kizárólag a monopólium érvényesítésének a hatékonyságát megcélzó intézkedés, mert pár hónapra rá, 1949 áprilisában meg is szüntették, újra lehetővé téve, hogy a kocsmák a bort és a pálinkát pohárba is mérhessék (RMSZ, 1949d). Majd 1949 végén az eléggé felgyorsult infláció közepette a Szeszjövődék (MAT) átlag 20%-kal csökkenti az általa forgalmazott legtöbb termék árát (RMSZ, 1949a, 1949b, 1949c). Majd 1952-ben lemond az alkoholforgalmazás monopóliumáról (1952/286. rendelet). Igaz, ekkorra már a nagy, ipari termelői kapacitásokat államosítják, a gyártás (ipari és házi) engedélyezése állami és helyhatósági hatáskör marad (kapacitástól függetlenül minden, párlat készítésére alkalmas eszközt regisztrálni kell), illetve a termelőket kötelezik a termelt mennyiségek pontos nyilvántartására, előírják az állami elosztórendszerekkel kötött szerződés kötelezettségét, a magántermelők által megtermelt alkohol javarészt hatóságilag megszabott árakon kell leadni. Vagyis mivel az állam már akkorra rendelkezett a nagyobb termelőkapacitások feletti tulajdonjoggal, illetve adminisztratív eszközökkel kontrollálta a többi termelőt, így elláthatta a majdnem egyeduralgó elosztószerepét az alkoholellátásban. Így az 1947 előtt a piacgazdasági rendszeren belül érvényes monopólium részben tárgyaltanná vált. Igaz az ötvenes, sőt a hatvanas évek során sem volt abszolút mértékű az állam egyedi alkoholelosztó szerepe. 1952–1957 között a leadási kötelezettség teljesítése után fennmaradó mennyiségek esetén valamennyi szabadabb, a központi elosztórendszeren kívüli kereskedelmi teret biztosít a magántermelésnek is. De 1957-ben ezt a magánkereskedelmi részt továbbkorlátozzák, a magántermelők és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében a leadási kvóta után fennmaradó rész értékesítése kizárólag otthoni, termelői helyen belüli eladási formában lehetséges, annak bármilyen tágabb kereskedelmi formában (piacokon, helyi vendéglőkben stb.) történő értékesítését kizárva (1957/504. rend.). 1969-ben megszigorítják a be nem jelentett termelési eszközök használatára, a termelt mennyiségre vonatkozó nyilvántartási kötelezettség és a leadási kötelezettség be nem tartására vonatkozó büntetőjogi szankciókat (1969/51. rend.). Az 1971-es bortörvény megtiltja a házilag gyártott bor és bármilyen párlat bármilyen jellegű forgalmazását, a „házilag gyártott” alkoholos italok kizárólag saját fogyasztásra használhatóak (1971/21. törvény).

Vagyis a nagyipari termelők államosítása mellett az államszocialista rendszer fokozatosan kiterjesztette az ellenőrzést a házi gyártásra is egyrészt azért, hogy a párlatok készítésére alkalmas eszközök szigorú nyilvántartásának próbált érvényt szerezni, illetve a megtermelt párlatok egy részének a leadását írta elő, becsatornázza azt az állami elosztórendszerekbe. Másrészt törvények útján szorította vissza az ezeken a rendszereken kívüli kereskedelmet, elviekben pusztán a házi fogyasztásra korlátozva azt. Végigtekintve a szabályozási folyamatot, ez amolyan húzd meg, ereszd meg, szigorítások-lazítások váltakozásaként történt, de alapvetően az alkoholdermélés és forgalmazás minél teljesebb ellenőrzését követve. Ezt figyelembe véve igazoltnak tekinthető az az általános feltevés (Room & Jernigan, 2000), miszerint a regisztrált, látható fogyasztási statisztikák által tükrözött fogyasztás, illetve annak a fentebb bemutatott növekedése nem teljes mértékben a fogyasztás tényleges növekedésének, hanem az állami ellenőrzés (és implicit a nyilvántartott fogyasztásba vétel) fentebb vázolt kiterjesztésének tudható be.

Vagyis a román államszocializmus alkoholpolitikájának az első fázisa az alkoholgyártás és -forgalmazás minél nagyobb mértékű ellenőrzését tűzi ki célul, és teszi ezt minden valószínűséggel abból a pénzügyi megfontolásból, hogy az alkohol stabil és jelentős költségvetési bevételt jelent. Hogy mennyire volt sikeres ez a politika? A kor sajtójában számos beszámolót találni, hogy a különböző állami, illetve szövetkezeti raktárokhoz történő hatósági kiszállások nyilván tartási rendellenességeket állapítottak meg. Bizonyos termékekből a leltárakban feltüntetettnél több volt a raktáron. De ezen túlmenően a házi gyártás egy jó része biztosan nem került bele a hivatalos forgalomba. Egyrészt a nyilvántartott pálinkafőzők esetében is kérdéses, hogy mennyire lelkiismeretesen regisztrálták a lefőzött, és számították ki a kötelezően leadott mennyiségeket. Másrészt a nem regisztrált házi főzés – az egészen kicsi (tömbházlakásokban használt) tíz literestől, az 50, 70 sőt 100 literes kazánokig terjedően – gyakori jelenség volt a legtöbb gyümölcsstermő vidéken, és mindenekelőtt ott, ahol a gyümölcsösök magántulajdonban maradtak (Muică & Turnock, 2008). Márpedig 1985-ben hivatalos statisztikák szerint az őszgyümölcs-termelés 62%-a, ezen beleül a megtermelt szilva 79%-a a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságában vagy a magánkézben levő gyümölcsösökben termelt meg (Cernescu, 1988: 131). Ugyanakkor az állami ellenőrzés alatt kereskedelmi forgalomba kerülő pálinkák viszonylatában a házi pálinkának messze kimagasló volt a társadalmi értékelése. Minden bizonnyal minőségi okokból is. Ám ugyanakkor a házi pálinka egyfajta, akár a külföldi márkás italokkal összehasonlítható, státusfogyasztási szimbólum volt. Mi több, olyan szimbolikus terméként működött, amelynek ajándékozásával ugyanúgy kiemelt figyelmet, befolyást lehetett szerezni, mint a szűkösen hozzáférhető kávéval vagy márkás cigarettával. És az ilyen szimbolikus javakhoz való hozzáférésben (végső soron a termelési és forgalmazási feketehálózat fenntartásában) érdekelt volt mindenki, a helyi rendőrtől kezdődően a néptanácselnökön keresztül a megyei párttitkárig (Kideckel, 1984; Muică & Turnock, 2008).⁸

Vagyis az államszocializmus konszolidációjának az időszakában az alkoholtermelés és -fogyasztás fölötti állami ellenőrzés kiterjesztése volt a jellemző. Több mint valószínű, hogy államháztartási jövedelemszerzési megfontolásokból is. Ugyanezen logika alapján az állami alkoholtermelés fokozatos növekedésnek indult. És habár úgy tűnik, hogy nagymértékben visszaszorította a magántermelést, a házi gyártás megmaradt a szürke-, feketegazdaság fontos szektoraként, a mindent átfogó informális szektor (Sampson, 1986) részeként. Mi több, a házi párlatok nem pusztán fogyasztásra használt, hanem azon túlmutató értékekkel rendelkező, szimbolikus, a második gazdaság egyik meghatározó termékévé, csereeszközévé vált.

8 Persze mindez megkérdőjelezi a fogyasztás nagyságrendjét, 1990 év eleji becslések a nem regisztrált fogyasztást 2-4 liter körülire becsülik.

ÍGYÁL, MERT AZ LEGALÁBB MEGLÁTSZIK

Az alkohol kulturális beágyazottságát elemző antropológiai irodalom a fogyasztás kapcsán néhány „kulturális univerzálét” (majdnem minden kultúrában érvényesülő szabályozási mintát) rögzít. Az egyik ilyen a fogyasztás társasági jellegére, a magányos ivás társadalmi elítélésére vonatkozik (Social Issues Research Centre, 1998: 15–18). A társadalmilag elfogadott ivás, még ha magánszférában is zajlik, alapvetően társas tevékenység. A kocsmázás, nyilvános ivás esetében is érvényesül a közösségi jellegű fogyasztás elvárása, de rájön még egy vonatkozás: a fogyasztás státuskifejező jellege. Vagyis egy illetén szituációban a „fogyasztó azon vágya testesül meg, hogy státuszt kifejező javak birtoklásával növeljék presztízsüket” (Kovács, 2014: 26). Ugyanakkor az ivási szituációk társadalmi, illetve politikai szabályozottságának a vonatkozásai is fontosak. A mértékletességet morális kérdésként kezelő (töbnyire, de nem kizárólag észak-európai protestáns) társadalmakban a nyilvános alkoholfogyasztást erősen korlátozó jelleg érvényesült. A fogyasztási színtereket jól és egyértelműen behatárolták, az azokon kívüli nyilvános fogyasztás nemcsak a törvénnyel, hanem a közerkölccsel ellentétesnek számított. Az olyan országokban, ahol az alkoholfogyasztás kapcsán nem érvényesült egy általánosabb jellegű morális nyomás (pl. Európa déli része), a nyilvános alkoholfogyasztási helyzeteket sokkal elfogadóbban kezelték. A nyilvános alkoholfogyasztásra leválasztott, kijelölt funkcióhelyek, helyzetek elhatárolása nem egyértelmű, illetve a közmegítélés sokkal megengedőbb a nem szokványos (értsd nem pontosan az arra behatárolt térben történő) nyilvános alkoholfogyasztási helyzetek kapcsán (Levine, 1992; Social Issues Research Centre, 1998: 26).

A nyilvános alkoholfogyasztás Romániában inkább ez utóbbi viszonyulás mentén szerveződött. A behatárolt magánszféra és a kocsmák között számos nyilvános szituációban alakultak ki többnyire ad hoc nyilvános fogyasztási szituációk. Az ingázó munkaerő ivott az állomáson és a tömegszállítási eszközön, akár reggel, munkába menés előtt vagy hazafelé, a mezőről hazatartó paraszt az üzlet előtt, az együtt lógó fiatalok a parkban vagy a falusi kultúrotthon kertjében, annak bejárata előtt (vö. a magyarországi helyzettel, Balázs, 1991).

A romániai államszocializmus alkoholpolitikájának egyik irányvonalát a társadalom által nagyon lezserül értelmezett nyilvános fogyasztás szigorítása jelentette. Persze mindennek a célja nem a fogyasztás mérséklése, hanem a nyilvános fogyasztási szituációk egyértelmű behatárolása volt, egyféleképpen a civilizáltabbnak tartott, mértékletességi kultúrákra jellemző fogyasztási minták kialakítása.

Ennek az első fázisa a vendéglátóipar fejlesztése volt.

Az elosztási, kereskedelmi rendszerek „szocialista átalakítása” azaz államosítása az 1940-es évek végén kezdődött, és hozzávetőleg két évtized alatt teljesen felszámolták a kereskedelmen belüli magántulajdont. Ez a felszámolás az elosztási rendszer, a kiskereskedelmi területi hálózat jelentős visszaesését jelentette, amelyet az 1950-es évek kezdetétől fokozatosan (és mondhatni, hogy a létező szocializmus évei alatt folyamatosan) igyekeztek visszaépíteni.

1. táblázat. Kiskereskedelmi hálózat alakulása Romániában 1948–1989 között

Table 1. Retail sector in Romania, for selected years in the period 1948–1989

Év	Egységek száma	Tulajdonforma			Személyzet éves átlaga (ezer fő)
		Állami	Szövetkezeti	Magán	
1948	105 357	1952	5 459	97 946	141,7
1950	65 795	7762	19 805	38 228	248,6
1960	50 789	23 535	26 654	600	332
1970	61 556	61 556	30 874		440,0
1980	78 746	40 582	38 164		465,2
1989	82 035	41 876	40 159		468,6

Forrás: CNS, 1990: 566

Az újrateremtett szocialista kereskedelmi rendszeren belül a vendéglátóipar dinamikája valamivel kiemelkedőbb volt az élelmiszerek és az ipari fogyasztási cikkek hálózatának a növekedésénél.

2. táblázat. Kiskereskedelmi hálózat alakulása Romániában 1960–1989 között, felbontva általános jellegű és vendéglátóipari egységekre

Table 2. Retail sector in Romania, for selected years in the period 1948–1989, details for general stores and restaurants and pubs

Évek	Kereskedelmi egységek	Általános (élelmiszer és más fogyasztási cikkek)	Vendéglátóipari
1960	50 789	40 227	9 962
1970	61 556	47 454	14 102
1980	78 746	58 109	20 637
1989	82 035	58 597	23 438
Az összes egységhez viszonyított százalék az illető évben			
1960	100	80,2	19,8
1970	100	77,1	22,1
1980	100	73,8	26,2
1989	100	71,4	28,6
Növekedési dinamika (1960 – 100%)			
1960	100	100	100
1970	123	118	142
1980	157	144	207
1989	163	146	235

Forrás: Ristea és mtsai., 2018: 426

A vendéglátóipari egységek többnyire vendéglőket, büféket és kocsmákat, kisebb mértékben cukrász- és péksüteményt árusító üzleteket jelentettek. Például 1960-ban a közéleti egységek

ségek zömét, 9,1%-át tették ki csak a cukrászdák, és habár ezek száma más vendéglátóipari egységekhez viszonyítva valamivel gyorsabban növekedett – 1967-re már 12,7%-át tették ki a cukrászdák (Direcția Centrală de Statistică, 1968: 492) –, alapvetően a növekedési dinamika az alkoholt is felszolgáló vendéglátóipari egységekre volt jellemző, hisz 1960–1989 között a vendéglátóipari egységek száma 135%-kal nőtt, míg a más kereskedelmi egységeké csak 46%-kal. Az ellátórendszerek és főleg a vendéglátás növekedése Romániában a legkiemelkedőbb volt a szocialista országok tömbjén belül. Így a kiskereskedelmi forgalom növekedési rátája 1960 és 1977 között (1960 = 100) Romániában 411 (a legnagyobb a szocialista tömbben), a vendéglátó-forgalom növekedési rátája 1960 és 1977 között (1960 = 100) Romániában 529 (a legnagyobb a szocialista tömbben), és az egy főre jutó vendéglátó-forgalom növekedési rátája 1960 és 1977 között (1960 = 100) Romániában 499,7 – ismét a legnagyobb a szocialista tömbben (H. E., 1980).

Vagyis a létező államszocializmus időszakában nemcsak az alkoholdermélés és -fogyasztás mértéke, hanem az ezeknek a fogyasztására behatárolt funkcionális terek, italt felszolgáló vendéglátóipari egységek száma is növekedett. És ezekben az egységekben növekedett a fogyasztás is. 1950–1989 között a kiskereskedelmi áruforgalom volumene tizenhatszorosára nőtt, ezen belül az élelmiszereké tizenötöszeresére, az ipari fogyasztási cikkeké tizenhatszorosára, a vendéglátóipari egységekben elköltött összeg huszonnégyeszeresére emelkedett (Ristea és mtsai., 2018: 428).

Ez a költségárány a háztartási kiadások vonatkozásában is viszonylag sokat jelentett. A hatvanas évekre vonatkozó adatok szerint éves átlagban a kiskereskedelemben kifizetett összegek 10,5–12%-át költötték el vendéglátóipari egységekben (Direcția Centrală de Statistică, 1968: 497).⁹ Ugyancsak arra a periódusra vonatkozó adat szerint „az ország vendéglőinek, falatozóinak, büféinek és cukrászdáinak összeforgalma 60 (írd és mondd: hatvan) százalékban az italtra alapozódott, a falusi egységekben pedig 74,9 (!?) százalékban” (Blénesi, 1967). Vagyis nem megalapozatlan azt számítani, hogy csak a vendéglátóiparon belül, az összkereskedelmi forgalom 8–9%-át költötték alkoholra, ehhez még hozzájön az élelmiszerüzletekben vásárolt mennyiség, ami összárban lehet, hogy nem, de volumenben többet jelenthetett a vendéglői drágább fogyasztásnál, vagyis nem túlzott feltételezni, hogy a hatvanas években a hivatalos kereskedelmi forgalomban elköltött összegek 14–16%-át, vagyis az átlagos családi büdzsé legkevesebb 9–10%-t költötték alkoholra. Összehasonlításképpen, hasonló periódusban a Szovjetunióban a családi költségvetésből alkoholra költött részarányt 10–15% körülire teszik (Tarschys, 1993: 12; White, 1996).

Vagyis a hatvanas-hetvenes évek elejének alkoholpolitikáját az általánosabb jóléti feltételek megteremtése mellett az alkoholfogyasztási keretek bővítése jellemezte. Habár a statisztika arra mutat rá, hogy a vendéglátóipari fogyasztás, a kocsmázás keretei bővültek, valószínűsíthető, hogy mindez nem fogta vissza a nyilvános fogyasztás más formáit, mert számos törvény nem általában a fogyasztás, hanem bizonyos fogyasztási szinterek és helyzetek, túlzott fogyasztás

9 Kiemelendő, hogy jelentősek voltak a regionális eltérések a megbecsülhető alkoholfogyasztás, alkoholköltségek mértékét illetően. Például 1967-ben országos átlagban a kiskereskedelmi forgalom 12%-át költötték el vendéglátóipari egységekben, Hargita megyében ez 14,4% volt.

következtében bekövetkező állapotok (részegség) mentén próbálta visszafogni, nem általában az alkoholivást, hanem annak nyilvános fogyasztását, illetve az szeszes italhoz hozzáférő személyek körét. Ez az alkoholpolitikai irányváltás első jelei a hatvanas évek végén mutatkoznak, de a fordulat az 1976-os alkoholtörvényekben kulminált (1969/2503. határozat, 1970/153. rend., 1975/51. rend., 1975/76 rend.), és hát ez az alkoholpolitikai irányváltás a fogyasztás „civilizálást”, alapvetően a mértékletességet célozza meg.

Az ebben a szakaszban hozott rendelkezések egyértelműen szűkíteni próbálják a fogyasztási helyszíneket, megtiltva az alkohol forgalmazását cukrászdákban, zöldségüzletekben és ipari vagy más intézményi keretekben működő büfékben, benzinkutaknál, intézményi, iskolai étkezdékben, ifjúsági klubokban, iskolák, vállalatok környékén. Illetve tiltják az élelmiszerüzletekben, otthoni fogyasztásra eladott alkohol „helybeni” fogyasztását. 1976–1977 során körülbelül kétezer vendéglátóipari egységet (az 1970-ben regisztráltak kb. 14%-át) zárnak be, de a népi elégedetlenség okán a hatóságok újra kinyitják azokat (Anton, 2019: 190–191). Ugyanakkor előirányozta a vendéglátóipari egységek egy részének a profilváltását, célként kitűzve a kész- és félkész ételeket felszolgáló egységek részarányának a növekedését. Korlátozzák a vendéglői alkoholfogyasztás időbeni lehetőségeit is: legkorábban reggel tíztől legkésőbb hajnali egy óráig (kivéve a külön engedélyezésnek alávetett éjjeli bárókat) volt erre lehetőség. Korlátozza és szigorítja a kiskorú személyek hozzáférést az alkoholhoz.

A legelső alkoholfogyasztási korhatárt szabályozó romániai jogszabályt 1908-ban fogadták el (1908. 03. 08./alkoholtörvény), amely 16 éves korhatárt szab meg a nyilvános helyen történő italfogyasztás esetében. Az 1969-es jogszabály (1969/2503. hat.) is ugyanezt irányozza elő. Elvben, mivel eléggé többértelműen fogalmazza meg a szabálysértés tényállását: bárki által, nyilvános helyen vagy vendéglátóipari egységben nem lehet fogyasztásra adni szeszes italt 16 év alatti kiskorúnak, olyan mennyiségben, hogy az részegséget okozzon. Ami akár úgy is értelmezhető, hogy amennyiben nem eredményez részegséget, a 16 év alattiak nyugodtan fogyaszthatnak alkoholt. Ezt a határozatot egy 1970-es dekrétum váltja fel (1970/153. rend.), amely már egyértelműbb és megengedőbb: ennek megfelelően szabálysértésnek minősül a 14 év alatti kiskorúakat alkohollal kiszolgálni vagy számukra italt vásárolni. Majd 1975-ben rögzítik a most is érvényes szabályt (1975/76. rend.): a vendéglátóipari egységekben tilos (18 éven aluli) kiskorúakat alkohollal kiszolgálni.

Büntetik nemcsak a közrend megzavarását előidéző viselkedést, hanem a nyilvánvaló részegséget nyilvános helyeken, és a kocsmákban a részegségért és azok következményeiért egyfajta képpen a kiszolgálókat teszik felelőssé, akiknek megtiltják az ittas állapotban levő személyek kiszolgálását. Ennek az alkoholpolitikának a szigorodását jól jelzi ez utóbbi rendelkezés megszerzése esetén a kiszolgálónak kiróható büntetés mértékének az alakulása: 1969-ben 100–200 lej (a nettó átlagbér, 1180 lej 9–18%-a), az 1976-os alkoholtörvény szerint 3000–10 000 lej (a nettó átlagbér, 1712 lej kétszeresétől a majdnem hatszorosáig).

A konszolidált államszocializmus (hozzávetőleg 1954–1981) alkoholpolitikáját sajátos kettség jellemzi. Az első periódusban az általánosan növekvő jóléti időszak kontextusában bővül a hozzáférés, nemcsak a volumen és terméktípusok, hanem a fogyasztási szinterek vonatkozásában is (vendéglátóipar). Majd a hetvenes évek közepétől beindul egyfajta mértékletességet megcélzó kurzusváltás. Úgy tűnik, hogy nem annyira a fogyasztás mérsékelése a cél, hanem a nyilvános fogyasztási helyzetek (és az azokon belüli viselkedés) szűkítő szabályozása.

„A MUNKAHELY NEM KOCSMA, HOGY EGÉSZ NAP OTT LEGYÉL” – AZ ALKOHOL ÉS A MUNKA VILÁGA

Az alkoholfogyasztás nemcsak a fontosabb közösségi, családi ünnepek velejárja, hanem a mindennapi munkavégzés, a munka és a relaxáció közötti „kis” átmeneti rituáléknak is jelölője. Az alkoholt egyszerre használhatták munkakezdési felvezetőként, a kis, munka közbeni szünetek járuléknak, illetve levezetőként, hogy meglegyen az átmenet a munka és a pihenés között. Ez így volt már a tizenkilencedik század során is a paraszti Székelyföldön, ahol a pálinka a napszámok természetbeni juttatásainak kötelező velejárója volt: „átalános szokás a házi napszámokat élelmezéssel látni el, a mi a következő mérsékelt, de nagyon valószínű értéket képviseli: reggel pálinka kenyérral 3 kr / 7–8 órákor ebéd 6 kr / 12 órákor délebéd, vastagétel pálinkával 10 kr / estve felé ozsonnára pálinka, kenyér, néha egy kis túró 6 kr / estve pálinka, kenyér húsos étel, vagy túrós, tejes puliszka 15 kr. Együtt: 40 kr.” (Kozma, 1879: 168).

De a munka társadalmi szervezésének az átalakulása során az alkoholfogyasztás nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari bérmunkával is számos vonatban összekapcsolódott. Egyrészt ott volt a párlatok, a pálinka kapcsán annak erőt adó, egészségmegőrző jellegébe vetett általánosabb hit, amely a pálinkának erősítő ital jellegét tulajdonított: „[a munkás] az iszákosságot tagadja, nem mintha bevallani restellné, hanem azért, mert a naponként két-három ízben mindenkor 3–4 Krajczárért éveken át folytatott pálinkaivást nem tartja iszákosságnak. A munkás az alkoholnak ily alakban való, naponként egy-két, vagy az időjáráshoz mérten többszöri bekebelezését mintegy tápanyagnak tekinti...” (Friedrich, 1901: 95). A kocsmák (legalábbis egy részük) mint nyilvános helyek sajátos munkaerő-közvetítői színterekként működtek (mi több, egyes marxisták munkamozgalmi gyülekezőhelyként is kezelték), gyakorlatban volt a munkabér egy részének természetben, többek között alkoholban történő kifizetése, sőt a munkabér alkoholban történő megelőlegezése is. Röviden a huszadik század elején, sőt a közepén is a munkavégzés és az italozás, értelemszerűen az alkoholos befolyásoltság alatti munkavégzés, nemhogy nem váltak el egymástól, hanem (bizonyos határokon belüli) egymásra tevődésük elfogadott, legalábbis megtűr volt (Balázs, 1991).

A szocialista iparosítás nem egyszerűen általánosabb jellegű gazdasági szerkezetváltást jelentett, hanem a munkaviszonyoknak a modern munkaszervezési, szervezeti elvekhez történő igazodását, a termelési viszonyok jelentős mértékű formalizálódását. Ezeknek az elveknek és gyakorlatoknak megfelelően általánosabb munkafegyelmi, hatékonysági és partikulárisabb munkavédelmi megfontolásokból az alkoholos befolyásoltságnak, értelemszerűen a munkahelyi alkoholfogyasztásnak nem volt tere. Vagyis a szocialista iparosítás mint a munka nagyobb hatékonyságát, termelékenységét és biztonságát megcélzó, formális szabályozásra épülő folyamat szétválasztani igyekezett az alkoholfogyasztást és a szervezeti környezetben végzett munkát. Az alkoholfogyasztás és a munka radikális szétválasztása (persze más munkaszervezési technikákkal egyetemben), akár egyfajta fentről lefele érvényesülő civilizációs folyamatként is értelmezhető (Wouters, 1986). Hisz lényegében többről volt szó a munkahelyi alkoholfogyasztás, illetve alkoholos befolyásoltság állapotában történő munkavégzés tiltásánál, ezen túlmenően érvényesíteni próbálta azokat a szűkebb szervezeti és általánosabb ideológiai értékeket és célokat, amelyek jegyében mindez történt: termelékenység, fegyelem, munkaverseny, ötéves terv teljesítése stb.

A munkahelyi alkoholfogyasztás ezen rend érvényesítése mellett, sőt ennek ellenében folytatódott. Egyrészt volt egy alkalmi, de viszonylag gyakori jellege: születésnapok, nyugdíjba vonulás, fontosabb családi ünnepek kapcsán illet „megtisztelni” a munkatársakat, hisz a legtöbb esetben az ipari munkaközösségi kapcsolatokat nemcsak szervezeti helyzetként, viszonyként, hanem a munkahelyi, munkatársi viszonyokat átfogóbb társadalmi kötelékként értelmezték. Az alkalmi „kínálgatások” az így értelmezett kötelékek kialakítását, visszaigazolását vagy megerősítését szolgálták, mindenekelőtt azokkal, akikkel nem volt munkahelyen kívül is fenntartott viszony. De ezeken az alkalmakon túlmenően, ha nem is rendszeres, de gyakori volt „meginni valamit”. Például fizetésnapokon nem várták meg a munkaidő végét, hanem valaki gyorsan kiszaladt, és vásárolt valami innivalót. Vagy ha fusítottak valamit a munkahelyen (otthoni használatra készítettek valamit, mondjuk összehegesztettek egy karácsonyfátartót), akkor a segítséget legalább egy felessel illet megtisztelni, amit nemegyszer nem a kocsmában ittak meg, hanem a munkahelyen. Esetleg megerősítő, fizikai munkáért vagy akár unalmas rutint feltételező munkavégzés feloldására is fogyasztottak szeszes italt.

Az alkalmi (de azért eléggé gyakori) munkahelyi iszogatások egyrészt a tradicionális alkoholfogyasztási berögződések maradványaiként (amikor a munka és az ivás még nem zárták ki egymást) értelmezhetőek, de ugyanakkor egyfajta reakció is az iparosodás által, fentről lefele érvényesített szervezeti formalizációs törekvésekre. Egyfajta informalizációs stratégia, amely különböző mértékű lázadás a szervezeti rend ellen és annak kikerülése (Wouters, 1986), annak a lentől lefele érvényesített stratégiának az érvényesítése, mely szerint a munkavégzés nemcsak szervezetenként koordinált együttműködés, hanem azon túlmutató, személyesíthető társas vonzásokkal is bír.

Hogy mekkora lehetett a munkahelyi alkoholfogyasztás vagy alkoholos befolyás alatti munkavégzés mértéke Romániában? Nehéz megbecsülni. De például egy 1985-ben Magyarországon munkaidőben végzett munkahelyi alkoholszondás vizsgálat eredménye szerint a vizsgált népesség 9%-a ittas volt (Eberstadt, 1989: 107). Romániában, habár a fentebbiekhez hasonló átfogó vizsgálatok nem ismeretesek, a hetvenes évek közepétől kezdődően számos olyan rendelet lát napvilágot, amely egyes sajátos szakmák esetében a munkahelyen korlátozza az alkoholfogyasztást vagy az alkoholos befolyás alatti munkavégzést. És általában a munkajog, illetve egyes vállalatok belső rendszabályai, belső ellenőrzések és szankciókon keresztül próbálták elfogadható korlátok között tartani a jelenséget, persze, valamelyes rugalmassággal, és az esetenként előforduló problémás vagy akár tragikus következményekkel.

Éppen ezért volt meghökentő még a vállaltvezetők, de talán még inkább az alsóbb vezetők, termelésirányítók, mesterek, részlegvezetők számára a romániai alkoholpolitika talán legdrakonikusabb törvényének az érvényesítése, amely 1981-ben kriminalizálta a legtöbb ipari munkahelyen az alkoholfogyasztást. Ennek a törvénynek megfelelően alkoholt bevinni, fogyasztani vagy a munkahelyen ittas állapotban dolgozni bűnténynek minősült, melyre három hónaptól két évig terjedő börtönbüntetést lehetett kiszabni (1981/400. rend.).¹⁰

10 Decret nr. 400/1981 pentru instituirea unor reguli privind exploatarea și intretinerea utilajelor, instalațiilor și mașinilor, întărirea ordinii și disciplinei în muncă, 18-as cikkely. *Buletinul Oficial*, 112/29 dec. 1981. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=1274 (Letöltve: 2020. 11. 12.)

Ez már előjele az államszocializmus utolsó periódusának, amelyet nemcsak a fogyasztási helyzetekre vonatkozó szűkítő szabályozás, hanem az alkoholhoz történő hozzáférés beszűkülése jellemez. Az alkohol hiánycikk lesz nemcsak a vendéglőkben, hanem az üzletekben is. Fia-talkori emlék maradt, hogy a vasárnapi sörözéskor egyszerre több korsót is csapolattunk személyenként, hisz a nedű bármikor kifogyhatott, és viszonylag rövid idő alatt így is történt. Mi pedig, látva a később jövők csalódását, büszkén ittuk a gondosan előre megvásárolt, nap által rég átmelegített nedűnket.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A romániai alkoholfogyasztás dinamikája az államszocializmus periódusa alatt sajátos volt. Növekvő trendet mutatott a hetvenes évekig, majd a nyolcvanas évek második felében az egy főre számított fogyasztás visszaesése tapasztalható. Mindez anélkül, hogy a növekvő fogyasztást hivatalosan társadalmi problémaként vállalta volna fel a rendszer, és hivatalosan meghirdetett, felvállalt volna valami (például a gorbacsovi politikához hasonló) mértékletességi kezdeményezést.

Ebben a folyamatban elkülöníthető három eltérő logika mentén strukturált periódus: 1947-től az ötvenes évek közepéig – az alkoholgyártás és -forgalmazás fölötti állami ellenőrzés kiterjesztése és ezen belül a fogyasztás növelése. Nem kizárt, hogy az alkoholjövedéknek az államháztartási fontossága miatt.

Az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek második feléig – a fogyasztási helyszínek és helyzetek, a vendéglátóipar fejlesztése mint a jóléti, fogyasztói szocializmus egyik eleme. Ez hozzájárul a fogyasztás növekedéséhez.

A hetvenes évek második felétől a nyolcvanas évek végéig – a fogyasztási helyzetek korlátozó szabályozása, ami az általánosabb fogyasztási korlátozásokkal párhuzamosan a hivatalosan regisztrált alkoholfogyasztás valamelyes csökkenését is eredményezte.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Aioanei, A. (2018). Tehnocratul din umbră: Aurel Vijoli și planificarea economiei în România „democrat-populară”. *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, LV(LV)*, 301–323.
- Anghelache, C.; Anghel, M.-G.; Dumbravă, Ș. G., & Marinescu, A. I. (2018). Repere privind evoluția produsului intern brut până în anul 1947. *Revista Română de Statistică*, 12, 3–32.
- Anton, M. (2019). Educarea bunului gust în România socialistă. Norme ideologice și practici sociale. *Studii și materiale de istorie contemporană (SMIC)*, 18, 183–201.
- Axenciuc, V. (1996). *Evoluția economică a României: cercetări statistico-istorice 1859-1947. Agricultura* (Vol. 2). Editura Academiei Române.
- Axenciuc, V. (2000a). *Avuția națională a României. Cercetări istorice comparate 1860-1939*. Centrul Român de Economie Comparată și Consensuală. Expert.

- Axenciuc, V. (2000b). *Evoluția economică a României: cercetări statistico-istorice. Monedă, credit, comerț, finanțe publice*. (Vol. 3). Editura Academiei Române.
- Balázs, G. (1991). A pálinka néprajzához. (Pálinkafogyasztás a mindennapok során és a közösségi munkák alkalmával). *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 27, 306–312.
- Bielinska-Kwapisz, A., & Mielecka-Kubien, Z. (2011). Alcohol consumption and its adverse effects in Poland in years 1950–2005. *Economics Research International*. <https://doi.org/10.1155/2011/870714>
- Blénesi, E. (1967). Jó itvágyat! *Előre*, 6056, 1., 5.
- Bonda, I. M., & Tămaș, O. M. (2019). Between Abstinence and Prohibition. Actions for Combating Alcoholism in Transylvania During World War I. *Transylvanian Review*, 28(2), 36–52.
- Burnett, J. (2012). *Liquid Pleasures: a Social History of Drinks in Modern Britain*. Routledge.
- Cernescu, T. (1988). Locul gospodăriei țărănești în agricultura cooperatistă. *Viitorul Social*, (2), 127–134.
- CNS (1990). *Anuarul Statistic al României 1990*. Comisia Națională pentru Statistică.
- Costache, B. (2017). Reformele monetare postbelice din România în contextul relațiilor româno-sovietice, 1947-1952. *Arhivele Totalitarismului*, (1–2), 86–104.
- Direcția Centrală de Statistică (1968). *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1968*. Direcția Centrală de Statistică.
- Eberstadt, N. (1989). Health and Mortality in Eastern Europe 1965 to 1985. In J. E. C. United States Congress (szerk.). *Pressures for Reform in the East European Economies: Study Papers* (Vol. 1, 97–119. o.). U. S. Government Printing Office.
- Friedrich, V. (1901). Az alkoholizmus és az ellene való védekezés (Első közlemény). *Közgazdasági Szemle*, (25), 95–104.
- H. E. (1980). Az európai szocialista országok vendéglátásának fejlődése. *Kereskedelmi Szemle*, 21(6), 45–46.
- Herseni, T. (1933). Câteva date privitoare la o cârciumă țărănească. *Arhiva pentru știință și reformă socială*, XV(1–2), 138–156.
- INS (2018). *România: un secol de istorie: date statistice*. Editura Institutului Național de Statistică.
- Kideckel, D. (1984). Drinking up: alcohol, class, and social change in rural Romania. *East European Quarterly*, (18), 431.
- Kochan, T. (2011). *Blauer Würger: so trank die DDR*. Aufbau Verlag.
- Kovács, K. (2014). A vebleni hivalkodó fogyasztás elméletének továbbfejlődése és újszerű megnyilvánulásai. *Competitio*, 13(2), 23–35.
- Kozma, F. (1879). *A Székegyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Fraklin-Társulat Nyomdája.
- Lehto, J. (1995). Alcohol policy in the changing Eastern Europe. *Nordisk Alkoholtidskrift (Nordic Alcohol Studies)*, 12(1_suppl), 61–72.
- Levine, H. G. (1992). Temperance cultures. Concern about Alcohol Problems in Nordic and English-speaking Cultures. In L. Malcom, E. Griffith, & D. D. Colin (szerk.). *The nature of alcohol and drug related problems* (16–36. o.). Oxford University Press.

- Moskalewicz, J. (1993). Lessons to be learnt from Poland's attempt at moderating its consumption of alcohol. *Addiction*, 88, 135S-142S.
- Mucă, N., & Turnock, D. (2008). „Țuică” in Romania: the Historical Geography of Rural Distilling. *Review of Historical Geography and Toponomastics*, III(5-6), 77-114.
- Murgescu, B. (2010). *România și Europa: acumularea decalajelor economice: 1500-2010*. Polirom.
- Paksi, B., & Elekes, Z. (1996). A magyar lakosság italfogyasztási szokásai. In I. E. I. Cserne (szerk.), *Produktivitás, prevenció és alkoholproblémák* (23-43. o.). Mediconsult.
- Poradzisz, S. (1991). The Society and Its Environment. In R. D. Bachman & E. K. Keefe (szerk.), *Romania: a country study* (61-132. o.). Federal Research Division, Library of Congress
- Rădulescu, S. M., & Dâmboeanu, C. (2006). Consumul și abuzul de alcool ca problemă socială și medicală. *Revista Română de Sociologie*, XVII(5-6), 433-461.
- Réti, G. (1990). A román tervgazdaság kialakulása 1944-1956. In G. Hunya, T. Réti, A. R. Süle, & L. Tóth (szerk.). *România 1944-1990. Gazdaság- és politikatörténet* (13-48. o.). Atlantisz Kiadó (Medvetánc).
- Ristea, A. L., Valeriu, I. F., & Vainer, A. (2018). Comerțul interior. In A. Iancu, G. Georgescu, & V. Axenciuc (szerk.), *Economia României după Marea Unire*. (Vol. 2, 415-436. o.). Editura Academiei Române.
- RMSZ (1948). Új alapokra helyezik a szeszesitaleladást. *Romániai Magyar Szó*, 1948. november 15., 2.
- RMSZ (1949a). A M.A.T. központ leszállította a likörök, különleges pálinkák és vermuth árát. *Romániai Magyar Szó*, 1949. augusztus 6.
- RMSZ (1949b). A M.A.T. központja leszállított áron árúsítja a legjobb minőségű borokat. *Romániai Magyar Szó*, 1949. július 22.
- RMSZ (1949c). Megállapították a sör hivatalos árát. *Romániai Magyar Szó*, 1949. május 18.
- RMSZ (1949d). Újból szabaddá tették a poharas italmérést. *Romániai Magyar Szó*, 1949. április 23., 3.
- Room, R., & Jernigan, D. (2000). The ambiguous role of alcohol in economic and social development. *Addiction*, 95(12), 523-535.
- Rotar, M. (2002). Apa care arde în flăcări. Dimensiuni ale alcoolismului în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. *Caiete de antropologie istorică*, 8-9, 155-186.
- Sampson, S. (1986). The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos*, 44, 44-66.
- Singer, M. (1986). Toward a political-economy of alcoholism: The missing link in the anthropology of drinking. *Social Science & Medicine*, 23(2), 113-130.
- Snow, G. (2001). Alcohol and Temperance. In P. N. Stearns (szerk.). *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000* (Vol. 3, 483-497). Charles Scribner.
- Social Issues Research Centre (1998). *Social and Cultural Aspects of Drinking. A Report to the Amsterdam Group*. The Social Issues Research Centre.
- Tămas, O. M. (2011). The Financial Guard and the State Monopoly over Alcohol in Romania in the 1930s. *Romanian Journal of Population Studies*, 5(Supplement), 173-189.

- Tarschys, D. (1993). The success of a failure: Gorbachev's alcohol policy, 1985–88. *Europe-Asia Studies*, 45(1), 7–25. <https://doi.org/10.1080/09668139308412074>
- Turda, M. (2011). Gheorghe Banu's Theory of Rural Biology in the 1929s Romania. In C. Bărbulescu & A. Ciupală (szerk.). *Medicine, Hygiene and Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries* (125–140. o.). Editura Mega.
- Walsh, B. M., & Grant, M. (1985a). *Public health implications of alcohol production and trade*. Albany –World Health Organization.
- Walsh, B. M., & Grant, M. (1985b). *Public health implications of alcohol production and trade. Round table*. Paper presented at the World Health Forum, Geneva.
- White, S. (1996). *Russia goes dry: alcohol, state and society*. Cambridge University Press.
- World Health Assembly (1982). *Background document for reference and use at the technical discussions on "Alcohol consumption and alcohol-related problems: development of national policies and programmes"*. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/159257>. (Letöltve: 2020. 11. 03.)
- World Health Organization. The WHO Global Information System on Alcohol and Health. (Letöltve: 2020. 11. 03.)
- World Health Organization. The Global Health Observatory. <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/topic-details/GHO/levels-of-consumption> (Letöltve: 2020. 11. 04.)
- Wouters, C. (1986). Formalization and Informalization: Changing Tension Balances in Civilizing Processes. *Theory, Culture & Society*, 3(2), 1–18. <https://doi.org/10.1177/0263276486003002002>
- Zakar, P. (2016). Mértékletességi egyesületek a kassai egyházmegyében az 1840-es években. In J. Balogh & J. Pap (szerk.). *Nemesi és polgári szerek, reprezentáció és interpretáció* (215–227. o.). Eszterházy Károly Egyetem Kiadó.

HIVATKOZOTT TÖRVÉNYEK, JOGI SZABÁLYOZÁSOK (KRONOLÓGIAI SORRENDEN)

- Legea pentru monopolul vânzării băuturilor spirtoase în comunele rurale și măsuri în contra beției din 06. 03. 1908. *Broșură*, nr. 0 din 06 martie 1908.
- Decret nr. 286 din 29 august 1952. *Buletinul Oficial*, nr. 37 din 1 octombrie 1953.
- Decret nr. 504 din 17 octombrie 1957 privind producția, vânzarea, circulația și desfacerea băuturilor alcoolice. *Buletinul Oficial*, nr. 29 din 21 octombrie 1957.
- Decret nr. 51 din 29 ianuarie 1969 pentru modificarea Decretului nr. 504/1957 privind producția, vânzarea, circulația și desfacerea bauturilor alcoolice. *Buletinul Oficial*, nr. 15 din 30 ianuarie 1969.
- Hotărârea nr. 2503/1969 privind stabilirea și sancționarea contravențiilor la regulile generale de comerț. *Buletinul Oficial*, nr. 156 din 31 decembrie 1969.
- Decretul nr. 153/1970 pentru stabilirea și sancționarea unor contravenții privind regulile de conviețuire socială, ordinea și liniștea publică. *Buletinul Oficial*, nr. 33 din 13 aprilie 1970.
- Lege nr. 21 din 17 decembrie 1971 vicii și vinului. *Monitorul Oficial*, nr. 156 din 17 decembrie 1971.

Decretul nr. 51/1975 cu privire la stabilirea programului de funcționare a unităților comerciale și de alimentație publică. *Buletinul Oficial*, nr. 50 din 30 mai 1975.

Decretul nr. 76 /1975 privind unele măsuri referitoare la desfacerea băuturilor alcoolice prin unitățile comerțului socialist. *Buletinul Oficial*, nr. 73 din 15 iulie 1975.

Decret nr. 400/1981 pentru instituirea unor reguli privind exploatarea și intretinerea utilajelor, instalațiilor și mașinilor, întărirea ordinii și disciplinei în muncă. *Buletinul Oficial*, nr. 112 din 29 decembrie 1981.

ET

ADATOK ÉS FOLYAMATOK

3

Tóth-Batizán Emese Emőke,¹ Gáspár Szeréna,² Csata Zsombor,³ Barna Gergő⁴ **Egészségügyi ellátás és halálokok Erdélyben⁵**

Kivonat

A tanulmányban először röviden bemutatjuk Románia egészségügyi rendszerében a rendszerváltás után bekövetkezett fontosabb változásokat, valamint azokat a stratégiákat és jogszabályokat, amelyek ezeket alakították. Ezt követően olyan idősorokat vizsgálunk meg, amelyek kiemelkedően fontosak az ország közegészségügyi állapotának a jellemzése szempontjából. A bemutatásban először az országos adatokat hasonlítjuk össze az EU-s országokéval, majd Erdélyre fókuszáltan elemezzük az országon belüli regionális eltéréseket is.

Kulcsszavak: egészségügyi ellátás, egészségügyi reformok, halálokok, regionális különbségek, Erdély – Románia

Abstract. Health Services and Causes of Death in Transylvania, Romania

The study briefly presents the major changes that have taken place in the Romanian health care system in recent decades, as well as the strategies and legislative reforms that shaped these transformations. We examine time series data with primary relevance for the public health situation in the country. First, we compare national data with those from the other EU countries, then – with a special focus on Transylvania – we will highlight the regional differences within the country.

Keywords: health services, healthcare reforms, regional disparities, causes of death, Transylvania – Romania

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Tóth-Batizán Emese Emőke, Gáspár Szeréna, Csata Zsombor, Barna Gergő (2020). Egészségügyi ellátás és halálokok Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 18(2), 177–209. <https://doi.org/10.17177/77171.253>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdleng=en>.

- 1 A szerző szociológus, posztdoktori kutató, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontja, Budapest. E-mail: bmesike@yahoo.com.
- 2 A szerző szociológus, egyetemi hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Matematika és Informatika Kar, Kolozsvár. E-mail: szabotekla717@gmail.com.
- 3 A szerző szociológus, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest; egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munka Kar, Kolozsvár. E-mail: csata.zsombor@tk.hu.
- 4 A szerző szociológus, a SoDiSo Research közvélemény-kutató cég és az Erdélystat – erdélyi statisztikai szolgálat vezetője, Kolozsvár. E-mail: barna.gergo@erdelystat.ro.
- 5 A tanulmány empirikus része az Erdélystat.ro-n megjelent statisztikai elemzéseken alapul (Erdélystat, 2020a, 2020b)

I. ROMÁNIA EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZERE

Románia egészségügyi rendszere európai uniós viszonylatban sereghajtó. A romániai lakosság közegészségügyi állapota, a születéskor várható élethossz, a csecsemőhalandósági ráta és több más hasonló relevanciájú mutató az EU-s lista végére pozicionálja az országot. Romániában a születéskor várható átlagos élettartam 2018-ban 75,3 év volt (Eurostat, 2020a) (csupán Lettország és Bulgária rendelkezik alacsonyabb mutatókkal). A csecsemőhalandóság tekintetében Romániában jelentős javulás észlelhető ugyan (2007 és 2018 között tizenkét ezrelékről hat ezreldre csökkent), ez a ráta azonban továbbra is a legmagasabb az EU-ban (Eurostat, 2020b).

Ezeket a mutatókat részben magyarázza, hogy az GDP egészségügyi kiadásokra fordított hányada Romániában a legalacsonyabb (Eurostat, 2020c). Míg Németországban a GDP 11,1%-át, Franciaországban a 11,5%-át egészségügyre költik, addig Románia a bruttó nemzeti termékének mindössze 5%-át fordítja egészségügyi kiadásokra (az EU-s átlag 9,9%). Egy ország gazdasági jóléte, az egészségügyre fordított kiadásai és a lakosság közegészségügyi állapota között lineáris kauzalitási viszony van. A szegénység, az alultápláltság, a gyenge minőségű egészségügyi szolgáltatások, valamint az ezekhez való korlátozott hozzáférés jelentős hatással van a csecsemőhalandóságra, a születéskor várható élettartamra, az egészséges évek számára stb. (Clichici, 2017: 54). Az egészségügyi rendszer szervezetlensége, rossz hatékonysága és inkoherens működése ezeknek a mutatóknak a további romlásához vezet.

A román egészségügyi rendszer 1989 óta folyamatos átalakítás alatt van (Vlădescu és mtsai., 2016: 125), ezek a reformok viszont – elsősorban a változó politikai erőviszonyok és az alulf finanszírozottság miatt – csak részben érték el a kívánt hatást. A román egészségügyi rendszer működését szabályozó legfontosabb törvényeket 1995-ben és 2002-ben hozták. Emellett az egészségügyi minisztérium 2004-ben kidolgozott egy országos egészségügyi stratégiát, azonban ez semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt. A korábbi jogszabályokat és rendeleteket váltotta fel a 95/2006-os törvény, amely már az európai uniós jogharmonizáció jegyében készült, előkészítvén Románia 2007-es EU-s csatlakozását.

2008 előtt az egészségügyi reformok inkrementális jellegűek voltak, érintetlenül hagyták a rendszer egészének működését, és nem voltak tekintettel az egészségügyben hozott módosításoknak a többi ágazatokra kiterjedő hatásaira sem. Ezt a korszakot a javaslatok viszonylag könnyű kezelhetősége jellemezte egy alapjaiban érintetlenül hagyott, ám rosszul működő struktúrán belül, hiányoztak továbbá a reformokat megalapozó, illetve a változtatások eredményeit nyomon követő hatástanulmányok is (Vlădescu és mtsai., 2016: 126).

2008 és 2012 között egy radikális, a teljes egészségügyi rendszer működését átfogó reformot dolgoztak ki. Országos és nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank, WHO), szakemberek bevonásával készült a nagyszabású egészségügyi tervezet, amelynek hatályba léptetését 2012-re tűzték ki. Ez a tervezet számtalan, az egész rendszert átalakító intézkedést tartalmazott. Nagyobb mozgásteret és több lehetőséget kívánt adni a rendszeren belül az egészségügyi magánintézményeknek, illetve célul tűzte ki az egészségügyi szolgáltatások minőségének mérhetővé tételét is. Prioritásként kezelte volna az egészségbiztosítás fizetése alól felmentett személyek számának csökkentését, illetve lehetővé tette volna, hogy a költségvetésből finanszírozott egészségbiztosítási pénztárak mellett profitorientált magánpénztárak is létrejöhessenek. Nagyobb szabadságot biztosított volna a kórházaknak a működésük meghatározásában és az ott dolgozó egészségügyi

alkalmazottak bérezésében. Bevezetésre javasolta a költség-volumen, illetve a költség-volumen-eredmény típusú szerződéseket. Szorgalmazta egy olyan intézmény létrehozását, amelynek az egészségügghöz kapcsolódó információk rendszerezése, disszeminálása, az egészségügyi stratégiák kidolgozása, valamint az egészségügyi szolgáltatások minőségi standardjainak meghatározása lett volna a feladata. A törvénytervezetet 2011 decemberében mutatták be, 2012 januárjában azonban visszavonták. Ennek ellenére a 2012 májusában alakuló új kormány, illetve az új vezető egészségügyi minisztérium a törvénytervezet számtalan elemét alkalmazta, például létrehozta 2015-ben az egészségügyi szolgáltatások minőségéért felelős országos hatóságot, valamint szabályozta és egyúttal szélesítette a profitorientált egészségügyi szereplők lehetőségeit az egészségügyi rendszeren belül (Vlădescu és mtsai., 2016: 128).

A jelenleg is érvényben levő egészségügyi stratégia 2014-ben lépett hatályba (országos egészségügyi stratégia 2014–2020), ez az első olyan terv, amelyhez költségvetést is rendeltek. A dokumentum három fő területre – a közegészségügyre, az egészségügyi szolgáltatásokra, illetve a rendszer egészére vonatkozóan tartalmaz változtatásokat. Főbb célkitűzések a közegészségügy területén: az édesanyák és csecsemők táplálkozásának és egészségének javítása, a mortalitás csökkentése, az elhízás csökkentése stb. Az egészségügyi szolgáltatások terén meghatározott célkitűzés: az egyenlő minőségű és költséghatékony egészségügyi szolgáltatáshoz való hozzáférés elérhetővé tétele minden román állampolgár számára, lakhelyének típusától, nemzetiségétől és korától függetlenül. Az egészségügyi rendszer működésének egészét érintő irányelvek a rendszer működésének jobb tervezésére és működésének ellenőrzésére vonatkoznak helyi, regionális és országos szinten. Ezen a három területen kívül a stratégia kiemelt figyelmet szentel a prevenciónak, prioritásként kezeli a szív- és érrendszeri, a rákos megbetegedések, valamint a ritka megbetegedések és a cukorbetegség szűrését (Vlădescu és mtsai., 2016: 24).

A 2009–2015 közötti időszakban jelentős jogszabályi változások történtek az egészségügyi rendszer finanszírozásával, pénzügyeivel kapcsolatban is. A 2009-ben hozott (ám csak 2011-ben életbe léptetett) 104/2009-es sürgősségi rendelet a 95/2006-os törvényt írta felül. Ennek a jogszabálynak a lényegi eleme az Országos Egészségügyi Pénztárak adósságának és kiadásainak a csökkentése, valamint a gyógyszeripar szabályozása volt. Szintén 2009-ben fogadták el, de csak 2014-ben lépett hatályba a gyógyszerárak meghatározására vonatkozó rendelet, ami a következő évben a gyógyszerárak 20%-os csökkenését eredményezte. A 72/2013-as törvény kötelezi az Országos Egészségügyi Pénztárt a gyógyszerek árának gyorsabb, hatvan napon belül való visszafizetésére (az addigi száznolcvan nap helyett).

Az egészségügyi kiadások monitorizálásának javítását célozta meg az egyedi, integrált informatikai rendszernek a kialakítására vonatkozó jogszabály (2010), amely a rendőrség és egyéb hivatalos szervek adatbázisaihoz kapcsolódik. Ugyanebben az évben bővült az egészségügyi hozzájárulást fizetni kötelesek köre, csupán azok a nyugdíjasok mentesültek az egészségügyi hozzájárulás kifizetése alól, akiknek a nyugdíja 740 lej alatt volt. Az egészségügyi kiadások monitorizálására 2012-től egy új típusú mechanizmust alakítottak ki (858/1194/2012-es törvény), melynek értelmében az állami kórházak menedzserei az egészségügyi minisztérium honlapján egy erre a célra kialakított felületre töltik fel a havi kiadásait, amelyet aztán az minisztérium összesít. Szintén 2012-ben került bevezetésre a kompenzált gyógyszerek elektronikus kiírása is (674/252-es rendelet), amely a rendszerben előforduló hibák mennyiségét hivatott csökkenteni.

ni. 2015-ben – a 95/2006-os rendelet alapján – kiállították és használatba helyezték az országos egészségügyi kártyákat.

2010-ben elkezdődött az egészségügyi rendszer decentralizációja, a kórházak számának és működésének újragondolása. A 48/2010-es sürgősségi rendelet alapján az egészségügyi minisztérium országos szinten csupán 63 kórház működésének a finanszírozásáért maradt felelős, a többit a helyi önkormányzatok gondozásába utalták. Ezt az intézkedést tiltakozások sora követte, hiszen jelentős többletkiadást rótt az önkormányzatokra, azonban a gazdagabb városokban akadtak olyanok is, akik ezt lehetőségként fogták fel, hogy saját beruházásokat és fejlesztéseket eszközöljenek. 2011-ben a 303/2011-es, majd a 345/2011-es kormányhatározatok eredményeképpen elindult egy kórházzám-optimalizálási folyamat, melynek eredményeképpen 67 kórházat zártak be. Egy évvel később újabb 21 kórházat öregotthonná alakítottak, de 17-et az előző évben bezártak közül újra megnyitottak, egy részük egészségügyi központként működik tovább. A következő években még sok, 2011-ben bezárt kórházat helyeztek újra működésbe. Ezek a kórházak bezárására majd fokozatos újrainvitására vonatkozó intézkedések illusztrálják talán a legjobban a román egészségügyi rendszerben kezdeményezett reformok inkoherenciáit és inkonzisztenciáit, a rövid távú tervezés anomáliáit. A 449/2014-es kormányhatározat a meglévő kórházi ágyak számát kívánta optimalizálni, annak maximumát erre az évre 121 579-ben, 2015-re 120 579-ben, 2016-ra pedig 119 579-ben határozta meg. Az intézkedést azzal indokolták, hogy Romániában alacsony az ágyak kihasználtsága az EU-s átlaghoz képest.⁶

Az egészségügyi dolgozók bérezése állandó kiemelt téma a közéletben. Az egészségügyi dolgozók külföldi elvándorlását megállítandó, 2015-ben a 35/2015-ös sürgősségi rendelet alapján a fizetések 25%-os emelésére, 2016-ban a 20/2016-os sürgősségi rendelet alapján újabb 15%-os emelésre, majd a 153/2017-es kerettörvény alapján újabb fizetésemelésekre került sor. A bérek jelentős mértékű és differenciáltan alkalmazott emelése azonban átfogóbb reformok nélkül kevés ahhoz, hogy a román közegészségügy alapvető problémáit megoldja, viszont növeli a különböző – a rendszeren belüli és ágazatok közötti – bérfeszültségeket.

2. AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS ÉS SZEMÉLYZET ROMÁNIÁBAN ÉS ERDÉLYBEN

A GDP-hez viszonyított egészségügyi kiadások az Eurostat legfrissebb, 2017-ben közzétett adatai alapján (Eurostat, 2020c) az EU-tagországok közül Franciaországban (a GDP 11,3%-a), Németországban (11,3%) és Svédországban (11,0%) voltak a legmagasabbak. Ezen a listán Románia a maga 5,2%-ával Luxemburg (5,5%) és Lettország (6,0%) mögött a legutolsó. Az EU-s átlag 9,9%, Magyarországot (6,9%) a többi kelet-közép-európai országgal együtt szintén a lista második felében találjuk. Romániában 2011 és 2017 között az egészségügyi kiadások 56%-kal nőttek, 6,2 milliárd euróról 9,7-re. Fontos megjegyezni, hogy az egészségügyi kiadások egyaránt tartalmazzák a kormányzati, egészségbiztosítási, magánbiztosítási és egyéni ráfordításokat is.

⁶ 2017-ben az Európai Unióban az ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma öt, Romániában pedig 6,9 volt (Eurostat, 2020d). További részletekért lásd a következő fejezetet.

Az egy főre jutó egészségügyi kiadások is Romániában voltak a legalacsonyabbak 2017-ben (494 euró/fő), Bulgária (591 euró/fő), illetve Horvátország (805 euró/fő) után. A lista élén található Svédország (5206 euró/fő), Dánia (5134 euró/fő), illetve Luxemburg (5083 euró/fő), ezek az országok több mint tízszer annyit költenek átlagban egy lakos egészségügyi ellátására, mint Románia.

Az EU tagállamaiban az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele is jelentős szórást mutat (Eurostat, 2020e): az egy főre jutó orvosi konzultációk száma 2017-ben 2,1 és 10,9 között mozgott. Bár nem minden tagország esetében van elérhető adat, ezt a listát Magyarország (10,9), Szlovákia (10,9) és Németország (9,9) vezeti, illetve Dánia (4,3), Svédország (2,8) és Ciprus (2,1) zárja. Romániában 2017-ben egy személyre átlagosan öt orvoslátogatás jutott.

Az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének egy másik statisztikai indikátora az éves kórházi fekvőbeteg-elbocsátások ezer főre vetített száma.⁷ Romániában 2018-ban összesen mintegy négy milliárd kórházi kiutalás történt, így 205 kiutalás jutott ezer lakosra.⁸ Az Eurostaton közzétett 2017-es adatok szerint Románia az ötödik a tagországok közül a fekvőbeteg-elbocsátások száma szerint, a legtöbb kiutalás Bulgáriában volt (328), ezt követi Németország (255), majd Ausztria (250) és Litvánia (224). A kórházi ápolás átlagos időtartama Romániában 2017-ben 7,4 nap volt egy beutalt betegre számítva, amivel az uniós középmezőnyben helyezkedünk el (Eurostat, 2020f).

2.1. Fekvőbeteg-ellátás

2.1.1. Intézmények

2018-ban 676 fekvőbeteg-ellátást biztosító intézmény volt az országban, ide tartoznak a kórházak, illetve olyan egészségügyi központok, amelyek kórházi ágyakkal rendelkeznek.⁹ Ezek közül 342 tekinthető nagy méretű intézménynek, ahol legalább száz ágy van, és 127 közepes méretűnek (30–100 ágy között). Az összes intézmény közül 162 csak egynapos kórházi ellátást biztosít, ez a kevesebb mint harminc ágygal rendelkező intézetek esetében jellemző (Országos Statisztikai Intézet, 2020d).

Ugyan a statisztikák szerint 2018-ban a fekvőbeteg-ellátást biztosító intézmények 45%-a volt magántulajdonban, viszont ez nem jelenti azt, hogy a fekvőbeteg-ellátásban is ekkora a szerepük. Ez látszik abból is, hogy a magánintézmények több mint fele nem minősül kórháznak, a fekvőbeteg-ellátást biztosító ágyaknak mintegy 6-7%-a, a beutaltak számának pedig kevesebb mint 5%-a volt a privát szektorban (Országos Statisztikai Intézet, 2020e).

7 A mutató azt fejezi ki, hogy mennyi volt az adott naptári év folyamán a kórházból eltávozott, továbbá ugyanazon gyógyintézet más osztályára vagy más gyógyintézetbe áthelyezett, illetve meghalt betegek száma, akik legalább egy éjszakát a kórházban töltöttek (Országos Statisztikai Intézet, 2020a).

8 A használt mutató esetén az évközépi rezidens lakossággal számoltunk. Képlet: (kiutalások száma az adott évben*1000)/lakosság száma az adott évben (Országos Statisztikai Intézet, 2020b).

9 Ide tartoznak: kórházak (spitale), kórházi ágyakkal ellátott szakegészségügyi központok (centre medicale de specialitate cu paturi de spital), illetve kórházi ágyakkal ellátott diagnosztikai és kezelési központok (centre de diagnostic și tratament cu paturi de spital). Nem tartoznak ebbe a kategóriába a szintén ágyakkal rendelkező egészségügyi-szociális egységek (unități medico-sociale), szanatóriumok (TBC, pszichiátria, gyógyfürdő) és preventóriumok (Országos Statisztikai Intézet, 2020c).

A magánszférához tartozó egészségügyi ellátók nagyjából hasonló súlyt képviselnek az ország négy nagyrégióját tekintve, egyedül a fővárosi térségben kiemelkedő az arányuk, itt az intézmények fele magánkézben van. Erdélyen belül viszont vannak hangsúlyos eltolódások, a Kolozs és Maros megye alkotta közép-erdélyi régióban a legmagasabb (53%), a Székelyföldön a legalacsonyabb (10%) a egészségügyi magánintézmények aránya, itt egyetlen többnapos ellátást biztosító magánkórház sincs.

1. táblázat: *Fekvőbeteg-ellátást biztosító egészségügyi intézmények, 2018*Table 1: *Healthcare institutions providing service to hospital in-patients, 2018*

Régiók		Kórházak	Szakegészségügyi központok	Diagnosztikai és kezelési központok	Összesen	Ebből magán (%)
Románia		515	131	30	676	45%
Tulajdonforma	Állami	368	1	1	370	–
	Magán	147	130	29	306	–
Romániai régiók	Erdély	197	34	4	235	42%
	Moldva	86	23	11	120	46%
	Havasalföld	153	44	12	209	46%
	Bukarest–Ilfov	79	30	3	112	50%
Erdélyi régiók	Székelyföld	9	1		10	10%
	Közép-Erdély	50	10		60	53%
	Partium	26	6		32	38%
	Dél-Erdély	56	3	3	62	34%
	Bánság	39	9	1	49	45%
	Észak-Erdély	17	5		22	50%

Forrás: INS Tempo Online, SAN101B

2.1.2. Kórházi ágyak száma

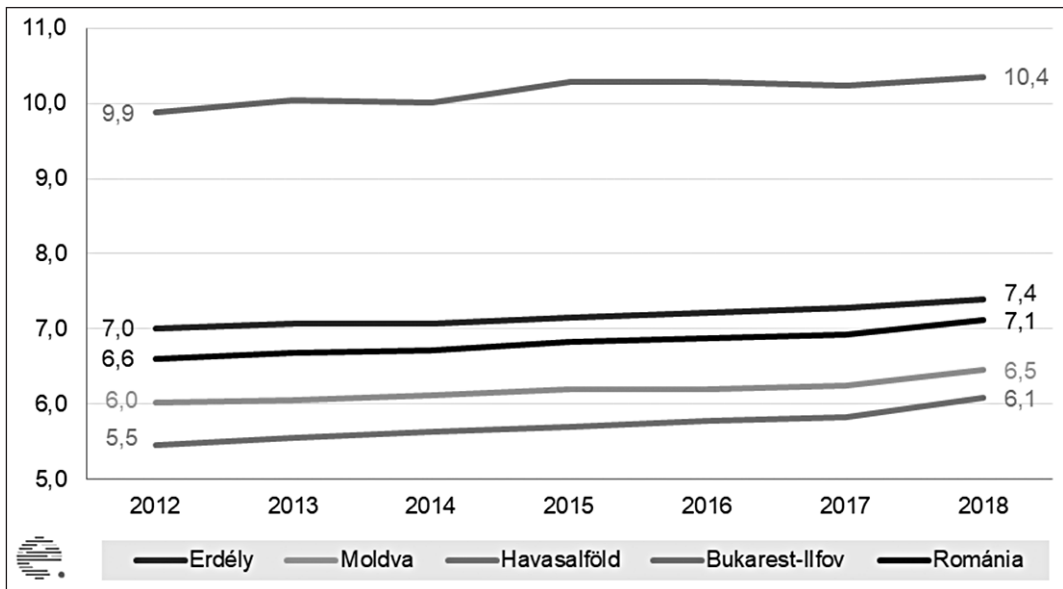
Az intézményhálózaton túl a kórházi ágyak száma egy másik általánosan használt mutatója az egészségügyi infrastruktúrának. 2017-ben az Európai Unióban az ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma 5,0 volt (Eurostat, 2020d). Románia a 28 tagállam közül az ötödik helyezett (6,9), előtte Németország (8,0), Bulgária (7,5), Ausztria (7,4) és Magyarország (7,0) foglal helyet. A relatív kevés kórházi ágygal rendelkező országok Svédország (2,2), az Egyesült Királyság (2,5) és Dánia (2,6).

Romániában 2018-ban 138 606 kórházi ágyat tartottak számon az állami és magán fekvőbeteg-ellátó intézményekben.¹⁰ Ez relatív értelemben 7,1 kórházi ágyat jelent ezer lakosra vetítve.

¹⁰ A kórházi ágyak számításakor az intézményeknél említett három típus mellett beszámítják az egészségügyi központokat (centre de sănătate) és az egészségügyi-szociális egységeket (unități medico-sociale) is (Országos Statisztikai Intézet, 2020f).

ve.¹¹ 2012 és 2018 között enyhe, mintegy 4,6%-os bővülés volt megfigyelhető az országos kapacitásban, viszont jelentős különbség van az állami és a magánintézményekben lévő ágyak növekedését illetően. Míg az állami szektorban alapvetően változatlan a kórházi kapacitás, addig a magánintézményekben az ágyak száma több mint duplájára nőtt hat év alatt (4186-ról 10 081-re). Ennek ellenére a privát gyógyintézetek továbbra is csak egy kis szeletét jelentik a fekvőbeteg-ellátásnak, a kórházi ágyak 7,3%-a tartozik ide. Minden valószínűség szerint a magánintézmények főként az ambuláns szolgáltatásokra vannak berendezkedve, miközben az állami kórházakra hárul a hosszabb kezelést igénylő betegellátás többsége.

Regionális eloszlások szerint itt is a fővárosi körzet áll a legjobban (10,4 ágy/ezer lakos), Erdély enyhén átlag feletti (7,4), Moldva (6,5) és Havasalföld (6,1) pedig átlag alatti.

1. ábra. Ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma, 2012–2018

Figure 1. Number of hospital beds/1000 inhabitants, 2012–2018

Forrás: INS Tempo Online, SAN102B/POP106A

Az erdélyi régiók esetében Közép-Erdély áll az első helyen (8,9), de átlagon felüli a székelyföldi ellátottság is (7,5) a kórházi ágyak relatív számának tekintetében. A legalacsonyabb mutató Észak-Erdélyben van, itt csupán 6,2 kórházi ágy jut ezer lakosra. 2012–2018 között Erdélyben is gyarapodtak a kórházi ágyak, leginkább Észak-Erdélyben, Dél-Erdélyben és a Partiumban, ezáltal enyhén csökkentek a régiók közötti egyenlőtlenségek.

¹¹ A mutató esetében az évközepi rezidens lakossággal számolunk (Országos Statisztikai Intézet, 2020b).

2. táblázat. Kórházi ágyak az erdélyi régiókban

Table 2. Number of hospital beds in the Transylvanian regions

Régiók	2012		2015		2018	
	Kórházi ágyak száma	Ezer lakosra jutó ágy	Kórházi ágyak száma	Ezer lakosra jutó ágy	Kórházi ágyak száma	Ezer lakosra jutó ágy
Székelyföld	3 802	7,3	3 782	7,3	3 781	7,5
Közép-Erdély	10 871	8,7	10 901	8,7	11 065	8,9
Partium	7 322	6,4	7 394	6,6	7 695	6,9
Dél-Erdély	11 562	6,8	12 018	7,1	12 301	7,4
Bánság	9 686	6,9	9 637	6,9	9 832	7,0
Észak-Erdély	4 304	5,7	4 412	5,9	4 592	6,2
Erdély	47 547	7,0	48 144	7,1	49 266	7,4

Forrás: INS Tempo Online, SAN102B/POP106A

2.1.3. Beutalások száma, átlagos ágykihasználtság

Harmadik mutatóként a beutalások számát és a kórházi ágyak kihasználtságát vizsgáljuk meg. Megyei bontásban 2017-es adatok érhetőek el a beutaltak számáról és a kórházi ápolás átlagos időtartamáról (Országos Statisztikai Intézet, 2020e). Ebben az évben fekvőbeteg-ellátásba 4,2 millió esetet vettek fel országos szinten, akik összesen 30,7 millió napot töltöttek 132 480 kórházi ágyban. Az átlagos ágykihasználtság így 232 nap volt, vagyis 64%-os.¹² A kapacitás kihasználtságát ugyanakkor több tényező is befolyásolhatja: egyrészt a kihasználtsági szint szakterületenként eltérő lehet, másrészt a szolgáltatások minősége, a kórházak infrastrukturális felszereltsége, az egészségügyi személyzet létszáma és felkészültsége is befolyásolja azt.

Nagy valószínűséggel a regionális különbségeket is részben az ellátás színvonala határozza meg, az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele átnyúlik a megye- vagy régióhatárokon. Jelentős befolyásolási tényező, hogy nincs minden megyében kiemelkedően magas kompetenciájú kórház. A kórházak teljesítmény szerinti besorolása alapján 2019-ben 26 akkreditált intézmény tartozott ebbe a kategóriába. Ezek fele a fővárosi régióban működik, Erdélyen belül Kolozsváron öt, Temesváron három, Marosvásárhelyen pedig két ilyen kórház van az Egészségügyi Minőségbiztosítási Hatóság honlapja szerint.¹³ Ez magyarázhatja a bukaresti, illetve a közép-erdélyi magas beutalási arányt, feltételezhetően a más megyékből érkező betegek miatt átlagon felüli a felvett esetek relatív száma. Ebben meghatározóak a finanszírozási módszertanok

12 A kihasználtságot az Országos Statisztikai Intézet a fekvőbeteg-ellátásban töltött napok és a kórházi ágyak számának hányadosaként határozza meg, napban kifejezve. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a napok számát az adott naptári év számaihoz viszonyítjuk, így az átlagos ágykihasználtság arányát is feltüntetjük. 2017-es adatok szerint az OECD-országok összességében az átlagos ágykihasználtság 75%-os volt (OECD, 2020).

13 Az I vagy IM besorolású kórházak tartoznak ide (Autoritatea Națională de Management al Calității de Sănătate 2019). A kórházak kompetenciaalapú besorolásának metodológiáját a 323/2011-es számú minisztériumi rendelet határozza meg.

is, amelyek szerint a magasabb kompetenciájú kórházak nagyobb támogatást kapnak (Referat de aprobare, 2017). Az ágykihasználtság ugyanakkor nem mutat nagyon jelentős regionális különbségeket, a legmagasabb Moldvában (67%-os), és viszonylag alacsony Székelyföldön (58%) és Dél-Erdélyben (59%).

3. táblázat. *Kórházi ágyak kihasználtsága, 2017*

Table 3. *Utilisation of hospital beds, 2017*

	Beutaltak száma	Ezer lakosra jutó beutaltak	Kórházi ápolás átlagos időtartama (nap)	Átlagos ágykihasználtság (nap)	Átlagos ágykihasználtság (%)
Románia	4 178 478	213	7,4	232	64%
Erdély	1 423 093	213	7,6	228	62%
Moldva	793 631	195	7,6	245	67%
Havasalföld	1 098 512	168	7,7	228	63%
Bukarest–Ilfov	863 242	376	6,3	231	63%
Székelyföld	100 754	198	8,0	213	58%
Közép-Erdély	351 221	282	7,3	237	65%
Partium	218 006	195	7,7	236	65%
Dél-Erdély	341 889	205	7,4	214	59%
Bánság	285 383	204	8,1	237	65%
Észak-Erdély	125 840	169	7,8	227	62%

Forrás: INS Tempo Online, SAN102B

2.2. Egészségügyi személyzet

2017-ben közel 1,86 millió gyakorló orvos¹⁴ volt összesen az EU tagországaiban, átlagban 3,64 gyakorló orvos jutott ezer lakosra (Eurostat, 2020g). Ez a mutató szerint Romániában 2,93 orvos jut ezer lakosra, ezzel az aránnyal az utolsó három tagország között szerepel, az Egyesült Királyság (2,81) és Lengyelország (2,38) előtt. Az első három helyezett Görögország (ezer lakosra 6,07 gyakorló orvos jutott), Ausztria (5,18), valamint Portugália (4,97). Magyarországon 2017-ben 3,32 orvos jutott ezer lakosra.

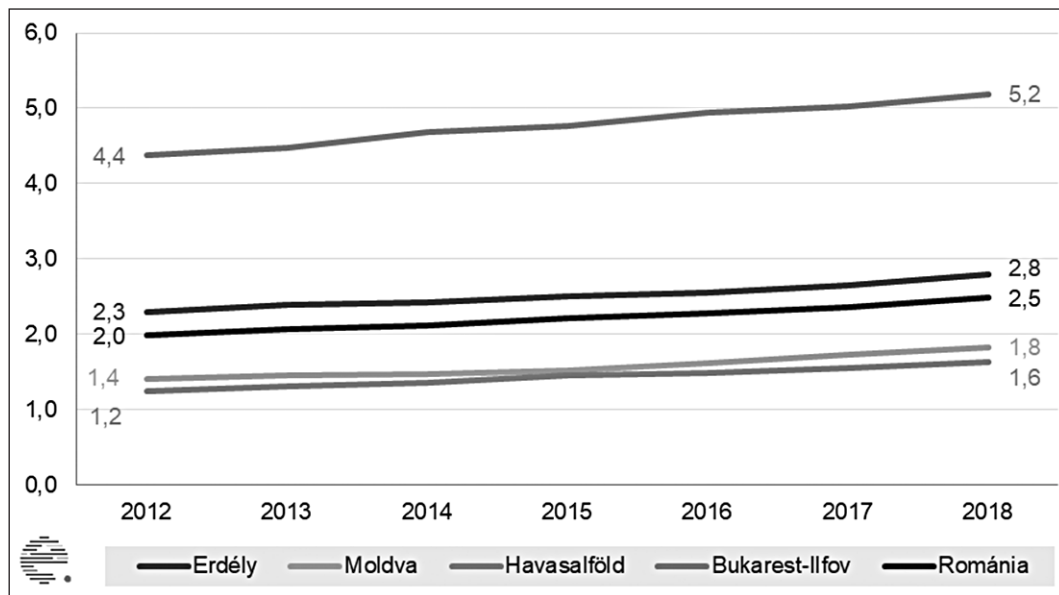
A romániai egészségügyi személyzetet öt kategória alapján tárgyaljuk: orvosok (fogorvosok és családorvosok nélkül), családorvosok, fogorvosok, gyógyszerészek és egészségügyi szakdolgozók.

2.2.1. Orvosok

Elemzésünk alapján elmondható, hogy 2012 és 2018 között Romániában az ezer lakosra jutó orvosok száma (fogorvosok és családorvosok nélkül) folyamatosan növekedett (Országos

¹⁴ Gyakorló orvosok azok az orvosi diplomával rendelkező orvosok (fogorvosok kivételével), akik közvetlen szolgáltatásokat nyújtanak a betegeknek/egészségügyi fogyasztóknak.

Statisztikai Intézet, 2020g),¹⁵ annak ellenére, hogy a médianyilvánosságban az orvosok nagyfokú kivándorlásának témája is jelentős hangsúlyt kapott ebben az időszakban. Míg 2012-ben az orvosok száma 39 914 volt, ez 2018-ban elérte a 48 558 főt, ami 22%-os gyarapodást jelent. Az ezer lakosra jutó orvosok száma a fővárosi régióban kiugróan magas (5,2), Erdélyben enyhén átlag feletti (2,8), Moldvában (1,8) és Havasalföldön (1,6) pedig átlag alatti. Ugyanakkor ezekben a régiókban tapasztalható a legnagyobb növekedés 2012 és 2018 között: Moldvában 27%-kal, Havasalföldön 24%-kal nőtt a gyakorló orvosok száma.

2. ábra. Ezer lakosra jutó gyakorló orvosok száma, 2012–2018

Figure 2. Number of medical practitioners practicing/1000 inhabitants, 2012–2018

Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

Erdélyen belül nagyon jelentősek az eltérések. Közép-Erdély áll az első helyen, ahol 2018-ban 4,4 orvos jutott ezer lakosra, majd a Bánság következik, ahol ez a mutató 3,6 volt.¹⁶ A legrosszabb a helyzet Észak-Erdélyben (1,3) és Székelyföldön (1,5), mindkét régió az erdélyi átlag alatt helyezkedik el, annak mintegy felét éri el az ezer lakosra jutó orvosok száma. Ugyanakkor az erdélyi régiók közül Székelyföldön történt a legnagyobb növekedés, 2012 és 2018 között 27%-kal nőtt az orvosok száma, a második helyen pedig Partium van, 24%-os bővüléssel.

15 A használt mutató esetén az évközepi rezidens lakossággal számoltunk (Országos Statisztikai Intézet, 2020b).

16 Itt is fontos kiemelni, hogy a magas szakmai standarddal működő kórházak regionálisan egyenlőtlenül oszlanak meg, Erdélyben csak három városba koncentrálódnak: Marosvásárhely, Kolozsvár, Temesvár.

4. táblázat. Orvosok az erdélyi régiókban

Table 4. Medical practitioners in the Transylvanian regions

Régiók	2012		2015		2018	
	Gyakorló orvosok száma	Ezer lakosra jutó orvos	Gyakorló orvosok száma	Ezer lakosra jutó orvos	Gyakorló orvosok száma	Ezer lakosra jutó orvos
Székelyföld	607	1,2	696	1,4	772	1,5
Közép-Erdély	4 887	3,9	5 205	4,2	5 530	4,4
Partium	2 007	1,8	2 172	1,9	2 488	2,2
Dél-Erdély	3 171	1,9	3 515	2,1	3 844	2,3
Bánság	4 090	2,9	4 418	3,1	4 989	3,6
Észak-Erdély	866	1,1	903	1,2	977	1,3
Erdély	15 628	2,3	16 374	2,4	18 600	2,8

Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

2.2.2. Családorvosok

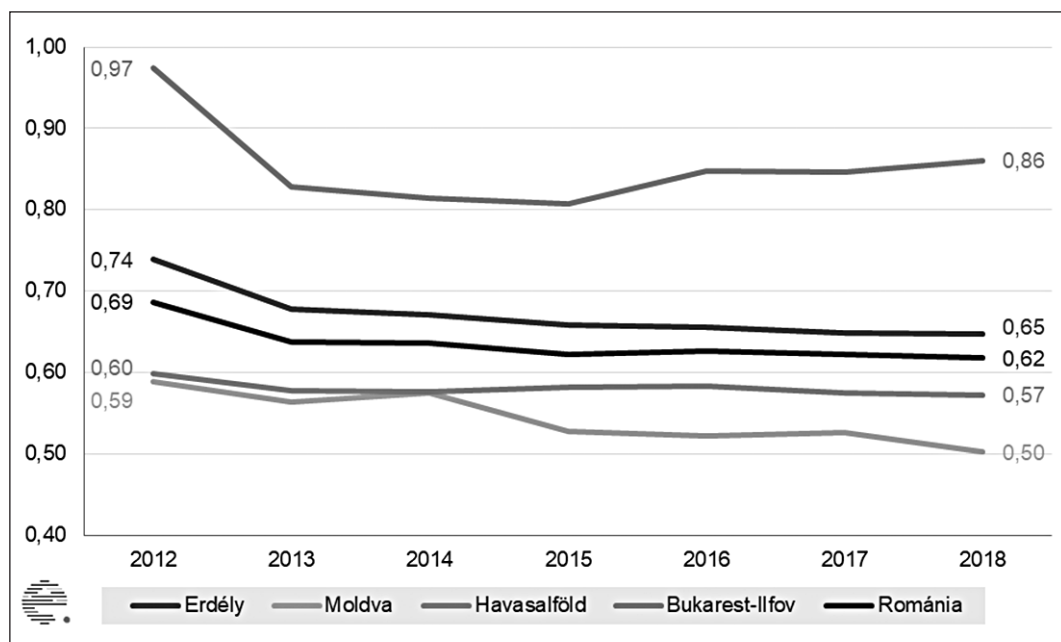
Romániában a családorvosok száma csökkent 2012 és 2018 között (Országos Statisztikai Intézet, 2020h). Míg 2012-ben 13 767, addig 2018-ban 12 027 családorvost tartott nyilván az Országos Statisztikai Intézet. A csökkenés mértéke abszolút számok szintjén 13%-os, a lakosságszámhoz igazított, ezer főre jutó családorvosok esetében 10%-os, mivel az elemzett periódusban a rezidens népesség is apadt (Országos Statisztikai Intézet, 2020b). Ellátottság szempontjából a fővárosi övezet vezet, itt közelít az egyhez az ezer lakosra jutó családorvosok száma, a csökkenés átlagos volt az elmúlt hat évben. Erdélyben is hasonló mértékű a családorvosok relatív számának csökkenése, viszont az ellátottság alacsonyabb, ezer lakosra 0,65 orvos jut. Moldvában a lehangsúlyosabb a családorvosok hiánya, 0,50 házi orvos jut ezer lakosra (átlagban mintegy kétezer lakos egy orvosra), és itt volt a legnagyobb, 15%-os a csökkenés is az elemzett periódusban.

A családorvosok számát megvizsgáltuk települések¹⁷ szintjén is Erdélyben. Az adatok értelmezéséhez fontos tudni, hogy egy orvos több településen is rendelhet. Egy családorvosnak egy rendelője lehet, viszont ezen kívül működtethet két munkapontot, akár más településen is. Ugyanakkor a statisztikai intézet a családorvosok számát csak egyszer regisztrálja, azokban a közigazgatási egységekben, ahol a rendelő be van jegyezve.¹⁸ A rendszer komplexitása miatt a települési statisztikák adathiányosnak tűnnek (ha nincs rendelő, akkor nincs családorvos), viszont ez egy jogi-adminisztratív következmény, és nem jelenti azt, hogy nem létezik az adott községben alapellátás.¹⁹ A torzítások tompítására három év (2016–2018) átlagos családorvos-

17 Közigazgatási egységek szintjén: municípiumok, városok, községek.

18 Az INS egészségügyi adatgyűjtése az egészségügyi egységeken keresztül (pl. kórházak, családorvosi rendelők) történik. Ezekről lásd bővebben: Legea nr. 73/2019, Országos Statisztikai Intézet, 2020i.

19 Vizsgálatunk során nyolc, többségében magyarok által lakott községben ellenőriztük a helyzetet, ahol a Statisztikai Intézet nem közölt adatot. Ezek mindenikében volt családorvosi ellátás.

3. ábra. Ezer lakosra jutó családorvosok száma, 2012–2018

Figure 3. Number of family medicine practitioners/1000 inhabitants, 2012-2018

Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

számát vettük figyelembe, relatív mutatóként az egy házi orvosra jutó átlagos lakosság számot használjuk.²⁰ Ezzel a számítással Romániában 1652, Erdélyben 1555 lakosra jutott átlagban egy családorvos 2016–2018 között.

Erdélyen belül is jelentősek a területi egyenlőtlenségek, a legjobban ellátott a bánági régió, itt mintegy 1300 lakosra jut egy családorvos, ami jelentősen kedvezőbb, mint az erdélyi 1555 fős átlag. A házi orvosok hiánya Észak-Erdélyben és Székelyföldön a leghangsúlyosabb, ezekben a régiókban valamivel több mint 1850 lakost kell kiszolgálnon átlagban egy orvos. A többi erdélyi régió átlagosnak tekinthető, ezekben 1500-1550 lakos jut egy házi orvosra. A települések mérete szerint a nagyvárosok állnak a legjobban, 1200 körüli lakos jut átlagban egy családorvosra, falvakon 1700 feletti ugyanez a mutató.

A települések etnikai térszerkezete szerint a magyar többségű településeken van relatív kevés orvos (főleg vidéken), viszont kiemelkedő a családorvosok lakossághoz viszonyított száma azon városokban, ahol a magyarság aránya 35–50% közötti (elsősorban Marosvásárhelynek és Szatmárnémetinek köszönhetően).

²⁰ Az orvosok számát itt a 2011-es népszámláláskor rögzített népességhez tudtuk viszonyítani. Időközben nagy valószínűséggel csökkent a lakosság szám, így az egy családorvosra jutók száma valamivel alacsonyabb lehet.

5. táblázat. *Csaláadorvosok száma Erdélyben*²¹Table 5. *Number of family medicine practitioners in Transylvania*

		Csaláadorvosok átlagos száma (2016–2018)	Egy csaláadorvosra jutó lakos		
			Összesen	Városon	Falun
Erdélyi régiók	Székelyföld	272	1855	1771	1934
	Közép-Erdély	783	1556	1391	1901
	Partium	722	1532	1323	1792
	Dél-Erdély	1106	1510	1473	1605
	Bánság	1089	1280	1191	1434
	Észak-Erdély	395	1909	1771	2073
Település mérete	Nagyváros (100 000 lakos felett)	1497	1176		
	Középváros (20–100 000 lakos)	731	1685		
	Kisváros (20 000 lakos alatt)	532	1651		
	Község nagyvárosi vonzáskörzetben	241	1811		
	Község	1366	1713		
Magyarok aránya	Magyar dominancia (> 75%)	316	1737	1746	1729
	Többség (50–75%)	122	1941	1657	2070
	Paritásos kisebbség (35–50%)	306	1239	1075	1953
	Kisebbség (20–35%)	368	1551	1364	1946
	Szórvány (< 20%, > 250 fő)	2051	1445	1399	1945
	Szórványban élő személyek (< 250 fő)	1111	1601	1594	1603
Erdély (1087 közigazgatási egység)		4367	1555	1403	1728

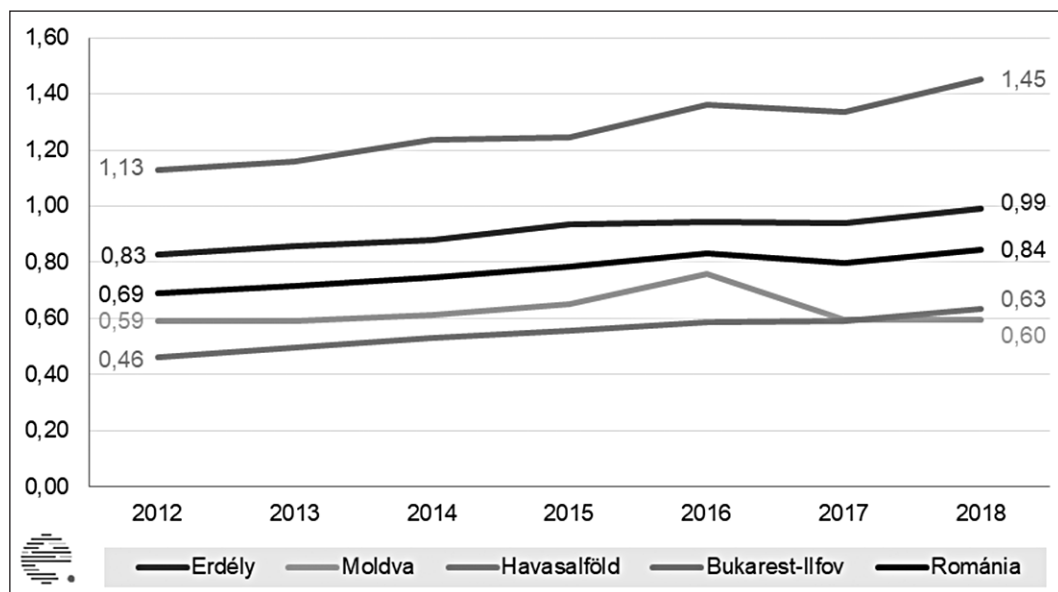
Forrás: Erdélystat, INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

2.2.3. Fogorvosok

Az EU tagországaiban összesen 360 000 gyakorló fogorvos volt 2017-ben (Eurostat 2020h). A legellátottabb országok e tekintetben Görögország, ahol 2017-ben ezer lakosra 1,23 fogorvos jutott, Bulgária (1,19), valamint Ciprus (1,09). A szóródás jelentős a tagországok között, ugyanis a lista végén található országok esetében sokkal alacsonyabb az ezer lakosra jutó fogorvosok száma: Hollandia és Szlovákia esetén 0,50, míg Máltán 0,48. Romániában a fogorvosok száma az Eurostat-adatok szerint 2017-ben 15 497 volt, azaz 0,79 fogorvos jutott ezer lakosra, amely valamivel több, mint Magyarország esetén (0,67). Továbbá az Eurostat-adatok szerint 2017-ben a friss fogorvosi diplomások száma Németországban (2200) és Romániában (2000) volt a legnagyobb, így az ezer lakosra jutó friss fogorvosi diplomások száma (0,11) szerint Románia az első a tagországok közül.

21 A mutatók számításakor itt kihagytuk azokat a településeket, ahol egyik évben sem volt regisztrált csaláadorvos (összesen 96 közigazgatási egység).

Az Országos Statisztikai Intézet adatai szerint Romániában a fogorvosok száma is konstans növekedést mutatott 2012–2018 között, a bővülés aránya 19%-os (Országos Statisztikai Intézet, 2020g, 2020b). A romániai régiókat, bár eltérő mértékben, de szintén növekvő tendencia jellemzi ebben az időszakban: az országos átlagnövekedést Havasalföld és a fővárosi régió múlta jelentősen felül, míg Erdélyben kicsivel átlag alatti növekedés történt (18%). Moldova e tekintetben messze elmarad az országos trendektől, ott a fogorvosok abszolút száma 2%-kal csökkent a statisztikai adatok szerint, csupán relatív értelemben maradt szinten, a rezidens lakosság jelentős csökkenése miatt.

4. ábra. Ezer lakosra jutó fogorvosok száma, 2012–2018
 Figure 4. Number of dentists/1000 inhabitants, 2012-2018
 Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

Az erdélyi régiók esetén is szintén növekedés tapasztalható a fogorvosok számát illetően. Az ellátottsági szint Közép-Erdélyben a legjobb (1,21 fogorvos jut ezer lakosra), és Székelyföldön a legrosszabb (0,57).

6. táblázat. Fogorvosok az erdélyi régiókban
Table 6. Dentists in the Transylvanian regions

Régiók	2012		2015		2018	
	Fogorvosok száma	Ezer lakosra jutó fogorvos	Fogorvosok száma	Ezer lakosra jutó fogorvos	Fogorvosok száma	Ezer lakosra jutó fogorvos
Székelyföld	266	0,43	259	0,50	290	0,57
Közép-Erdély	1328	1,06	1578	1,26	1513	1,21
Partium	959	0,84	1088	0,96	1127	1,01
Dél-Erdély	1208	0,70	1302	0,77	1455	0,87
Bánság	1409	0,99	1562	1,11	1630	1,16
Észak-Erdély	475	0,62	512	0,68	583	0,78
Erdély	5645	0,83	6301	0,94	6598	0,99

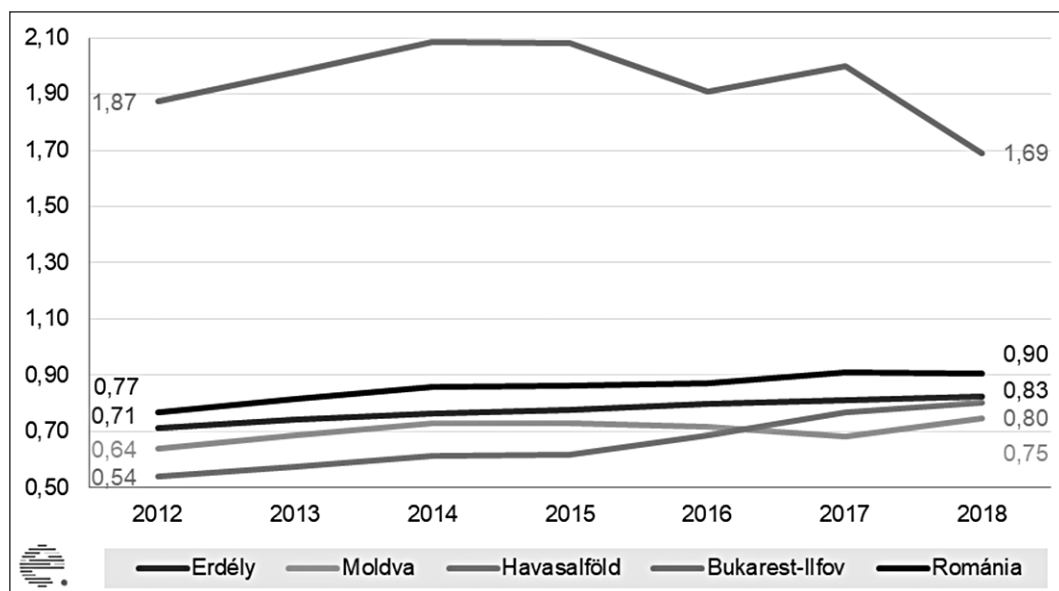
Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

2.2.4. Gyógyszerészek

2017-ben az EU tagországokban összesen 450 000 gyógyszerész volt (Eurostat, 2020h). Az ezer lakosra jutó gyógyszerészek tekintetében a legellátottabb országok közül az első helyen Málta található (1,29), ezt követi Belgium (1,23) és Olaszország (1,17), a lista végén Németország (0,65), Dánia (0,52) és Hollandia (0,21) található. Romániában 17 759 gyógyszerész volt 2017-ben az Eurostat-adatok szerint, 0,90 jutott ezer lakosra. Ugyanez a mutató Magyarországon 0,77, mindkét ország az európai középmezőnyben helyezkedik el.

Az Országos Statisztikai Intézet adatai alapján Romániában 2012 és 2018 között az ezer lakosra jutó gyógyszerészek száma (Országos Statisztikai Intézet, 2020g, 2020b) szintén növekedett, 0,76-ról 0,90-re. Az országos átlaghoz képest Bukarest–Ilfov régió áll a legjobban, annak ellenére, hogy 2012 és 2018 között 9%-kal csökkent a gyógyszerészek abszolút száma. A többi romániai régióban, bár jelentős növekedés ment végbe (pl. Havasalföld esetén 41%-os), az ezer lakosra jutó gyógyszerészek száma egy alatt maradt.

Erdélyen belül nem jelentősek az egyenlőtlenségek, a legjobban Partium áll (0,94 gyógyszerész jut ezer lakosra), a legkisebb arány Székelyföldön tapasztalható (0,71). A regionális különbségek valamelyest csökkentek 2012 és 2018 között, Székelyföldön 40, Észak-Erdélyben 27%-kal növekedett a patikusok száma.

5. ábra. Ezer lakosra jutó gyógyszerészek száma, 2012–2018
 Figure 5. Number of pharmacists/1000 inhabitants, 2012-2018
 Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

7. táblázat. Gyógyszerészek az erdélyi régiókban
 Table 7. Pharmacists in the Transylvanian regions

Régiók	2012		2015		2018	
	Gyógyszerészek száma	Ezer lakosra jutó gyógyszerész	Gyógyszerészek száma	Ezer lakosra jutó gyógyszerész	Gyógyszerészek száma	Ezer lakosra jutó gyógyszerész
Székelyföld	258	0,49	274	0,53	361	0,71
Közép-Erdély	892	0,71	1014	0,81	985	0,79
Partium	977	0,85	1026	0,90	1043	0,94
Dél-Erdély	1204	0,70	1260	0,74	1378	0,82
Bánság	985	0,69	1076	0,76	1088	0,77
Észak-Erdély	506	0,66	590	0,78	641	0,86
Erdély	4822	0,71	5240	0,78	5496	0,83

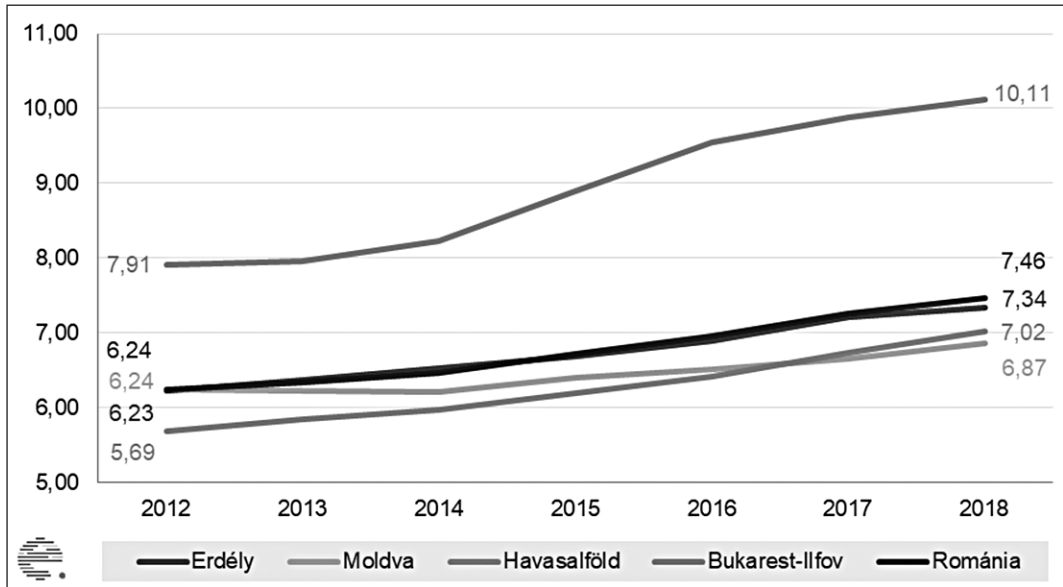
Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

2.2.5. Egészségügyi szakdolgozók

Az egészségügyi szakdolgozók köre nagyon tág, ide tartoznak a betegellátásban részt vevő ápolók, asszisztensek, szülésznők, védőnők, fogászati asszisztensek, mentőápolók, laboránsok, egészségügyi technikusok, csecsemő- és gyermekápolók, orvosi laboratóriumi asszisztensek, gyógytornászok (Országos Statisztikai Intézet, 2020g).

Európai szinten sajnos nincs minden országra adat, az Eurostat 2017-es mutatói szerint Románia valahol a középmezőnyben helyezkedik el, itt 7,14 egészségügyi szakdolgozó jut ezer lakosra (Eurostat, 2020i). Magyarországon ugyanez a mutató 6,76. Az adatokkal rendelkező tagországok közül Németország (13,22), Luxemburg (12,08) és Hollandia (11,11) kiemelkedő, a lista végén Görögország (3,57), Lettország (4,77), illetve Bulgária (5,70) áll.

Romániában az Országos Statisztikai Intézet adatai alapján ezer lakosra átlagosan 7,46 egészségügyi szakdolgozó jutott 2018-ban. Az elmúlt években, 2012 és 2018 között egy 15%-os növekedés következett be, átlagon felül a fővárosi régióban (28%), ahol amúgy is kiemelkedő az egészségügyi dolgozók száma. Erdélyben az ellátottság megegyezik az országos átlaggal, itt a bővülés 13%-os volt az elmúlt hat évben.

6. ábra. Ezer lakosra jutó egészségügyi szakdolgozók száma, 2012–2018
 Figure 6. Number of healthcare professionals/1000 inhabitants, 2012-2018
 Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

2018-ban az erdélyi régiók esetén az ezer lakosra jutó egészségügyi szakdolgozók száma 6,5 és 8,3 között mozgott. A legjobb ellátottság ebben a tekintetben Székelyföldön érhető tetten (8,3 egészségügyi szakdolgozó jut ezer lakosra), itt a növekedés is kimagasló, 35%-os volt a vizsgált periódusban. Viszonylag jó a helyzet Észak-Erdélyben is (7,9), amelyik szintén jelentős lemaradást mutatott más tényezők, például az orvosok száma alapján. Lakosságárányosan a

legkevesebb egészségügyi szakdolgozóval Partium bír (6,5), itt a bővülés is kis mértékű volt az elmúlt években.

8. táblázat. *Egészségügyi szakdolgozók száma az erdélyi régiókban*
Table 8. *Number of healthcare professionals in the Transylvanian regions*

Régiók	2012		2015		2018	
	Szakdolgozók száma	Ezer lakosra jutó szakdolgozó	Szakdolgozók száma	Ezer lakosra jutó szakdolgozó	Szakdolgozók száma	Ezer lakosra jutó szakdolgozó
Székelyföld	3 133	6,02	3 897	7,56	4 220	8,33
Közép-Erdély	8 342	6,70	8 884	7,13	9 362	7,53
Partium	6 477	5,68	6 603	5,85	7 159	6,45
Dél-Erdély	9 533	5,59	10 344	6,13	11 510	6,91
Bánság	9 649	6,83	9 856	7,01	10 733	7,69
Észak-Erdély	5 137	6,75	5 526	7,34	5 883	7,93
Erdély	42 271	6,23	45 110	6,70	48 867	7,34

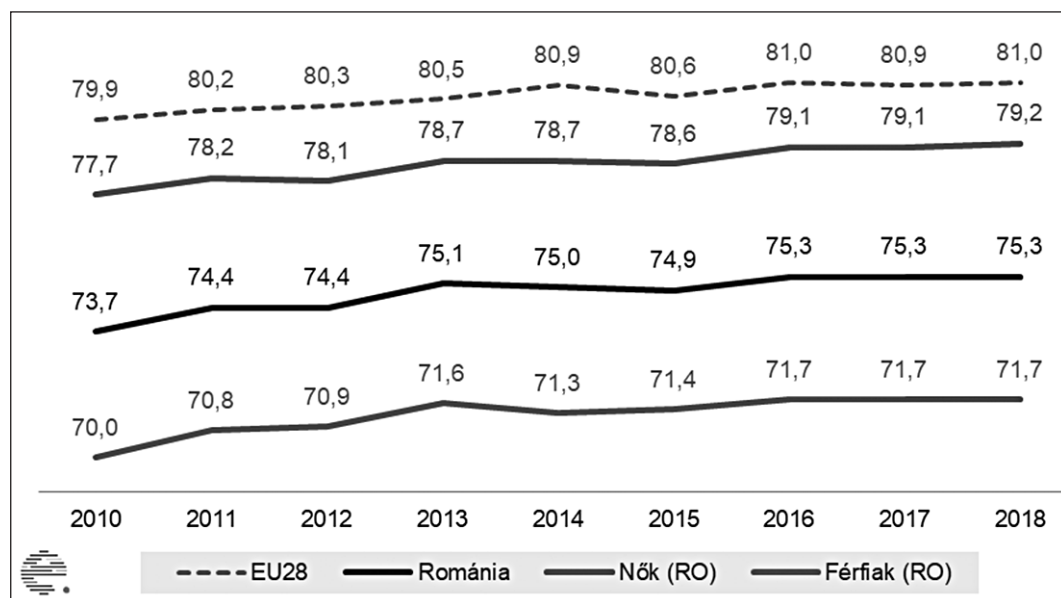
Forrás: INS Tempo Online, SAN104B/POP106A

3. HALÁLOZÁSOK ÉS HALÁLOKOK ÉRDÉLYBEN, 2012–2018

3.1. Születéskor várható átlagos élettartam

Az emberi élettartam meghosszabbodása a modern társadalmak egyik vívmányának tekinthető. A születéskor várható átlagos élettartam az életminőség egyik legfontosabb mutatója, azt fejezi ki, hogy egy újszülött az adott év halandósági viszonyai mellett átlagosan mekkora élettartamra számíthat. Az Eurostat legfrissebb, 2018-as adatai alapján (Eurostat, 2020j) az Európai Unió tagállamai közül jelenleg Spanyolországban a leghosszabb a születéskor várható átlagos élettartam (83,5 év), ezt követi Olaszország (83,4 év), majd Franciaország és Ciprus (mindkettőnél 82,9 év). Romániában a születéskor várható átlagos élettartam 2018-ban 75,3 év volt, ez az EU28-as lista 26. helyére pozicionálja országunkat. Csúpn Lettország és Bulgária rendelkezik alacsonyabb mutatókkal. A kelet-közép-európai régióban Csehországban 79,1 év, Lengyelországban 77,7 év, Szlovákiában 77,4 év, Magyarországon pedig 76,2 év volt a születéskor várható átlagos élettartam 2018-ban.

A férfiak rosszabb élethosszesélyekkel rendelkeznek, várható átlagos élettartamuk Romániában 71,7 év (az EU-s átlag 78,3), míg a nőké 79,2 év (az EU-s átlag 83,6). 2010 és 2018 között Romániában 1,6 évvel nőtt a születéskor várható élettartam, ez valamivel jobb, mint az uniós szinten regisztrált 1,1 évnnyi növekedés.

7. ábra. Születéskor várható élettartam (év)

Figure 7. Life expectancy at birth (year)

Forrás: Eurostat, demo_mlexpec

A jelentős magyar lakossággal rendelkező erdélyi megyék közül Kolozs megyében a legmagasabb (77,5 év), illetve Szatmár megyében a legalacsonyabb (73,8 év) a születéskor várható átlagos élettartam. 2010 és 2018 között szinte azonos léptékben növekedett ezekben a megyékben a születéskor várható élethossz, kivételt Kovászna megye képez, itt volt a legkisebb az átlagos éves bővülés ebben az időszakban. A rövid távú ingadozások részleges kiküszöbölése érdekében ebben a tanulmányban az átlagos éves változásokat – így a születéskor várható átlagos élettartamét is – az előző évhez viszonyított változások átlagaival fejezzük ki, a jelzett időperiódusokra vonatkozóan.

9. táblázat. Születéskor várható átlagos élettartam néhány erdélyi megyében

Table 9. Average life expectancy at birth in a few Transylvanian counties

Régió	Megye	2010	2018	Átlagos éves változás 2010 és 2018 között (években kifejezve)
Székelyföld	Hargita	74,0	76,2	0,27
	Kovászna	73,7	75,3	0,19
Közép-Erdély	Maros	73,6	75,7	0,27
	Kolozs	75,3	77,5	0,27
Partium	Bihar	72,8	75,3	0,30
	Szatmár	71,3	73,8	0,30
	Szilágy	72,5	75,0	0,31

Forrás: INS TEMPO Online, POP217A

3.2. Nyers halálzási arányszám

A születéskor várható élethossz növekedésével párhuzamosan a nyers halálzási arányszám (a halálzások ezer lakosra jutó száma az évközepi népességre vetítve) emelkedése érhető tetten Európa legtöbb országában. A látszólagos ellentmondást alapvetően a népesség előregedése magyarázza. Az európai uniós átlagot tekintve a nyers halálzási arányszám 2010 és 2018 között 9,9-ről 10,5 ezrelékre nőtt (Eurostat, 2020k).

Az Unión belül 2018-ban Írországban regisztrálták a legalacsonyabb nyers halálzási arányszámot (6,4 ezrelék), ezt Ciprus (6,6), majd Luxemburg követi (7,1). 2018-ban Romániában a nyers halálzási arányszám 13,6 ezrelék volt,²² ezzel a 25. az EU-s rangsorban. Litvániában, Lettországban és Bulgáriában rosszabb ez a mutató. Magyarország rögtön Románia előtt foglal helyet, 13,4-es nyers halálzási arányszámmal; míg Lengyelország 10,9-es, Szlovákia 10-es és Csehország 10,6-os nyers halálzási arányszámmal rendelkezik.

A nyers halálzási arányszám Romániában a 2010-es 12,8 ezrelékről 13,6 ezrelékre növekedett 2018-ra. Az Országos Statisztikai Intézet adatai szerint 2018-ban az országban 264 317 halálesetet regisztráltak, ez naponta átlagosan mintegy 724 elhunytat jelent (Országos Statisztikai Intézet, 2020k).

A nyers halálzási arányszámot megvizsgáltuk korcsoportok szerint is. A korszpecifikus nyers halálzási arányszám az idősebb korcsoportokban csökkenést mutat: 2012 és 2018 között a 80 év felettiek esetében 130-ról 124-re; a 70 és 79 közöttiek esetében pedig 45-ről 42-re javult. Negatív elmozdulás a 60–69 éves korosztályban figyelhető meg: míg 2012-ben ezer lakosból 18,4 hunyt el, ez 2018-ra 19,7-re nőtt, ami alapvetően a 60 és 64 év közötti férfiak növekvő halálzási arányszámának tudható be.

10. táblázat. *Nyers halálzási arányszám korcsoportok szerint*

Table 10. *Crude mortality rate by age groups*

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
0–39 év	0,9	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
40–59 év	6,3	6,1	6,3	6,1	6,1	5,9	6,0
60–69 év	18,4	18,1	18,3	18,7	18,9	19,1	19,7
70–79 év	45,4	43,5	44,2	44,7	43,3	43,2	42,2
80 év felett	129,9	124,0	125,6	130,4	124,8	124,9	124,3
Románia	12,6	12,4	12,8	13,2	13,1	13,3	13,6

Forrás: INS Tempo Online, POP206K, POP106A

Románián belül jelentős regionális különbségek figyelhetőek meg a nyers halálzási arányszám tekintetében. A legalacsonyabb elhalálzási arányszám 2018-ban Bukarest–Ilfovban volt: 11,6 ezrelék; ezt követi Erdély (12,8); majd hasonló aránnyal Moldova és Havasalföld (14,4).

22 Az Országos Statisztikai Intézet (INS) által kalkulált nyers halálzási arányszám (Országos Statisztikai Intézet, 2020j) eltér az Eurostat adataitól (2018-ban 11,9 ezrelék), mivel két, különbözőképpen definiált populációval számolnak. Míg az INS az állandó lakosságot, addig az Eurostat a rezidens lakosságot veszi alapul a mutató kiszámításakor. Elemzésünkben az Eurostat módszertanát követjük.

Románia szintjén évente 0,6%-kal nőtt átlagban az ezer lakosra vetített halálesetek száma 2012 és 2018 között, a moldvai régióban átlag felett, a havasalföldi régióban pedig jelentős ingadozások mellett a legkisebb a relatív változás ebben a hat évben.

11. táblázat. *Nyers halálozási arányszám Románia különböző régióiban*
Table 11. *Crude mortality rate in different regions in Romania*

	2012	2018	Elhalálozások átlagos éves változása (%) ²³
Erdély	12,1	12,8	0,7%
Moldva	13,0	14,4	1,3%
Havasalföld	13,7	14,5	0,1%
Bukarest–Ilfov	11,2	11,6	0,8%
Románia	12,7	13,6	0,6%

Forrás: INS Tempo Online, POP106A, POP206D

Erdélyen belül Partiumban volt a legmagasabb a nyers halálozási arányszám, a legalacsonyabb Közép- és Észak-Erdélyben. Az elhalálozások átlagos éves változása Székelyföldön a legmagasabb, itt 11,6-ról 12,9 ezrelékre nőtt a nyers halálozási arányszám 2012 és 2018 között.

12. táblázat. *Nyers halálozási arányszám az erdélyi régiókban*
Table 12. *Crude mortality rate in the Transylvanian regions*

	2012	2018	Elhalálozások átlagos éves változása (%)
Székelyföld	11,6	12,9	1,4%
Közép-Erdély	11,9	12,3	0,6%
Partium	12,8	13,6	0,6%
Dél-Erdély	12,0	13,0	0,9%
Bánság	12,3	12,6	0,3%
Észak-Erdély	11,7	12,4	0,6%
Erdély	12,1	12,8	0,7%

Forrás: INS Tempo Online, POP106A, POP206D

3.3. Halálokok gyakorisága

Az Európai Unió országaiban a legfrissebb, 2016-ra vonatkozó statisztikai adatok alapján Eurostat (2020) a legtöbb halálesetet a keringési rendszer betegségei okozzák, ezek az összes elhalálozás 36%-áért felelősek (elsősorban szívinfarktus és stroke). A második vezető halálokot a daganatos megbetegedések alkotják, ezek az elhalálozások 27%-áért felelősek. Három tagország kivétel ez alól: Dánia, Franciaország és Hollandia, ahol a rákos megbetegedések vezető halálokokká avansáltak (Eurostat, 2019). A harmadik leggyakoribb halálok az EU-ban a

23 A rövid távú ingadozások részleges kiküszöbölése érdekében ebben a tanulmányban az átlagos éves változásokat az előző évhez viszonyított változások átlagaival fejezzük ki, itt a 2012 és 2018 közötti periódusra számolva.

légzőrendszer betegségei (pl. tüdőgyulladás, influenza, tüdőtágulat és asztma), ezek a halálesetek 8,2%-áért felelősek. Az EU-ban történő haláleseteknek egy jelentős része (4,6%-a) olyan külső okokra vezethető vissza, mint a sérülések, közlekedési balesetek, szándékos önártalom, testi sértés és az orvosi ellátás nem kívánatos szövődményei. Az ötödik vezető halálokot az emésztőrendszer betegségei alkotják (pl. májzsugorodás, májelégtelenség, gyomorfekély), ezek az EU-n belüli elhalálozások 4,3%-áért felelősek. Ehhez hasonló arányt képviselnek a mentális és viselkedési rendellenességek (pl. demencia, az alkohol és a pszichoaktív szerek okozta mentális- és viselkedészavarok, skizofrénia), valamint az idegrendszeri és érzékszervi betegségek (pl. Parkinson- és Alzheimer-kór, agyhártyagyulladás) miatt bekövetkezett halálesetek.

Románia jelentősen eltér az uniós átlagtól. A keringési rendszer betegségei által okozott halálesetek kiemelkedőek, 58%-os aránnyal vezették a halálokok listáját 2016-ban. A daganatos betegségek súlya viszont kisebb, az elhalálozások 20%-áért voltak felelősek.

13. táblázat. *Elhalálozási okok az Európai Unióban, Romániában és Magyarországon, 2016*
Table 13. *Cause of death in the European Union, Romania and Hungary, 2016*

	ICD-10 osztály	EU28	Románia	Magyarország
A keringési rendszer betegségei	I00-I99	35,7%	58,2%	49,5%
Daganatok	C00-D48	27,0%	20,3%	26,5%
A légzőrendszer betegségei	J00-J99	8,2%	5,7%	5,7%
A morbiditás és mortalitás külső okai	V01-Y89	4,6%	3,8%	4,5%
Az emésztőrendszer betegségei	K00-K93	4,3%	5,7%	4,9%
Mentális és viselkedési rendellenességek	F00-F99	4,3%	0,1%	2,6%
Az idegrendszer és érzékszervek betegségei	G00-H95	4,3%	1,5%	1,5%
Nem minősített tünetek és rendellenességek	R00-R99	3,6%	0,3%	0,2%
Endokrin-, táplálkozási és anyagcsere-betegségek	E00-E90	3,0%	1,1%	2,5%
A húgy- és ivarrendszer betegségei	N00-N99	1,9%	1,4%	0,7%
Fertőző és parazitabetegségek	A00-B99	1,6%	1,2%	0,6%
Egyéb betegségek (1% alatt)	-	1,5%	0,5%	1,0%
Összesen		100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: Eurostat, hlth_cd_aro

A légző- és emésztőrendszeri betegségek egyaránt 5,7%-ot képviselnek a halálesetek okai között, a morbiditás és mortalitás külső okai pedig 3,8%-kal az ötödik leggyakoribb haláloknak minősülnek. Összehasonlításképpen Magyarországon az összes elhalálozás mintegy felét okozták a keringési rendszer betegségei: 26,5%-át a daganatok, 5,7%-át a légzési rendszer megbetegedései, 4,9%-át az emésztőrendszer megbetegedései, 4,5%-át pedig a morbiditás és mortalitás külső okai.

A romániai halálokok gyakoriságát, illetve azok időbeli változását áttekintjük az Országos Statisztikai Intézet aktuálisabb adatai szerint is. 2018-ban az elsődleges halálokot továbbra is a keringési rendszer betegségei jelentették, ezek az összes haláleset 56,5%-áért felelősek. Ezen

belül leggyakoribbak az iszkémiás szívbetegség (szívinfarktus, szívelégtelenség), valamint az agyérbetegség (stroke) által okozott halálesetek. A második leggyakoribb halálokok a daganatok (19,6%), ezt követik a légzőrendszer (6,5%) és az emésztőrendszer betegségei (5,9%) okozta halálesetek, majd a mortalitás és morbiditás külső okai (3,8%).

14. táblázat. *Elhalálozások ok szerinti megoszlása és alakulása Romániában*

Table 14. *Mortality by cause and their development in Romania*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%) ²⁴
A keringési rendszer betegségei	61,3%	56,5%	-0,28%
Ebből: iszkémiás szívbetegség	21,0%	18,9%	-0,50%
Ebből: agyérbetegség	20,3%	16,1%	-1,61%
Daganatok	18,0%	19,6%	1,20%
A légzőrendszer betegségei	5,0%	6,5%	2,92%
Az emésztőrendszer betegségei	5,8%	5,9%	0,69%
A morbiditás és mortalitás külső okai	4,9%	3,8%	-1,76%
Az idegrendszer és érzékszervek betegségei	0,8%	1,7%	7,57%
A húgy- és ivarrendszer betegségei	0,9%	1,6%	5,55%
Fertőző és parazitabetegségek	0,9%	1,4%	4,28%
Ebből: tuberkulózis	0,6%	0,3%	-4,84%
Endokrin-, táplálkozási és anyagcsere-betegségek	0,9%	1,1%	2,25%
Ebből: cukorbetegség	0,9%	1,0%	1,92%
Terhesség, szülés	0,01%	0,01%	-0,18%
Perinatális (szülés körüli) szakban keletkező állapotok	0,4%	0,2%	-6,04%
Veleszületett rendellenességek, deformitások és kromoszómaabnormitások	0,3%	0,1%	-6,64%
Egyéb összesített	0,7%	1,7%	10,60%

Forrás: INS Tempo Online, POP206D, POP206C

Az általános európai trendekhez hasonlóan Romániában is csökkent a keringési rendszer betegségei által okozott elhalálozások aránya 2007 és 2018 között, 61,3-ról 56,5%-ra. A keringési betegségek által okozott elhalálozások aránya Havasalföldön a legmagasabb (59,9%), míg Erdélyben és Moldvában a legalacsonyabb (54,2%). Erdélyen belül a közép-erdélyi régióban volt a legalacsonyabb a keringési rendszer megbetegedései által okozott halálesetek aránya 2018-ban (51,5%); Észak-Erdélyben, Partiumban és Székelyföldön a legmagasabb. Az is szembevetendő, hogy Erdélyben évente átlagosan 0,8%-kal csökken a keringési rendszer betegségei által okozott elhalálozások aránya (minden erdélyi régióban csökkenés tapasztalható), míg Moldvában és Bukarest–Ilfovban 0,7%-os növekedés figyelhető meg.

²⁴ A rövid távú ingadozások részleges kiküszöbölése érdekében az átlagos éves változásokat az előző évhez viszonyított változások átlagaival fejezzük ki, itt a 2007 és 2018 közötti periódusra számolva.

15. táblázat. *A keringési rendszer betegségei által okozott elhalálozások gyakorisága*
 Table 15. *Frequency of deaths caused by cardiovascular diseases*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	61,2%	55,5%	-0,15%
Közép-Erdély	59,2%	51,5%	-0,88%
Partium	63,3%	56,3%	-1,06%
Dél-Erdély	59,3%	53,9%	-0,17%
Bánság	63,9%	53,0%	-1,70%
Észak-Erdély	62,0%	57,1%	-0,11%
ERDÉLY	61,4%	54,2%	-0,80%
Havasalföld	64,9%	59,9%	-0,57%
Moldva	56,6%	54,2%	0,72%
Bukarest–Ilfov	57,5%	57,4%	0,65%
ROMÁNIA	61,3%	56,5%	-0,28%

Forrás: INS Tempo Online, POP206C, POP206D

2007 és 2018 között nőtt a daganatos megbetegedések által okozott halálesetek száma: az ebben a kategóriában regisztrált halálozások száma 45 383-ról 51 701-re emelkedett, ami 1,2%-os átlagos éves növekedést jelent. A daganatos betegségek előfordulási gyakoriságát tekintve az első öt terület a tüdő, a vastag- és végbél, az emlő, a prosztatata és a méhnyak (Institutul Național de Sănătate Publică, 2018). A daganatos megbetegedésekben elhalálozottak aránya Bukarest–Ilfovban a legmagasabb (22,6%) és Havasalföldön a legalacsonyabb (18,1%) az ország nagyrégióit tekintve. Erdélyen belül a közép-erdélyi régióban kiemelkedő (23,8%). Székelyföldön és Partiumban az elhalálozások mintegy egyötödéért okolhatók a daganatos megbetegedések, ebben a két régióban kiemelkedő az átlagos éves növekedés 2007 és 2018 között.

16. táblázat. *A daganatos megbetegedések által okozott elhalálozások gyakorisága*
 Table 16. *Frequency of deaths caused by cancer*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	18,2%	20,2%	1,75%
Közép-Erdély	21,1%	23,8%	1,48%
Partium	17,0%	20,6%	1,74%
Dél-Erdély	20,0%	21,3%	1,28%
Bánság	18,4%	19,6%	0,62%
Észak-Erdély	17,3%	18,3%	1,14%
ERDÉLY	18,9%	20,8%	1,23%
Havasalföld	16,1%	18,1%	1,21%
Moldva	17,9%	18,6%	1,47%
Bukarest–Ilfov	18,9%	22,6%	0,65%
ROMÁNIA	18,0%	19,6%	1,20%

Forrás: INS Tempo Online, POP206C, POP206D

2007 óta a **légzőrendszer betegségei** (pl. tüdőgyulladás, influenza, tüdőtágulat és asztma) által okozott elhalálozások aránya is emelkedett, évente átlagosan 2,9%-kal. A valamilyen légzőszervi megbetegedés okozta elhalálozások aránya Közép-Erdélyben volt a legmagasabb 2018-ban (7,8%).

17. táblázat. *A légzőrendszer betegségei által okozott elhalálozások gyakorisága*
Table 17. *Frequency of deaths caused by diseases of the respiratory system*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	5,0%	6,6%	4,11%
Közép-Erdély	4,6%	7,8%	5,54%
Partium	5,1%	6,9%	3,45%
Dél-Erdély	5,7%	7,3%	3,54%
Bánáság	4,4%	7,6%	5,43%
Észak-Erdély	3,6%	6,4%	7,22%
ERDÉLY	4,8%	7,2%	4,30%
Havasalföld	4,8%	5,9%	2,01%
Moldva	6,1%	6,8%	2,39%
Bukarest–Ilfov	4,1%	5,3%	3,05%
ROMÁNIA	5,0%	6,5%	2,92%

Forrás: INS Tempo Online, POP206C, POP206D

Az emésztőrendszeri megbetegedések (pl. májzsugorodás, májelégtelenség, gyomorfekély) által okozott elhalálozások aránya országos viszonylatban 0,69%-os növekedést mutatott 2007 és 2018 között. Moldvában a legmagasabb (7,2%), Erdélyben a legalacsonyabb (5,2%) az emésztőrendszeri megbetegedések által okozott elhalálozások aránya.

18. táblázat. *Az emésztőrendszer betegségei által okozott elhalálozások gyakorisága*
Table 18. *Frequency of deaths caused by diseases of digestive system*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	3,8%	4,5%	3,12%
Közép-Erdély	4,6%	5,1%	1,52%
Partium	5,5%	5,5%	0,08%
Dél-Erdély	5,0%	5,3%	1,51%
Bánáság	4,4%	4,5%	0,48%
Észak-Erdély	6,6%	6,7%	1,17%
ERDÉLY	5,0%	5,2%	0,86%
Havasalföld	5,4%	5,8%	0,83%
Moldva	7,4%	7,2%	1,11%
Bukarest–Ilfov	6,5%	5,4%	-0,84%
ROMÁNIA	5,8%	5,9%	0,69%

Forrás: INS Tempo Online, POP206C, POP206D

A sérülések, közlekedési balesetek, szándékos önártalom, testi sértés, orvosi ellátás szövőd-ményeiként bekövetkezett elhalálozások aránya országos szinten évente átlagosan 1,76%-os csökkenést mutat 2007-től. A morbiditás és mortalitás külső okainak következményeként bekövetkezett halálesetek aránya Székelyföldön a legmagasabb (5%), megelőzi az emésztőrendsze-ri halálokok gyakoriságát (akárcsak az Európai Unióban). Hargita megyében a halálesetek 5,5, Kovászna megyében 4,3%-a tulajdonítható külső okoknak.

19. táblázat. *A morbiditás és mortalitás külső okai által okozott elhalálozások gyakorisága*
Table 19. *Frequency of morbidity and mortality associated with injuries*

	2007	2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	6,7%	5,0%	-1,55%
Közép-Erdély	5,1%	4,0%	-1,69%
Partium	4,9%	4,1%	-1,52%
Dél-Erdély	5,0%	3,7%	-1,92%
Bánság	4,4%	3,1%	-2,77%
Észak-Erdély	5,1%	4,0%	-1,45%
ERDÉLY	5,0%	3,8%	-2,01%
Havasalföld	4,4%	3,4%	-2,01%
Moldva	5,7%	4,7%	-0,47%
Bukarest–Ilfov	4,3%	2,7%	-3,36%
ROMÁNIA	4,9%	3,8%	-1,76%

Forrás: INS Tempo Online, POP206C, POP206D

A morbiditás és mortalitás külső okairól részletesebb információt az Országos Törvényszéki Orvostani Intézet (Institutul Național de Medicină Legală) éves beszámolóiból nyerhetünk Rețeaua Națională de Medicină Legală (2020). A publikált jelentések alapján három erőszakos halálokot vizsgáltunk regionális bontásban: a közúti balesetek, a szándékos emberölés és a szándékos önártalom előfordulási gyakoriságát. Ezek – a társadalmi érdeklődésre leginkább számot tartó halálokok – országos szinten mintegy felét teszik ki a külső halálokok összességének.²⁵ A 2015 és 2017 közötti periódus átlagait vizsgáljuk, az egyes halálokok rátáját a rezidens lakosság-hoz viszonyítjuk.

25 Fontos megjegyezni, hogy az orvostani és a statisztikai intézet adatai között nem teljes az átfedés. Ennek oka, hogy az adatok forrása eltérő. Míg az orvostani intézet a boncolási jegyzőkönyvek alapján készít összefoglalásokat, addig a statisztikai adatok a hozzátartozók által az önkormányzatokhoz bejelentett haláleseteket és azok okait regisztrálják. Az feltételezhető, hogy az erőszakos elhalálozások egy részénél a halál oka és főképp annak körülményei az anyakönyvi irodákban nem kerülnek pontos bejelentésre, elsősorban olyan esetekben, amikor ezek társadalmi megbélyegzést vonhatnak maguk után. Ezt a hipotézist támasztja alá, hogy például a statisztikai intézetnek az emberölések és az öngyilkosságok számára vonatkozó adatai 10–15%-kal alacsonyabbak az Országos Törvényszéki Orvostani Intézet által közölt adatoknál.

Az Országos Törvénytörvényi Orvostani Intézet adatai szerint évente átlagosan 2038 halálos kimenetelű közúti baleset történt Romániában 2015 és 2017 között. A területi megoszlásokat vizsgálva az erdélyi régióon belül Közép-Erdélyben, Dél-Erdélyben és a Bánságban kiemelkedő a 100 000 főre jutó közúti balesetek száma, Székelyföldön pedig a legalacsonyabb. Itt 100 000 lakosból évente mintegy nyolcan veszítették életüket közúti balesetek miatt.

A gyilkosságok előfordulási gyakorisága Moldvában kiemelkedően magas (az országos átlag majdnem kétszerese), a fővárosi régióban és Erdélyben alacsonyabb (0,9–1,2 körüli) az emberölési ráta. Ez a mutató Erdélyben belül a déli régióban (1,5) és a Székelyföldön (1,3) átlag feletti a vizsgált három év átlagait tekintve. 2015 és 2017 között Romániában évente átlagosan 337 gyilkosságot követtek el.

Az öngyilkosságok száma a vizsgált periódusban évente átlagosan 2375 főt tett ki országos szinten, az öngyilkossági ráta 12 körül alakult. A szándékos önártalom előfordulása regionálisan jelentős eltéréseket mutat: Székelyföldön az országos ráta több mint kétszerese, 25 körüli a 100 000 lakosra jutó öngyilkosságok száma. Szintén az országos és az erdélyi átlag fölötti a jelentős magyar etnikumú lakosságú Közép-Erdély és Partium is, 15-16 körüli rátával. Összehasonlításképpen Magyarországon 18 körül alakult ez a mutató a 2015–2017-es időszak adatai szerint.²⁶ Világszinten a szándékos önártalom gyakorisága Litvániában a legmagasabb, ott az öngyilkossági ráta 31,9 volt 2016-ban (World Health Organization, 2020).

20. táblázat. *Közúti balesetek, szándékos emberölés és szándékos önártalom áldozatai*
Table 20. *Victims of road accidents, intended homicides or intended self injuries*

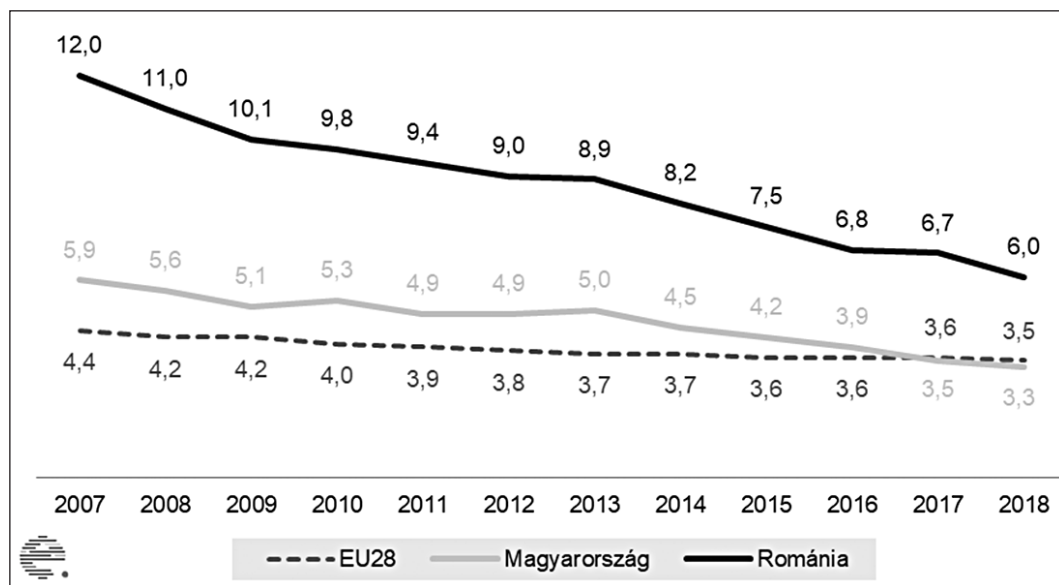
Régió	Közúti balesetek		Szándékos emberölés		Szándékos önártalom	
	Éves átlag 2015–2017	Ráta 100 000 főre	Éves átlag 2015–2017	Ráta 100 000 főre	Éves átlag 2015–2017	Ráta 100 000 főre
Székelyföld	41	8,0	7	1,3	130	25,4
Közép-Erdély	144	11,6	12	1,0	180	14,5
Partium	104	9,3	12	1,0	177	15,7
Dél-Erdély	193	11,5	25	1,5	191	11,4
Bánság	161	11,5	14	1,0	141	10,0
Észak-Erdély	73	9,7	8	1,1	62	8,2
ERDÉLY	716	10,7	78	1,2	880	13,1
Havasalföld	643	9,7	109	1,6	766	11,6
Moldva	432	10,6	129	3,1	513	12,5
Bukarest–Ilfov	246	10,7	22	0,9	217	9,5
ROMÁNIA	2038	10,3	337	1,7	2375	12,1

Forrás: Országos Törvénytörvényi Orvostani Intézet jelentései

26 Saját számítás a Központi Statisztikai Hivatal (2020) adatai alapján.

Csecsemőhalandóság

A csecsemőhalandóság egy speciális korszpecifikus halandósági arányszám. Azt mutatja, hogy ezer élve született gyermek közül hányan halnak meg egyéves koruk betöltése előtt. Romániában 2018-ban 1227 csecsemő vesztette életét, ebből 444 haláleset történt Erdélyben. A csecsemőhalandóság tekintetében Romániában jelentős javulás észlelhető: 2007 és 2018 között 12 ezrelékről 6 ezrelékre csökkent. Ez a mutató azonban még mindig nagyon magas, az EU tagállamai között Romániában a legmagasabb. 2018-ban az EU28 tagállamaiban a csecsemőhalandósági ráta átlagosan 3,5, Csehországban 2,6, Magyarországon 3,3, Lengyelországban 3,8, Szlovákiában 5, Bulgáriában 5,8 ezrelék volt (Eurostat, 2020m).

8. ábra. Csecsemőhalandóság

Figure 8. *Infant mortality*

Forrás: Eurostat, demo_minfind

Románia minden régiójában csökkent a csecsemőhalandósági ráta 2007 óta. Az alacsony esetszám miatt az éves átlagos változások mellett hároméves periódusokat hasonlítottunk össze. A csecsemőhalandósági ráta mind a 2007–2009-es, mind 2016–2018-as periódusban a legalacsonyabb Bukarest–Ilfov régióban volt, a legmagasabb pedig Moldvában. Az erdélyi régió belül Partiumban, Székelyföldön és Észak-Erdélyben átlag feletti a csecsemőhalandósági ráta.

21. táblázat. Csecsemőhalandósági ráta Románia különböző régióiban
 Table 21. Infant mortality rate in different regions in Romania

	2007–2009	2016–2018	Átlagos éves változás (%)
Székelyföld	10,8	7,3	–4,94%
Közép-Erdély	10,1	6,1	–2,81%
Partium	13,0	7,7	–4,94%
Dél-Erdély	10,8	6,4	–6,10%
Bánság	11,4	6,0	–5,89%
Észak-Erdély	10,0	7,0	–2,11%
ERDÉLY	11,1	6,6	–5,85%
Havasalföld	11,5	6,8	–6,53%
Moldva	12,2	6,9	–7,10%
Bukarest–Ilfov	6,8	4,0	–3,62%
ROMÁNIA	11,0	6,4	–6,47%

Forrás: INS Tempo Online, POP208A, POP201D

A csecsemőhalandóság okait vizsgálva azt láthatjuk, hogy vezető halálokot alkotnak az egy éven aluliak körében a perinatális szakaszban (a 0–6 napos korban) keletkező állapotok. 2016 és 2018 között 1460 csecsemő halálát okozták a perinatális időszakban keletkező állapotok, az összes elhalálozott csecsemő 32,7%-a vesztette életét emiatt. A második vezető halálokok a csecsemők körében 2016 és 2018 között a légzőrendszer betegségei voltak, 988 csecsemő halálát okozván (22,1%). Ezt a veleszületett rendellenességek, deformitások és kromoszóma-abnormalitások követik, 875 csecsemő halálát idézve elő (19,6%). A magzati vagy újszülött korban bekövetkezett vérvesztés 452 csecsemő elhalálozását okozta (10,1%). 2016 és 2018 között 131 egy éven aluli gyermek vesztette életét (2,9%) trauma, mérgezés vagy a morbiditás és mortalitás egyéb külső oka miatt (Országos Statisztikai Intézet, 2020).

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány célja Románia egészségügyi rendszerét meghatározó jogszabályok, az egészségügyi rendszer általános jellemzőiként használt mutatók, valamint az elhalálozás főbb okainak bemutatása volt európai uniós, országos és Románián belüli regionális viszonylatban.

A vizsgálat első felében a rendszer működését meghatározó jogszabályok valamint azok időbeni alakulásának leírására került sor. Ezt követte az egészségügyi rendszer általános mutatóinak elemzése. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben abszolút értékben jelentősen nőttek az egészségügyre fordított kiadások, az EU-n belül továbbra is Romániában költik a GDP legkisebb hányadát erre a célra. A fekvőbeteg-ellátás kapacitása kiemelkedő, ugyanakkor az ágyak kihasználtsága viszonylag mérsékelt, 64% körüli. Bár 2012 és 2018 között 22%-kal nőtt a gyakorló orvosok száma, nemzetközi viszonylatban ez továbbra is alacsony, ezer lakosra 2,9 orvos jut. A kórházi ápolás átlagosnál magasabb igénybevétele mellett ez azt is jelenti, hogy az egészségügyi személyzet leterheltsége az uniós átlagnál magasabb.

Erdélyben mind a kórházi infrastruktúrára, mind pedig a személyzeti ellátottságra vonatkozó mutatók jobbák az országos átlagnál. Az erdélyi régiókon belüli különbségeket nagymértékben meghatározza az, hogy milyen nagyvárosokban vannak az úgynevezett magasabb kompetenciájú, nagyobb mértékű finanszírozásban részesülő kórházak. Közép-Erdélyben és Bánságban magasabb kórházi kihasználtság mellett lényegesen jobb a szakorvosi ellátottság. Az elmúlt években észlelhető gyorsabb ütemű javulás ellenére Székelyföld és Észak-Erdély lakosságára továbbra is csak feleannyi orvos jut, mint az erdélyi átlag, és a családorvosok relatív számában is nagyon jelentős az elmaradás.

Az elemzés második felében a Romániára és Románia különböző régiójára jellemző születéskor várható élettartamot, nyers elhalálozási rátát, a főbb elhalálozási okokat és csecsemőhalandóságot elemeztük. Annak ellenére, hogy Romániában a születéskor várható átlagos élettartam növekedésének lehetünk tanúi, a születéskor várható élethossz (75,3 év) még mindig jelentősen elmarad az EU-s átlagtól (81 év). A várható átlagos élettartam növekedésével párhuzamosan a nyers halálozási arányszám növekedése érhető tetten, ezt alapvetően a népesség előregedése magyarázza.

A vezető halálokok Romániában a keringési rendszer betegségei (az elhalálozások 57%-áért felelősek), a rákos megbetegedések (20%), a légzőrendszer betegségei (7%), az emésztőrendszer megbetegedései (6%), valamint a mortalitás és a morbiditás külső okai (4%). 2007 és 2018 között a keringési rendszer betegségei által okozott elhalálozások súlya 61-ről 57%-ra mérséklődött, a daganatos megbetegedések által okozott halálesetek aránya 18-ről 20%-ra nőtt.

A csecsemőhalandóság alakulásában jelentős javulás történt az elmúlt évtizedben, azonban a csecsemőhalandósági ráta még mindig nagyon magas Romániában (6 ezrelék), az európai uniós átlag (3,4 ezrelék) szinte kétszerese.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Clichici, D. (2017). Situația sistemului sănătății publice din România în comparație cu statele membre ale Uniunii Europene. *Revista de Economie Mondială*, 9(3).
- Vlădescu C., Scintee, S. G., Olsavszky, V., Hernandez-Quevedo, C., & Sagan, A. (2016). Romania, Health system review. *Health Systems in Transition*, 18(4).
- Institutul Național de Medicină Legală (2018). *Raport Asupra Activității Rețelei de Medicină Legală*.

STATISZTIKAI ADATOK STATITICAL DATA

- Autoritatea Națională de Management al Calității de Sănătate (2019). Harta acreditării. <https://anmcs.gov.ro/web/harta-acreditarii> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Erdélystat (2020a). Egészségügyi ellátás és személyzet Erdélyben. <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/egeszseggyi-ellatas-es-szemelyzet-erdelyben/55> (Letöltve: 2020. 12. 15.)

- Erdélystat (2020b). Halálozások és halálokok Erdélyben, 2012–2018. <http://statiztikak.erdelystat.ro/cikkek/halalozasok-es-halalokok-erdelyben-2012-2018/59> (Letöltve: 2020. 12. 15.)
- Eurostat (2019) Causes and occurrence of deaths in the EU. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190716-1> (Letöltve: 2020. 05. 25.)
- Eurostat (2020a). Life expectancy. (Tábla kódja: demo_mlexpec) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_mlexpec&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 15.)
- Eurostat (2020b). Infant mortality rates. (Tábla kódja: demo_minfind) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_minfind&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 06.)
- Eurostat (2020c). Healthcare expenditure statistics. (Tábla kódja: TPS00207) https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Healthcare_expenditure_statistics (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020d). Hospital beds. (Tábla kódja: TPS00046) <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tps00046> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020e). Healthcare activities statistics – consultations. (Tábla kódja: hlth_hc_phys) https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Healthcare_activities_statistics_-_consultations (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020f). Hospital discharges and length of stay. (Tábla kódja: hlth_co_dischls) https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/hlth_co_dischls (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020g). Medical doctors. (Tábla kódja: hlth_rs_prsrg) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_rs_prsrg&lang=en (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020h) Healthcare personnel statistics – dentists, pharmacists and physiotherapists. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Healthcare_personnel_statistics_-_dentists,_pharmacists_and_physiotherapists (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020i) Practising nurses and midwives. (Tábla kódja: hlth_rs_prsns) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_rs_prsns (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Eurostat (2020j) Life expectancy. (Tábla kódja: demo_mlexpec) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_mlexpec&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 15.)
- Eurostat (2020k) Crude death rate. (Tábla kódja: demo_gind) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_gind&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 15.)
- Eurostat (2020l) Causes of death. (Tábla kódja: hlth_cd_aro) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_cd_aro&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 25.)
- Eurostat (2020m) Infant mortality rates. (Tábla kódja: demo_minfind) https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_minfind&lang=en (Letöltve: 2020. 05. 06.)
- Institutul Național de Sănătate Publică (2018) Analiză de situație – Luna națională de prevenire a cancerului, Februarie 2018. <https://insp.gov.ro/sites/cnepss/wp-content/uploads/2018/05/Analiza-de-situatie-Cancer-2018.pdf> (Letöltve: 2020. 05. 25.)
- Központi Statisztikai Hivatal (2020). Halálozások a gyakoribb halálokok szerint (1990–). https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnh001.html (Letöltve: 2020. 08. 12.)
- OECD (2020) Health at a Glance 2019 https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2019_4dd50c09-en (Letöltve: 2020. 05. 04.)

- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020a). Pacienți ieșiți din spital, pe clase de boli. (Tábla kódja: SAN105A) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=SAN105A> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020b). Populația rezidentă la 1 iulie. (Tábla kódja: POP106A) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=POP106A> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020c). Unități sanitare. (Tábla kódja: SAN101A) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=SAN101A> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020d). Activitatea unităților sanitare în anul 2018. <https://insse.ro/cms/ro/content/activitatea-unit%C4%83%C5%A3ilor-sanitare-%C3%AEn-anul-2018> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020e). Activitatea unităților sanitare în anul 2017. <https://insse.ro/cms/ro/content/activitatea-unit%C4%83%C5%A3ilor-sanitare-%E2%80%93-anul-2017> (Letöltve: 2020. 05. 04.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020f). Paturi în unitățile sanitare. (Tábla kódja: SAN102B) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=SAN102B> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020g). Personalul medico-sanitar pe categorii, forme de proprietate, sexe, macroregiuni, regiuni de dezvoltare și județe. (Tábla kódja: SAN104A) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=SAN104A> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020h). Personalul medico-sanitar – medici de familie. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=SAN104B> (Tábla kódja: SAN104B). (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020i). Activitatea unităților sanitare. <http://colectaredate.insse.ro/metadata/viewStatisticalResearch.htm?locale=ro&researchId=5327>. (Letöltve: 2020. 05. 12.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020j). Rata mortalității pe medii de rezidență. (Tábla kódja: POP207A) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=POP207A> (Letöltve: 2020. 04. 20.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020k). Decedați. (Tábla kódja: POP206B) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=POP206B> (Letöltve: 2020. 05. 15.)
- Országos Statisztikai Intézet – Institutul Național de Statistică (2020l). Decese sub 1 an, pe cauze de deces. (Tábla kódja: POP208D) <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=POP208D> (Letöltve: 2020. 05. 25.)
- Rețeaua Națională de Medicină Legală (2020). Rapoarte anuale. <https://www.legmed.ro/?doc=despre-rapoarte> (Letöltve: 2020. 06. 19.)
- World Health Organization (2020). Mental health. https://www.who.int/gho/mental_health/suicide_rates/en/ (Letöltve: 2020. 08. 12.)

TÖRVÉNYEK, JOGSZABÁLYOK
LAWS, REGULATIONS

Legea nr. 73/2019 pentru modificarea și completarea art. 75 din Legea nr. 95/2006 privind reforma în domeniul sănătății. <https://lege5.ro/Gratuit/gmzdsmszsgq3q/legea-nr-73-2019-pentru-modificarea-si-completarea-art-75-din-legea-nr-95-2006-privind-reforma-in-domeniul-sanatatii> (Letöltve: 2020. 05. 20.)

Ordin nr. 323 din 18 aprilie 2011. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/127826> (Letöltve: 2020. 05. 20.)

Referat de aprobare, Ministerul Sănătății (2017). http://www.cnas.ro/media/pageFiles/Ordin%20Norme%20metodologice%20Contract%20Cadru%20MS-CNAS%20196-139_2017.pdf (Anexa 23). (Letöltve: 2020. 05. 20.)

ET

RECENZÍÓK 4

Horváth István

Románia társadalomtörténete:

a szintézis folyamatban

Recenzió a Cătălin Zamfir szerkesztette

Istoria socială a României című könyvről

Habár az utóbbi évtizedekben számos olyan munka látott napvilágot, amely ha csak egy-két fejezet erejéig is, de valamilyen terjedelemben áttekinti Románia társadalomtörténetének egy-egy vonatkozását: a földbirtokviszonyok változásait az utóbbi fél évszázadban, ennek a falusi életformára gyakorolt hatásait, a népességalakulást és a népesedéspolitikai kiemelkedő pillanatait, a szocialista urbanizáció fonákságait stb., viszont még mindig reális az, amit Gagyi József, az eddigi legátfogóbb, Románia társadalomtörténetéről magyar nyelven írt könyv szerzője sommázzott: nincsenek „monográfiák, egyenetlenek a feldolgozások, hiányoznak a feldolgozott anyagokra támaszkodó, mélyre hatoló kérdésfeltevések” (Gagyi, 2009: 32).

Nos, habár a Román Akadémia kiadta az *Istoria socială a României* című könyvet, nem a fent említett monográfia hiányát kívánta orvosolni, hanem „a román társadalom utóbbi két évszázada társadalomtörténetének a szintetikus bemutatására” vállalkozott (Zamfir, 2019: IX.). A könyv első kiadása 2018-ban jelent meg, korlátozott példányszámban, és mire beszerezhettem volna, 2019-ben publikálták a második, átdolgozott kiadást. A jelen áttekintés erre, a második kiadásra vonatkozik.

A Románia társadalomtörténete elnevezésű projekt eredetileg az 1918-tól mostanig tartó száz évet szándékozott áttekinteni, de aztán mégis hozzátételül két évszázadot ismertet. De nagyon hangsúlyos a „hozzátételül”, hisz a 19. század első felét nagyon vázlatosan, viszont a 19. század második felének az agrárviszonyait (agrárreform-kísérleteit) és a század utolsó évtizedeiben beinduló gazdasági modernizáció generálta társadalmi hatásokat már sokkal alaposabban tárgyalja.

Az elemzett térség is elvileg az adott korban román állami ellenőrzés alatt álló terület (1918 előtt az Ókirályság, a két világháború között Nagy-Románia, 1945 után Románia mostani térsége), és nem föltétlenül minden elemzett periódus vonatkozásában a mostani államtérség. És itt ismét hangsúlyozandó, hogy „elvileg”, mert az 1918 előtti, 18–19. századi állapotokra vonatkozóan utalgat az erdélyi román parasztság (sic!) nemzetileg elnyomott helyzetére, de anélkül, hogy behatóbban tárgyalná az etnicitás, a gazdasági-társadalmi szerkezet erdélyi összefüggéseit. Viszont az 1918–1945-ös periódus vonatkozásban, amikor a román államtérséghez tartozott Besszarábia, szükséztlenül és nem valami rendszeresen körvonalazza ennek a térségnek a sajátosságait, egyáltalában a helyzetét. Az egy közigazgatási és politikai fennhatóság alá került, nagyon eltérő gazdasági szerkezettel és társadalmi szervezési formákkal rendelkező térségek közötti különbségek néhol felszínre kerülnek (néha releváns adatok is felvillannak), de olybá tűnik, hogy a történelmi változások kapcsán az ezekből következő történések bemutatásra nem volt egységes szerkesztői koncepció. Az 1918 előtti periódusa vonatkozó összefoglalásban kevés kivételtől eltekintve az Ókirályság állapotai kerülnek bemutatásra. Történik mindez annak el- lenére, hogy az 1918 előtti állapotokra (iparfejlődésre, birtokszerkezetre stb.) vonatkozó elem- zések során kimerítően használt idősoros gazdaságstatisztikai publikációk (Axenciuc, 1992;

Axenciuc, 1996) a lehetőségekhez mérten az 1918 előtti periódusra is rekonstruálják az erdélyi, Romániához csatolt régiók állapotát is. Illetve a pár éve publikált (sok szempontból példaértékű) gazdaságtörténeti szintézis is a jelenlegi Románia 1918 előtti történeti térségeinek az összehasonlításában kiemelkedő teljesítményt nyújt (Murgescu, 2010).

Nos, az elemezett térség történetének képlékenysége egy sokkal mélyebb problémára világít rá, mégpedig arra, hogy miként viszonyul ez az elemzés a görcső alá vett társadalom/társadalmak(?) etnikai sokszínűségéhez. A rövid válasz: a domináns román nemzetépítési narratíva szemszögéből. Ennek megfelelően az etnikai sokszínűség egy, az idők folyamán kialakult, problematikus, anomáliákat generáló tényező a normálisnak tartott homogén nemzetállami fejlődési vonal aspektusából. A mindegy, hogy milyen történelmi perspektívában ismertettek szerint az elemzési keretet jelentő államtérségbe betelepülő/betelepített allogén (őshonosok viszonylatában idegen, betelepített) populációk (magyarok, németek, zsidók) „elnyomták” az őshonos népeiséget. És annak ellenére, hogy a megszövegezésben nem címkéznek manifeszt módon a szerzők, az allogének a társadalomszerkezetben elfoglalt és történelmileg kialakult, differenciált pozícióiknak betudhatóan, a szerzők megközelítése szerint folyamatosan valamiféle fejlődési feszültséget generáltak.

„A két világháború közötti Románia egyik sajátossága az is volt, hogy a polgárság/burzoázia és a középosztály (pszeudoburzoázia) egy jelentős kisebbsége az etnikai kisebbségekhez tartozott. Manoilescu (M. Manoilescu, 1942/2002, 122–125) becslései szerint a burzoázia és a pszeudoburzoázia nagyrésze allogén népesség volt. Például az általa rendszerezett, bankárookra és orvosokra vonatkozó becslések és adatok az allogének egyharmados jelenlétét mutatják. [...] Larionescu és Tănăsescu rámutat, hogy 1935-ben a bányaiipari cégek igazgatótanácsainak több mint 60%-a nem román nemzetiségű [értsd etnikumú] volt, és 21 erdélyi és bánági városban a magyar, német és zsidó iparosok aránya megközelíti a 90%-ot. Ez a tény, illetve a gazdaság általános alulfejlettsége meg a népesség alacsony jövedelmi színvonala képezték a két világháború közötti társadalmi feszültségek alapját, amely politikailag az 1930-as évek a szélsőjobb támogatásában nyilvánult meg (M. Larionescu és F. Tănăsescu, 1989, 337)” (Zamfir, 2019: 55; a szerző fordítása.)

Egyáltalán nem biztos, hogy a 20. századi nemzetépítés alatt, az etnopolitikai praxis során oly gyakran használt fogalmak és látásmód alapján írt társadalomtörténet képes lesz átlátni az etnicitás és a modernizációs folyamatok összefüggéseit bármilyen történelmileg fennálló román államtérség vonatkozásában. A ma kisebbségeknek értelmezett etnikumok hozzájárulása Románia modernizációjához messze túlmutat azon, hogy a huszadik század eleji, harmadik utas, autochtonista vagy akár modernizációellenes politikai erők retorikailag sikerrel hivatkoztak az allogén csoportok jelenlétére. Ismételten hangsúlyozandó, nem arról van szó, hogy a könyvben körvonalazott társadalomtörténetből hiányoznak, helyel-közzel vannak jelen a kisebbségek, hanem arról, hogy a domináns román nemzeti történeti narratíva által meghatározott számvetésből kimaradnak olyan fejezetek, amelyek az egyáltalán nem kis csoportok egyáltalán nem marginálisnak tekinthető hozzájárulásait tárgyalnák egy-egy meghatározó társadalomtörténeti folyamat kapcsán. Vagyis nem egyszerűen a multikulturalitási elvárás jegyében, hanem azért érdemelnének messze több említést, mert a gazdasági-társadalmi folyamatok, a modernizáció nagymértékben, látványosan és sokféle módon összefonódott az etnicitással, legalábbis a második világháború végéig mindenképpen.

Vegyük például az Ókirályság 19. század végi gazdasági fellendülését, amely esetében a bevándorlás meghatározó szerepet játszott. Igen, Románia abban a periódusban az egyik legjelentősebb európai befogadóország volt. Számos szász iparos és kereskedő és talán még több székely kisiparos az osztrák–román vámháború kontextusában jobbnak látta áttelepedni Romániába, ahol mind a tőke, mind a szakértelem iránti igény növekvőben volt. Vagy akár beszélhetünk a nagy olasz bevándorlóközösségekről, amelynek tagjai a nagy infrastrukturális és urbanizációs beruházások meghatározó munkaerejét adták a 19. század végén és a századforduló első éveiben. Ezek vagy ehhez hasonló mozzanatok alig kerülnek említésre, és ha igen, akkor legfentebb azért, hogy elmagyarázzák, hogy az allogén (származásidegen) populációk gazdasági túlreprezentáltsága volt az egyik oka a (két világháború közti periódus) szélsőséges politikai (legionárius) mozgalmak hatalomra kerülésének.

Az elemzés korszakokra osztását (19. századtól 1918-ig, 1918–1945, 1945–1989, 1989 után) mintegy magától értetődőnek tartott módon vezeti be a könyv. És persze egyértelmű érvek sorolhatóak fel amellet, hogy az illető éveket „vívásztónak” tekintsék: átalakult államteréség (1918), vagy más, radikálisan megváltozó közjogi, gazdaság és társadalomszervezési elvek érvényesülése (1945 illetve 1989). Ám ez az értelmezés csak az olvasó fejében megnyilvánuló összképelőhívó effektus (Gestalt). Nincs összefoglalóan, szakirodalomba beágyazottan, vagyis érvelve kifejtve, hogy miért pont ezek a történelmi vívásztók jelentik a társadalomtörténeti összefoglaló törésvonalait. Általában véve is hiányolhatóak az átfogóbb társadalomtörténeti értelmezési keretekre (modernizációs elméletek, függőségi elméletek stb.) történő explicit hivatkozások vagy ezek jegyében kidolgozott átfogóbb értelmezések.

Az összefoglaló, az intézeti műhelymunka fejezeteket a Román Akadémia Életminőségkutató Intézetének huszonöt munkatársa, és az intézetet vezető huszonhatodik szerkesztő jegyzi, és úgymond egységesíti a kéziratot. Mindenki saját erősségének megfelelően járul hozzá, így egyes fejeztek, alfejeztek meglepően jól adatoltak, nemzetközi összehasonlításba ágyazottak, mások inkább a korszakra, témára vonatkozó szakirodalmi értékeléseket összegzik. Egyes fejezetek tényleg szintézisértékűek, kiérződik a jelentős háttértudás, mások meg inkább felszínesnek, vázaltszerűnek tünnek. Mondjuk a munka összehozására szánt rövid idő (a bevezető szerint mindösszesen tizenhárom hónap) magyarázza az egyenlőtlen színvonalat, hiszen a hozzájárulók (doktorandusok és érett, tapasztalt kutatók) adott téma kapcsán körvonalazott történetiségzemlélete, felhalmozott tudása érzékelhetően eltérő.

Már az előszóban jelzi a kötet szerkesztője, hogy nem minden témát tekintenek át, illetve hogy nem volt lehetőség minden témát kimerítően tárgyalni. Nagyjából a négy nagy időszakra vonatkozóan áttekintik az agrárviszonyokat, az iparosítási erőfeszítéseket és ezek kapcsán a kialakuló társadalomszerkezeti sajátosságokat. Aztán ezek alapján ismertetik az életmód egyes vonatkozásai (mindenekelőtt a lakásviszonyok, kevésbé a fogyasztás), az oktatás, a közegészségügy és kultúra (kiemelkedően a magaskultúra) kapcsán felmerülő, az egyes periódusok vonatkozásában meghatározónak tartott állapotokat. Egyes periódusok esetében a számos más, kevésbé nagylelkűen kifejtett részekre a viszonylag bő lére engedett történelmi kontextualizálás a jellemző, illetve néhány, az adott periódusra jellemző eszme- és intézménytörténeti bemutató. Például az 1918–1945 közötti periódus vonatkozásában a falusi és városi életmódra összesen hét oldalt szántak, hozzávetőleg ugyanannyit, mind a kor szélsőséges pázmában mozgó (politikai és társadalmi reformer) eszmetörténetére, és körülbelül még egy ennyit a politikátörténeti

vonatkozásaira. Amint már említettem, az adatolás (és nemcsak statisztikai, hanem az általánosabb, szakirodalmi beágyazás) mélysége és releváns mivolta eltérő. Néhány esetben a felhasznált adatok nemzetközi és időbeni összehasonlító perspektívába helyezik a romániai helyzetet, mások esetében jelentős az olvasó hiányérzete, hisz hiányzik a viszonyítási alap.

Persze (az általánosabb értelmező vagy az összehasonlító hiányosságokat félretéve) összességében egy probléma bevezető tanulmányozásában hasznos lehet a legtöbb összefoglaló.

Ami talán kiemelendő, és ez megér párparagrafusnyi bemutatást, az talán egy elméletileg kevésbé kifejtett, de mindenképpen érdekes felvetés: a kommunista periódus és a posztkommunista időszak közötti társadalomtörténeti, pontosabban társadalomszerkezeti sajátos folyamatok kifejtése. Egyrészt a kommunista társadalomszerkezetben megjelenő és a többitől sajátosan elkülönülő rétegeként elemzi a technokratákat. Értsd az állami, illetve az akkor még közvetlen állami fennhatóság alatt működő intézmény- és vállalatirányításban működő szakértelmiségi vezetőréteget. Ezt a réteget mind a tradicionális értelmiségtől, mind a párt és az igazgatás beosztotti, hivatalnoki apparátusától elkülönülő, egyfajta gazdasági és társadalomszervező elitként mutatja be.

Nos, az 1989 utáni periódus nagy társadalmi hullámvásait ezen technokrata elit tagjai és az új (kezdetben az újjáalakult történelmi pártok köré csoportosuló) politizáló elit közötti konfrontációként értelmezi, kissé analóg módon Pareto „rókák” és „oroszlánok” közötti elitcserejével (a szerző a technokraták és antikommunisták megnevezéseket használja). Az 1989 utáni gazdasági és társadalmi alakulásokat úgy mutatják be, mint a „róka” technokraták sikeres társadalom- és gazdaságfejlesztő előrelendítéseit követő heves, pusztán érzelmi antikommunizmusra alapozó „oroszlánok” általi rossz kormányzások, visszaesések politikai váltógazdálkodását (183–195). Eltekintve attól, hogy elég elfogult módon ezeket a technokratákat a szerző(k?) modernizációs hérosznak állítják be („A román társadalom modernizációs folyamata során formálódtak, tehát a modernizáció standard értékeit és tudását internalizálták.” 183.), a romániai elit csoportok alakulása és utóbbi fél évszázados történelmi pályafutása kapcsán megfogalmazottak megfontolandó elemzési szempontok.

Összegezve kijelenthető, a teljes publikáció olyan, mint egy viszonylag korlátozott művészi vízióval elkészített mozaik. Egyes kövecsek vagy akár egész részletek jól kidolgozottak, de a teljes kép valahogy nem áll össze. Úgy tűnik, hogy a tíz éve Gagy József által leírt (és az írás elején idézett) helyzetértékelésen ez a könyv nem változtat vajmi sokat.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Axenciuc, V. (1992). *Evoluția economică a României: Cercetări statistico-istorice 1859–1947. 1.* Editura Academiei Române.
- Axenciuc, V. (1996). *Evoluția economică a României: Cercetări statistico-istorice 1859–1947. 2.* Editura Academiei Române.
- Gagy, J. (2009). *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor.
- Murgescu, B. (2010). *România și Europa: Acumularea decalajelor economice: 1500–2010.* Polirom.
- Zamfir, C. (szerk.) (2019). *Istoria socială a României.* Editura Academiei Române.

A Kárpát-medence és a kis jégkorszak. Társadalomtörténet és járványok többoldalú megközelítésben¹

A kárcsak a könyv megírása, Pászka Imre (2019) nemrég megjelent, *Együtthatás – reprezentációk* I. című könyvét véleményezni is interdiszciplináris megközelítést igényel. Amint a bevezetőben ezt leírta, „a kötet megírása, [...] folyamatosan a tudományközi határterületek átlépését igényelte, sok bizonytalansággal járt”. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy ez igen munkaigényes vállalkozás volt, még akkor is, ha a magyarországi és erdélyi éghajlati viszonyok alakulására vonatkozó adatforrásokat illetően támaszkodhatott Réthly Antal gazdag adattárára.

Az itt elemzett mű a szerző munkásságának egyik állomása, amelynek előzménye az MTA nagydoktori értekezése (Pászka, 2007), és az amelyben leírtak alkalmazására törekedett az *Együtthatás – Reprezentációk* I. és (a megjelenés alatt álló) II. kötetében.

Az előszót követően több rövid fejezetben tájékozódhatunk a könyvben foglalt jelenségek tárgyalásának kereteiről, a tér-idő kontextusról, a lehüléstendencia mutatóiról, megismerhetjük a kutatás forrásait és a vizsgálati szempontokat, fogalmakat. Ebben a részben tudhatjuk meg, hogy a kötet korszakolása azért tér el a szokásos történeti logikától, mivel a szerző a klimatológusok által használt viszonylagos kronológiát használta.

A könyv központi fogalma az *együtthatás*, amelyet a szerző úgy határoz meg mint a különböző klimatikus, geológiai, biológiai, epidémiái események egy adott térben és időben való összeadódása, melyek többnyire lokálisak, ritkábban nagyobb léptékűek. Az együtthatás ugyanakkor arra is utal, mint írtam, hogy a természet és az ember egyaránt cselekvő, kölcsönhatásban vannak egymással. Míg a geológiai, biológiai, epidémiái tényezők epizodikusak, addig a klimatikus és az antropogén tényezők állandóak, annak ellenére, hogy más szabályszerűségeket követnek. Az ember igazodik a természeti környezethez, bebútorozó tevékenységével alakítja a környezetét, a természetről ez nem mondható el. Noha az algoritmus készítője, úgy tűnik, az ember fizikai és kognitív adottságainak fenntarthatóságához igazította földünk adottságait (lásd: évszakok időjárása = éghajlat).

A szerző a meteorológiai kislexikont idézve, a kis jégkorszakot következőképpen határozza meg: „Kis jégkorszak nem más, mint a földi hőmérséklet csökkenése, ami bizonyos területi és

1 Pászka Imre *Együtthatás – reprezentációk. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak)* című könyve 2019. évi kiadású (Belvedere Kiadó, Szeged), viszont 2020-ban megjelent a második, javított kiadása (*Kis jégkorszak – Létfenntartás*), együtt a II. kötettel (*Kis jégkorszak – Járványok*, Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere). Ez utóbbi lapzártáig nem volt elérhető, ezért a recenzió csak az első kötetre vonatkozik.

időbeni kiterjedéssel lépett fel Európában, Észak-Amerikában, Oroszországban, Kínában, és a friss kutatások szerint az Északi-sark jégmagjaiban is bizonyítást nyert” (Pászka, 2019: 9).

Az előszót követő rövid bevezető részeket követően szerkezeti szempontból a kötet hat fejezetre tagolódik. Mindegyik fejezet a létfenntartásra koncentrálna, de annak eltérő oldalait világítva meg, a geológiai tényezőkkel indít, folytatja a biológiai tényezők ismertetésével, majd az éghajlatot tárgyalja. Ezt követően a negyedik fejezetben a táplálkozásról ír, majd az antropogén tényezőkkel folytatja, ezt Magyarország és Erdély esetében elkülönülő alfejezetekben tárgyalja.

A bevezető részben foglalt *Vizsgálati szempontok* alfejezetben fejt ki a szerző, milyen logika mentén történtek az elemzések.

Itt a szerző megosztja velünk azon dilemmáját, hogy az eseményeket, történéseket a kiváltó tényezőket vagy azok következményeit alapul véve próbálja fogalmilag keretezni az elemzésben. Végül azt a megoldást választotta, hogy a kiváltó tényezőket és következményeiket a létfenntartás tágabb és szűkebb fogalma mentén megosztva, csak azokat a működési rendellenességet vont be az elemzésbe, amelyek, a szerző szavaival élve, „a létfenntartás tágabb, kiterjesztett tartalmának szinte mindegyik elemét érintik” (Pászka, 2020: 29–30). Amikor a létfenntartás néhány alapvető elemét károsító helyzet volt megfigyelhető, ilyen esetekben a „helyzet felmérése” törekedett, bár leginkább az elbeszélő helyzet drámai ábrázolása a jellemző a kötetre. Tehát a különböző katasztrófák jelentőségének az értelmezése – olvasatomban – a különböző társadalmi csoportokat érintő helyzetek nagyságrendje, az intenzitásának térbeli és időbeli megoszlása, illetve azok ismétlődése, állandósulása alapján történtek.

A kötet, a szerző szándékától függetlenül, két szempontból is nagy aktualitású. Az egyik, bár a szerző szándéka szerint a kötet nem illeszkedik a globálisfelmelegedés-diskurzusok rendszerébe, mégis számos adalékot szolgáltat a társadalomkutatók számára az éghajlati tényezők alakulásáról, illetve ezek fontosságáról az emberi életmód változásai és a társadalomszervezés szempontjából. Másrészt a 2020-ban kirobbant koronavírus-világjárvány okozta társadalmi és gazdasági problémák megértéséhez is hozzájárul, lévén, hogy rálátást kínál a tágabb régióban korábban lezajlott járványok és epidemiológiai válságok társadalmi összefüggéseire azok elemzése által.

Az első fejezetben a geológiai tényezők elemzésekor a szerző elsősorban a vulkánkitörések okozta éghajlati változásokat vizsgálta, valamint az azzal járó társadalmi következményeket, a halandóság növekedését, szárazság okozta éhínséget. E fejezet érdekesebb lehet hidrológusok, geológusok számára, ők tudják megítélni, mennyi új információt, adalékot tud szolgáltatni a történeti források leírása ezen események vizsgálatához. A szűkebb témában nem jártas társadalomkutatóknak szinte minden új. Különösen az lehet az olvasónak újszerű, hogy a viszonylag távol, Grönlandon vagy Izlandon, illetve az indonéziai szigeteken bekövetkező vulkánkitörések olyan nagy területeken okoztak éghajlatváltozást, lehűlést, hogy a Kárpát-medence lakói is megéreztek, sőt, a szerző szerint akár több tízezeren is éhen haltak Magyarország egyes részein és Erdélyben (i. m.: 50).

A biológiai tényezők okozta válságok közül a szerző elemzi a sáskajárások jelenségét és az azok okozta károkat, amelyek éhínséghez vezettek, térben és időben áttekintve a vizsgált időszakot. A szerző sok forrást felvonultat, és érzékelteti a jelenség nagyságrendjét, bár ezek alapján az olvasó számára nem derül ki világosan, hogy valójában ezek hogyan hatottak a demográfiai viszonyokra.

A harmadik fejezet az éghajlatváltozás hatásaival foglalkozik. Talán ez a könyv legígéretesebb fejezete. Megtudhatjuk, hogy a kis jégkorszaknak az első hűvös, csapadékos időszaka Európában 1300–1380 között kezdődött. Arról is olvashatunk, hogy a lehülés és a pestisjárvány hatásai együttesen okozták a nagyszámú elhalálozás miatt kialakult, jelentős népességcsökkenéshez vezető demográfiai katasztrófát. A klímaváltozás okozta társadalmi problémák áttekintését a szerző nem csupán a Kárpát-medencére vonatkoztatva, hanem európai kitekintésben teszi meg. Az éghajlatváltozás nem csupán lehülést, hanem sok esetben szárazságot is okozott. Amint a szerző is rámutatott, a hiányos információk ellenére a két fő hidrometeorológiai katasztrófa – vizes és száraz természeti csapások – különféle létfenntartási zavarokat okozott, de ezek között térben, időben és intenzitásban jelentős különbségek voltak. Amíg Európa északnyugati részén és Közép-Európa térségében főleg a csapadékos évszakok okoztak gondot, a Kárpát-medencében inkább a szárazság pusztító hatásai voltak jellemzőek (i. m.: 82).

A 14. századi válságok, beleértve a rossz táplálkozást, alultápláltságot, betegségeket, és az ezek által generált demográfiai veszteségek a könyvben leírtak értelmében inkább a városi népesség szegény (föld, ipar, készlet stb. nélküli) részét érintették, a falusi környezetben és tanyán élők főleg árvizek okozta veszteségeiről nincsenek jól átlátható adatok. Ezáltal a nyugat-európai térségek városi népessége átlagosan 5–10%-kal csökkent, a rurális térségek veszteségeit nem tudják számszerűsíteni.

A Kárpát-medencéből a 15. század első feléből a létfenntartás – élelem, háztartás – klímarelációja tekintetében nincsenek átfogó információk, ezért a szerző elsősorban a Sopronból származó információkra épített, ahol a város és a környék időjárási és termésviszonyairól a helyi krónikás évente feljegyzéseket készített. Ennek alapján olvashatjuk, hogy 1411–1414 között nagyon esős időszak volt, nagy áradások voltak, és a mezőgazdasági termés a földeken kárba ment, így az élelem megdrágult. Később jobb időszakok következtek. Ehhez hasonló eseményeket jegyeztek fel abból az időből a Szepességben s az erdélyi Barcaságban (Brassó környékén) is.

A negyedik fejezet a táplálkozással foglalkozik. Ha az előbbi fejezetekben az olvasó hiányolta a társadalomtudományi szemléletet, akkor ebben a fejezetben ez már nem lesz probléma, itt hangsúlyosabban jelen van. Itt a táplálkozáshoz szükséges mezőgazdasági termények/termékek mennyiségi és minőségi alakulását vizsgálta, a korábbiakhoz képest újabb összefüggések bevonásával, beleértve az élelmiszer-nyersanyag termésének alakulását, ugyanis a szövegekben is eszerint ítélték meg, illetve minősítették a bőség és hiány tér- és időbeli alakulását, változatait (Pászka, 2019: 211). Összességében a szerző értékelése szerint Magyarországon és Erdélyben a 15–19. században az éhezés, éhínség csupán időszakos jelenségnek tekinthető, amely időnként kialakult, de nem volt állandó. Ebben a fejezetben érdekes adalékokat találunk az életmódhoz kapcsolódó étkezési kultúra helyi sajátosságait illetően, amíg a fő étkezési termékek az egész Kárpát-medencében ugyanazok voltak, azok előfordulása, szűkössége már eltérő volt. És különösen eltérő módon pótolták, a helyi viszonyok függvényében az alapvető élelmiszerhiányt. Íme, néhány példa erre a könyvből: Székelyföldön (1717, 1718): hárs, bükk, cserefák haját, makkjait, különböző gyökereket, szalmát és polyvát összeőrölve sütöttek pogácsát vagy kenyeret. Magyarországon (1758) általában véve több helyen összekeverték a hajdinát, kukoricát, zabot, és abból készítették kenyeret. Ennél is szűkösebb helyzetben, például Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben (1790) a legszegényebb rétegek gyökerekből, kukoricacsutkákból és fűrészporból is készítették kenyeret. A szilágysági románok (1817) makk, disznótök,

tengericsutka, kendermag, valamint fa hajából örölt keverékből sütöttek kenyeret. Szolnokon (1790), az Alföld sajátos viszonyai között a nád beléből (bengyele, sás) sütöttek kenyérfélét (i. m., 2019: 222–223). A szerző arra is magyarázatot szolgáltat, hogy miért állt a lakosság étkezési szokásainak középpontjában a kenyérfélék fogyasztása. Meglátása szerint (Aymard, Montanari írásait forrásként használva) a kenyérközpontú táplálkozás hátterében „az ínséges- és éhínséghelyzetekben is a görög-római örökséget tovább vivő nyugati latin egyház liturgiája állt. A görög-római világ mediterrán civilizáció volt, a kereszténység szintén ebben a térségben és civilizációban formálódott” (i. m.: 224). Fontos adalékokat tudhatunk meg a kukoricafogyasztás, a „puliszkaevés” elterjedéséről is: Magyarországon és Erdélyben kulturálisan, regionálisan és rendi szempontból is eltérő állapotokat figyelhetünk meg, de a lényeg, hogy a kukoricaételek nem voltak mindennapiak a lakosság táplálkozásában, mint ahogy eddig a néprajzi leírások sejtették. Ezek a kukoricaételek ugyanis egyes regionális, etnokulturális csoportok táplálkozásában nagyobb szerepet játszottak, de nem lehet ezt általánosítani sem Erdély, sem pedig Magyarország egyes etnikumainak egészére. Bár a szerző szerint Magyarország egyéb térségeiben a *malai*, *malé*, *puliszka* elterjedését a jobbágytartó földbirtokosok szorgalmazták, a kukorica termesztése az 1700–1720-as évtizedekben honosodott meg Erdélyben. Élelmiszerként elsősorban a vármegyei szegényebb jobbágyok táplálkozásában játszott fontos szerepet. A jobb anyagi helyzetű, szabadparaszt státuszú szászföldi és székelyföldi falvakban, valamint a városi lakosság körében élelmiszerként ritkábban fordult elő, inkább állati takarmányként értékesítették (i. m., 2019: 237). Azt is megtudhatjuk, hogy a 18. századi Magyarországon az osztrák birodalmi intézmények, főleg a hadsereg közreműködésével szorgalmazták a burgonyatermesztés elterjedését, ezzel is segítve az éhínség visszaszorítását és az egészségesebb táplálkozás kialakítását. Emellett az 1720-as évektől jelent meg az amerikai származású paprika, majd a bab és a sütőtök is. Ezáltal az is kiderül az olvasó számára, hogy a ma hagyományosnak számító magyar konyha főételeinek az alapanyagai csak alig 250–300 éves múltra tekintenek vissza az országban.

Az ötödik és hatodik fejezetekben még inkább érvényesül a történetpszichológiai szemléletmód. Itt a létfenntartással kapcsolatos emberi, „antropogén” tényezőket vizsgálja Pászka Imre. Míg az ötödik fejezet a magyarországi helyzetet elemzi, a hatodik, egyben utolsó fejezet az erdélyi viszonyokat veszi górcső alá. Ha valaki kifogásolná, hogy miért választotta külön az elemzése során a szerző a Kárpát-medence két részét, amelyek egyébként a magyar korona által egybetartoznak, ezt megértjük a könyv elolvasása során. Egyrészt az Erdélyi Fejedelemség kialakulásával a tartomány története, jogi és politikai viszonyai radikálisan különböztek mind a török hódoltság alatti budai és temesvári pasaság, mind pedig az osztrák uralom alá kerül északmagyarországi területektől. Ezt követően, még az osztrák uralom mindkét területre való, 18. századi kiterjesztésével is megmaradó tartományi különállóságon túl is Erdélyben a magyarországitól eltérő események, más jogi szabályozások és másféle társadalmi és politikai problémák, kihívások alakították az immár két különálló osztrák tartomány belső társadalmi viszonyait. Ennek felismerésében szerepet játszhatott a szerző erdélyi származása és a tudományos pályája során végig fennmaradó szakmai érdeklődése az erdélyi és romániai társadalom és szociológia helyzete, alakulása iránt.

A magyarországi viszonyokkal foglalkozó fejezetben részletesen olvashatunk arról, hogy főleg történettudományi kutatási eredményekre alapozva (Dávid Z., Molnár A., Szita L. stb.), a mohácsi vész után kialakuló spontán és kényszerített migrációs folyamatok hatására hogyan

változott meg a török hódoltsági területek népességének összetétele. Sőt, arról is olvashatunk, hogy közvetve ezek a népességmozgások a többi (osztrák fennhatóság alatt álló) felvidéki vagy partiumi, erdélyi területekre is kihatottak.

Az utolsó fejezet az erdélyi „antropogén” tényezőket vizsgálja a létfenntartást illetően, ami főleg a társadalmi, demográfiai, gazdasági és politikai-hatalmi tényezőket foglalja magába. A fejezet szociológusszemmel nézve túlságosan hosszú történelmi áttekintővel kezdődik, különösen ami az Erdélyi Fejedelemség kialakulását illeti, és azt is nehéz megítélni, hogy tartalmaz-e új elemeket és megközelítésmódot a korábbi történelmi munkákhoz képest. A *Fejedelemség – harc a hódoltság kiterjesztése ellen* című alfejezetben hadtörténelmi és diplomáciai adalékokkal megírt történelmi elemzést olvashatunk arról, hogyan történt a török hódoltsági terület fokozatos kiterjesztése a 17. század második felében az Erdélyi Fejedelemségnek az Alföld keleti, partiumi részeire. Várad eleste után pedig már a Partium hegyvidéki részén (Zaránd, Kraszna, Közép-Szolnok) is terjeszkedett a török fennhatóság, és ezt követően már a történelmi Erdély nyugati részén, Kolozs és Doboka megyékben is próbálták a törökök adót szedni. Kolozsvár végvárrá alakítását ismertetve, a szerző számos társadalomtörténelmi adalékot is közöl, beleértve a helyi népesség viszonyulását és életmódjában bekövetkező változásokat. Ezáltal a „hagyományos” történelmi vonatkozások iránt nem érdeklődő olvasó is úgy érezheti, hogy a könyv iránya „visszatér” a korábbi interdiszciplináris mederbe. Érdekességként kiemelendő, hogy bár ismert az a jelenség, hogy Debrecen háromfelé adózott a török hódoltság idején, a Pászka Imre könyvében közölt adatok szerint az adók mértéke alapján, mintha inkább az Erdélyhez való kötődés lett volna az elsődleges: „Debrecen például adózott az erdélyi fejedelemnek 3200, a szultánnak 2000 és a bécsi magyar királynak Pozsonyba 1000 forintot” (i. m.: 358).

A könyvben részletesen olvashatunk Erdély vallásfelekezeti pluralitásának kialakulásáról és a rendi, etnikai és nyelvi sokszínűség kora újkori megnyilvánulásairól. Az etnikai/nyelvi/rendi vagy vallási elzárkózás-kizárás dinamikáját elemezve, a szerző Kolozsvár mellett több erdélyi városban (Brassó, Nagyszerben, Nagybánya, Vízakna, Szászváros, Vajdahunyad stb.) ismerteti a különböző megoldásokat, megállapítva, hogy az „élet mindennapi együttműködés-kényszere, belátása a települések ügyeinek rendtartásában a paritásos rendszer bevezetésére ösztönözte”. „A szász–magyar, szász–román vagy magyar–román településeken a paritásos elv nem mindig a lokális felekezeti helyzettel kapcsolatos, nem is az kényszerítette ki, hanem [...] a mindennapi életgyakorlatok mederben tartása.” (I. m.: 376) A méltányos megoldások mellett sokféle visszaélésről vagy modern szemmel nézve „rendies megoldásokról” tájékoztat a könyv: a fogarásföldi szász és román vegyes faluban, Feleken, ahol egyébként a falu tanácsában paritásos alapon képviselték magukat a szász és román lakosok, a szebeni evangélikus konzisztórium (1637, 1682) jegyzőkönyvéből kiderült, hogy a szász iskolavezető a helyi románoktól 20 dénárt követelt, noha gyerekeiket nem tanította. Az ugyancsak szászföldi, magyarok és románok lakta Szakadát falutörvénye is előírta, hogy a falubíró magyar kellett legyen, a falu jegyzőkönyve szerint 1704–1790 között 27 evangélikus magyar és 100 román gazda élt Szakadátton (i. m.: 378). Egy másik érdekesség, amely segít megérteni az erdélyi rendi és etnikai viszonyok bonyolultságát, miszerint „Hátszegen (Hunyad vármegye) a kálvinista [...] kismest, noha anyanyelve román volt, magyar városlakóként tartották számon” (i. m.: 379).

Az erdélyi népesség számának és etnikai összetételének 18. századi alakulását és az ezzel összefüggő vándormozgásokat illetően, bár visszafogottan fogalmaz a szerző, ajánlatos lett volna

terjedelmi okok miatt kihagyni. Ebben a formában, főleg Jancsó művére és becsléseire alapozva, kissé leegyszerűsítő képet kapunk. Ajánlatos lett volna még néhány, korabeli adatokat feldolgozó forrást (pl. Acsádi, 1896) vagy újabb szakirodalmat (Óri, 2001; Veres, 2002, 2006) is felhasználni, mivel a vándormozgásokra utaló szórványos források valódi nagyságrendjét nem könnyű úgy kontextualizálni, hogy a reális nagyságrendekről képet kapjunk.

A belső és külső népmozgások alfejezetben a szerző részletesebben ír olyan migrációs jelenségekről, amelyeket eddig, ha meg is említettek, de ezekről kevés részletet tudunk. Ilyen a török hódoltság miatt az Alföldről, Délvidékről a fejedelemséghez tartozó Partium és Erdély kisebb-nagyobb városaiba telepedő nemesség, jobbágyság, városi kézművesek problémája, akik integrálása Pászka szerint számos feszültséget okozott, és a „lokalitások” szokásjogát megzavarta.

Az igen terjedelmes, erdélyi „antropogén” tényezőkre koncentráló fejezet befejező alfejezetei a Székelyföld történeti-társadalmi viszonyaival foglalkoznak a fejedelemség évszázadaiban, és a Habsburg-uralom 18. századi kiépülése idején, amikor is a székelyföldi társadalom korábbi jogai, privilégiumai átalakultak, részben megszűntek. Érdekes adalékokat olvashatunk számos vonatkozásban, egyes részekenél önálló, eredeti forrásfeldolgozásra épülve elemzi a szerző a korabeli székelyföldi társadalom belső viszonyait. Rendkívül tanulságos a látszólag „homogén” székely társadalom belső tagolódása, a jobbágyság elterjedése kérdésének nagyon részletes és szakszerű vizsgálata, részleges cáfolata. Azt is megtudhatjuk, hogy a székely társadalom nemcsak vertikálisan/rendileg, hanem területileg, székenként is igen differenciált volt, mind az életmód, mind pedig a társadalmi viszonyok szerveződésének, alakulásának vonatkozásában is. A székelység múltja iránt érdeklődő olvasóknak különösen ajánljuk a könyvet.

Összességében a könyv jelentőségét abban látom, hogy interdiszciplináris megközelítésben tudományos elemzést, mérlegelést szolgáltat olyan népességi katasztrófák reális nagyságrendjének és okainak megértéséhez, amelyek hozzásegítenek az elmúlt évszázadok társadalomtörténetének és történeti demográfiai folyamatainak megértéséhez.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Acsádi, I. (1896). *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Athenaeum. (Magy. Stat. Közl. Új folyam XII.)
- Óri, P. (2002). A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001* (193–221. o.). KSH–NKI.
- Pászka, I. (2019). *Együtthatás – reprezentációk. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak)*. Belvedere Meridionale. (Második, javított kiadás 2020.)
- Pászka, I. (2007). *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából* (MTA doktori értekezés). Belvedere Kiadó. (II. kiadás: 2009, angolul: 2010.)
- Veres, V. (2002). Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. In *Történeti Demográfiai Évkönyv 2002* (75–107. o.). KSH–NKI.
- Veres, V. (2006). *Demográfia és népességszociológia*. Presa Universitară Clujeană.

Pümkösdizmus Romániában

Recenzió Peti Lehel „*Krisztus ajándéka van bennünk.*” Pümkösdizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben című könyvéről

Európa „legvallásosabb országa” nemcsak a vallásosság általános jelenlétének köszönheti e kiemelt pozícióját, hanem a protestantizmus egy sajátos ága, a pümkösdista vallásosság szokatlan mértékű népszerűsége miatt is. Míg az Unió legtöbb országában a pümkösdista népesség létszáma 50 000 és 100 000 közötti,¹ Romániában 2011-ben több mint 350 000-en vallották magukat e felekezethez tartozónak. A pümkösdizmusra térők többsége román etnikumú, de a mozgalom a romák körében is rendkívül népszerű, az ország pümkösdie felekezeti polgárainak megközelítőleg húsz százaléka roma.² Hogy néz ki azonban ez a vallási jelenség a statisztikai adatokon túl? Peti Lehel tanulmánykötete erről rajzol meg egy részletes képet egy moldvai kistérség falvaiban végzett antropológiai terepmunka alapján. A kutatás fő helyszínét három közösség képezte, egy román, egy csángó és egy roma többségű faluban található gyülekezetek, melyek kiválasztásának egyik oka, hogy a szerző az eltérő etnikai környezet pümkösdizmusra gyakorolt esetleges hatását is vizsgálta. E három falu mellett kisebb mértékben az adatgyűjtés a térség további helyszíneire és gyülekezeteire is kiterjedt, melyekkel együtt a „terepet” egy kistérség nyolc közösségének hálózata képezte, amelyek azonban diaszpórányúlványaik révén az országhatárokon is átívelnek.

A könyv egy bevezetővel ellátott, hat elemzésből álló tanulmánykötet, melynek egyes értekezései önálló kérdésvetések köré épülnek. Így a teljes történet, melynek sarokköve egy személyes megtéréstörténet, csak fokozatosan bontakozik ki. A szóban forgó Martin élettörténete szokványosnak igazán nem nevezhető: román ortodox családban születik, de egy zsidó család neveli fel, így az ortodox vallási környezetéhez mérten kívülállóként szocializálódik. Kívülállóságát tovább fokozza, hogy falusi világából kilépő, sokat járó-kelő sofőrként kezd el dolgozni, aki a korabeli ateista miliő hatására egyház- és papellenessé is válik – míg csak egy betegség miatt halálközeli élménye nem lesz. Plasztikusan előadott látomását, amely utólag újabbakkal is kiegészül, néhányévnyi vívódás után a városban megismert pümkösdie közösségben sikerül elfogadhatóan értelmeznie. A városi gyülekezet többévi látogatását követően szülőfalujában gyülekezetté szervez egy maroknyi pümkösdie családot, és e kis gyülekezet mentoraként a szomszédos falvakban is ismert vallási vezetővé válik. Népszerűsége részben látnoki (proroc) tevékenységének tudható be, aminek köszönhetően gyakran fordulnak hozzá a szűkebb térség lakói, és akinek e státuszát a pümkösdie egyház is elismeri, vallási legitimitást nyújtva ezáltal

-
- 1 Néhány európai ország pümkösdista népessége a *Report on International Religious Freedom 2006* szerint: Anglia 169 000, Németország 380 000, Bulgária 50 000, Ukrajna 40 000, Lengyelország 21 000, Olaszország 78 000, Spanyolország 50 000, Svédország 87 000.
 - 2 A 2011-es népszámlálási adatok szerint a magukat romának vallók a teljes lakosság 3,3 százalékát alkotják, míg a pümkösdisták körében a romák aránya 19,7 százalék.

ténykedésének. Vallási meggyőződéseiben a fia is követi, aki apja megöregedése után hivatalosan is átveszi apja vezetői pozícióját.

Martin és családja személyes történetének jelentősége ennyiben ki is merülhetett volna, ha nem találkozik egy szélesebb körű vallási jelenséggel. Vele párhuzamosan a térség egyre népe-sebb roma közösségeinek az ország déli megyéiben munkát kereső tagjai közül többen is kap-csolatba kerülnek pümkösdiekkal, látogatják közösségeiket, és megtérnek. A rendszerváltást követően többségük visszaszorul a szülőfalujába, ahol új vallási nézeteiket másoknak is átadják. Több kis gyülekezet is létrejön, amelyek számára – mind egyéni, mind közösségi szinten – Mar-tin a fő irányadó. Ő segít értelmezni vallási élményeiket, látnokként tanácsokkal látja el őket, az arra alkalmasakat pedig gyülekezetszervezésre buzdítja. A térség lakóinak életében új korszakot, az otthonról való kizsákolással járó munkakeresés újabb hullámát hozza el az uniós csat-lakozás, melyet követően a térség lakói a nyugat-európai országok nyújtotta lehetőségek kiak-názásával kezdenek kísérletezni. A munkavállalás mellett a koldulás, valamint a gazdag országok szociális juttatásaihoz való hozzáférés a mélyszegénységben élő romák számára az anyagi fellé-gzés korszakát hozza el. Mindennek azonban ára is van, az otthonról való elszakadásnak, idegenben hányódásnak, ellenséges hatóságok packázásainak, az ismeretlen világok veszélyei-nek megtapasztalása. A „migrációs élmény”, az idegenség és a közösség hiányának a megtapasztalása vallási élmények és megtérések újabb hullámát váltja ki, amely újabb gyülekezetek szüle-tését eredményezi. Többek között egy csángó fiatalember, Anton megtérését is, aki a román és roma gyülekezetek gyűrűjében a csángó közösség megszervezője lesz, Martin és fia mellett ő a térségi pümkösdizmus egy további vezetője. Egy ennyire dinamikus vallási mező természetesen nem mentes a konfliktusoktól, a vezetői ambíciók ütközéseitől, a legitimitásharcoktól, ám a tapasztalt, vallási karizmával és intézményi legitimitással is rendelkező maroknyi vezető ezeket hatékonyan menedzseli. Személyiségük rányomja bélyegét az egyes gyülekezetek vallásgyakor-lására, a pümkösdizmus megélésének módjára, így a pümkösdizmus címke egy meglehetősen heterogén vallási valóságot fed. Ennek ellenére a gyülekezetek e laza integráltságú és heterogén hálózata stabil pümkösdí identitásra tesz szert.

A könyv a terepen talált életvilágba való bevezetés mellett számos elméleti kérdést feszeget. Az első elemzésben (*A Szentlélek ajándékai és karizmatikus ritusok egy moldvai kistérség pümkösdí közösségeiben*) bemutatja a hálózat kialakulását és a három fő közösséget. Részletesen összefog-lalja a „Szentlélek ajándékainak” előfordulási formáit (nyelveken szólás, exorcizmus, gyógyítás, prófécia, jövendölés/jóslás) és ezek jelentőségét a közösségek vallásosságában, majd ezek eltéré-seit a vizsgált közösségek esetében. A tanulmány egyik fontos következtetése, hogy a karizmák-nak közösségenként eltérő jelentőségük van, mind ezek értelmezése, mind rituális megjeleníté-se különbözik. Ezek az eltérések azonban nem a közösségek eltérő etnokulturális jellegéből fakadnak, hanem elsősorban a vallási vezetők karizmákkal kapcsolatos elképzeléseinek különb-segeiből. Míg a pümkösdizmussal látomásai révén kapcsolatba kerülő és azóta is aktívan látnok-ként is tevékenykedő Martin a karizmák gyakorlását kívánatosnak tartja, és az általa vezetett közösségek tagjait is erre buzdítja, a racionálisabb vallási nézeteket valló Anton a Szentlélek ajándékai megtapasztalásának helyét a privát vallásosságban látja, közösségében így ezek ritkán fordulnak elő.

A pümkösdizmusra való áttérés okai és funkciói egy moldvai roma közösségben című tanulmány fókuszában a terep legnépesebb roma közössége áll. A szerző röviden bemutatja ennek kialaku-

lását, majd a közösség öt tagjának megtéréstörténete alapján a roma megtérések okait elemzi. E célból összefoglalja a kelet-európai romák vallási konverziójával kapcsolatos elméleteket, ezek főbb állításainak érvényességét egyenként megvizsgálva a saját empirikus anyaga tükrében. Leginkább azt a magyarázatot találja érvényesnek, mely szerint a pümkösdizmus romák közötti sikerességét nagymértékben befolyásolja, hogy kisebb-nagyobb átértelmezéssel a roma vallásosság több eleme is sikeresen integrálódik a pümkösdizmus vallásosságba. Így a démoni megszállottságot a bűnbeesés helyett gyakran rontásnak tulajdonítják, a gyógyítások értelmezései gyakran igen közel állnak a hagyományos ördögűzéshez, a prófétálás és jövőbe látás gyakran egyszerű jóslásként, jövendőmondásként működik. A Szentlélek ajándékainak megtapasztalása – a közösségi vezetők ellenzése ellenére – gyakran inkább annak mágikus jellegű használatára emlékeztet (Peti, 2020: 63–65). Ebben az értelemben tehát a roma kulturális kontextus – szemben a románnal vagy a csángóval – igencsak meghatározó a pümkösdizmus vallásosság adaptációjának módjára nézve. A megtérések magyarázata azonban nem redukálható erre az egy tényezőre. A roma vallási konverziók ugyancsak érvényes magyarázó tényezője a megtéréseket követő életmódváltozás, valamint az etnikai stigmák leépítésének stratégiája a személyiség újraformálása által. „Az ursäreni-i romák a saját megtérésüket mint »civilizációs stratégiát« mutatják be, kihangsúlyozva a romák civilizatorikus/modernizációs készségét és ennek eredményeit. Az a mód azonban, ahogy ezt teszik, hogy a megtérés előtti régi önmaguk jellemzéséhez etnikai stigmákat használnak fel, arra utal, hogy a megtértek közösségéhez való tartozás az etnikai stigmatizáció alóli feloldozás stratégiájaként működik.” (Peti, 2020: 70)

Mint azt már említettük, a kutató terepen a roma pümkösdizmusban fontos szerepe van a nyugat-európai migrációnak – ezt a kapcsolatot elemzi a szerző a kötet harmadik, *Migráció és pümkösdizmus egy kelet-moldvai kolduló roma közösségben* című tanulmányában. A tanulmány a romák migrációra épülő gazdasági stratégiáinak bemutatása okán a romakutatók számára is fontos elemzés, hisz olyan jelenségeket mutat be, amelyekről keveset tudunk, egy időszaki kiutazások keretében folytatott, főleg svédországi koldulásra épülő megélhetési stratégiát, valamint egy huzamosabb kinttartózkodással járó, munkavállalással egybekötött és valamely nyugat-európai állam szociális rendszerére való rácsatlakozást megcélzó stratégiát. Peti Lehel szerint a pümkösdizmus legalább két módon kapcsolódik össze ezekkel. Egyrészt azért, hogy a külföldön tartózkodás során intézményes közösségi keretet nyújt az ott tartózkodók számára, amely az azzal járó társadalmi tőke termelése mellett egy egyébként elérhetetlen vallási funkciót is betölt számukra: keretet nyújt olyan itthoni vallási vezetők, a pümkösdizmus vallásosság „szürke zónájában” tevékenykedő vallási specialisták meghívásának, akik mágia felé hajló vallási szolgáltatásokat nyújtanak számukra (divináció, vallásos alapokra helyezett gyógyítás, exorcizmus). Míg a pümkösdizmusnak ez a szerepe inkább a hosszú távon kint tartózkodók számára fontos, az időszakosan kiutazók számára a koldulással szerzett pénz következtében itthon megváltozó társadalmi státusz értelmezésében tölt be fontos szerepet. A koldulással szerzett pénzből ugyanis a kibocsátó faluban új, korszerű házakat építenek, ami gyakran a romatelepről való kiköltözéssel, azaz egyértelmű státusnövekedéssel is jár. Ezt az érintettek a pümkösdizmus nyújtotta tanítások segítségével értelmezik, a gazdasági sikert a megtérésnek köszönhető megváltozásuknak, „újja születésüknek”, az ezt követő racionálisabb életvezetésnek, végső soron isteni beavatkozásnak tulajdonítják.

A kötet ötödik, „*A Szentlélek által megvizsgálva*”. *Migráció, megtérések és új pünkösdi közösségek létrejötte Moldvában* című tanulmánya ugyancsak a migrációhoz kapcsolódik. Ebben a szerző személyes megtéréstörténeteket elemez, azt vizsgálva, hogy a migrációval járó személyes és családi krízishelyzetek hogyan vezetnek a vallási konverzióhoz. A migrációkutatásokból ismert olyan problémák, mint a családok szétesése, a korábbi szociális hálók felbomlása, az illegális munkavállalás kockázatai, az alkoholizmus, az egzisztenciális elbizonytalanodás a megtéréstörténetekben a megtérés kontextusaiként jelennek meg. A vallási konverzió folyamatát e tanulmányban a szerző a Rambo–Farhadian szerzőpáros modellje (Rambo & Farhadian, 1999: 23–24) alapján vizsgálja, kihangsúlyozva az ahhoz képesti eltéréseket.

A *Két moldvai karizmatikus vallási közösség alapítója megtéréstörténetének elemzése* című tanulmány a hálózat két legbefolyásosabb vallási vezetőjének élettörténetét, vallási konverzióját és az ezt követő közösségszervező és -vezető tevékenységét mutatja be. Részletes képet bont ki a szerző arról, hogy a vezetők személyes élettörténete, kulturális háttere milyen módon befolyásolja a későbbiekben az általuk katalizált vallási mozgalom egészének a jellegét, és hogy alakul ki azon belül egy meglehetősen jelentős vallási heterogenitás.

A kötet zárótanulmánya, „...*érezni lehet, érzed az Istent*”. *A nyelveken szólás (glosszológia) szerepe két különböző pünkösdista gyülekezetben* címmel a pünkösdi vallásosságban központi fontosságú vallási élménnyel, a glosszológiával foglalkozik. Az elemzésben nagyszámú érzékletes megfogalmazását olvashatjuk e jelenség hívek általi megélésének és értelmezésének. „Nem kell... hogy is mondjam, magától jelentkezik. Tehát magától jelentkezik, mivel az elméd kiüresedik, amikor leszáll a Szentlélek. Tehát nem a te személyed beszél, a Szentlélek beszél. Tehát az Úr beszél a te száddal. Téged használ fel az Úr, hogy beszélj. Vagy ha problémáid vannak, és némelyek..., hogy is mondjam, olyanok, amelyeket nem tudsz a saját emberi fogalmaiddal kifejezni, akkor jelentkezik ez a kapcsolat a te lelked, az ember lelke és az Úr lelke között.” (Peti, 2020: 15) Az idős roma asszony e szavaiban is megjelenik a glosszológia hálózaton belüli értelmezése, miszerint az a bűnmegvallás titkos nyelveként működik, olyan eszközként, amely a transzcendenssel való kommunikáció során lehetővé teszi a tudat kikapcsolását és ezáltal az emberi természetből fakadó önkorlátozási mechanizmusok alóli felszabadulást. Elnyerése egy hosszas tanulási folyamat eredménye, melynek végén a közösség egy egész éjszakás rítus, a „stăriunța” révén segíti hozzá a megtérőt az élményhez.

A kötet egy negyvenhat fényképből álló melléklettel zárul. A bemutatott faluképek, szakrális építmények és tárgyak, a gyülekezeti élet pillanatképei vizuálisan is segítenek elképzelni, hogy a globális vallási jelenség hogyan ölt konkrét formát e kelet-romániai falvakban.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Peti, L. (2020). „*Krisztus ajándéka van bennünk*.” *Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben*. Balassi Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Rambo, L. R., & Farhadian, Ch. E. (1999). *Converting: Stages of Religious Change*. In Ch. Lamb & M. D. Bryant (szerk.). *Religious Conversion. Contemporary Practices and Controversies* (23–24. o.).

Rusu Szidónia
Szociológia újratöltve
Recenzió Dessewfy Tibor *Digitális szociológia.*
Szociológiai képzelet a digitális korban című könyvéről

A digitális adatrobbanás egy teljesen új helyzetet teremtett, a gazdaságot, kultúrát és politikát is átalakító folyamatokat indított el, átformálva ezzel az életviszonyok szerkezetét. A digitális lábnyomok vizsgálatával nagy fokú adatmennyiség tárult a társadalomkutatók elé, mely a szociológiai képzelőerő spektrumait, valamint az eddigi módszertani paradigmákat is merőben átszínezte. A szociológiai megismerés számára a digitalizáció tehát teljesen új utakat nyitott meg, bár ennek módszertani határai még nem teljesen letisztultak. A könyv ennek az új folyamatnak a különböző stációit, lehetőségeit és esetleges dilemmáit kívánja az olvasók elé tárni.

Dr. habil. Dessewfy Tibor ELTE Szociálpszichológia Tanszékének egyetemi docense 2019-ben a Typotex Kiadó gondozásában jelentette meg új kötetét *Digitális szociológia. Szociológiai képzelet a digitális korban* címmel.

A kötet fülszövegét idézzük, annak érdekében, hogy rögtön az elején egy kis ízelítőt nyerhesünk a szöveg világából és abból a társadalmi jelenségből, amely köré szerveződik a kötet maga: „Forgószelelben élünk: a digitális technológiák teljességgel felforgatják az életünket, átalakítják a kultúrát, a személyközi viszonyokat, a politikát és a gazdaságot. (...) Mindez a társadalomtudományok számára kettős kihívást jelent. Egyrészt a digitális térben zajló társadalmi jelenségek és folyamatok alapos megértésének igényét veti fel, szemben a médiapercepciót uraló morális pánikrohamokkal, rémhírekkel, anekdotikus ajnározással, üzletileg motivált üdvtanokkal és hallelujával. Másfelől a digitális adatok robbanása egy olyan új módszertan kialakítását kényszeríti ki, amely lehetővé teszi új kérdések megfogalmazását, árnyalja és elmélyíti a korábbi Tudásunkat.” (Dessewfy, 2019)

A könyv két nagyobb részre tagolódik. Az első rész *Elméletek* címmel a digitális szociológia és az információs társadalom legfőbb elméleteit mutatja be, a Big Data-tól az online közösségen belüli megosztás mintázatain keresztül a felsőoktatás szerepéig az információs korban. Az elméleti alapfogalmak konceptualizálása és a főbb paradigmák vázolása mellett a szerző a szociológusok szerepének a dilemmáit is felveti, az adatok, források hozzáférhetőségének és az adatok elemzésének lehetőségei tükrében.

A második rész a *Valóságdarabkák* címet viseli. Többnyire társszerzőkkel írt, neves szaklapokban publikált, empirikus kutatások hosszú során keresztül a digitális szociológia főbb módszereit ismerteti. Főként a közösségi médiában végzett hálózatkutatások eredményei révén igyekszik rámutatni az új módszertani paradigmákra és irányelvekre, valamint arra, hogy milyen távlatokat nyújthat ez a társadalomtudományok számára. Ebben a fejezetben a mikrocelebek rajongói bázisának feltérképezésétől kezdve a menekültválság közösségi médiareprezentációján keresztül Harry Potter és a politikai aktivizmus közötti összefüggésekig számos izgalmas és érdekesítő példán keresztül kaphatunk betekintést a Big Data világába.

Az *Elméletek* fejezet első részében *A Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon* címmel a szerző a Big Data jelentőségének megértéséhez segíti hozzá az olvasót.

A kérdést két fő irányvonalból közelíti meg, egyrészt az elérhető adatmennyiség robbanásszerű növekedésének a folyamatát, másrészt pedig az adattermelés és az adatok digitalizációjának jelentőségét emeli ki. A Big Data szélesebb körű megértéséhez fontos ennek a jelenségnek a tágabb értelemben vett megértése, valamint a korábbi szociológiai elméletek megismerése. A szerző Gabriel Tarde és Émile Durkheim vitájából indul ki, mely során a szociológia természetét próbálták meghatározni. A vita során Tarde kihangsúlyozza az egyének és csoportok, valamint a köztük levő kapcsolatos sokszínűségét és komplexitását, mely későbbiekben fontos táptalaja lesz a Big Data-alapú elemzéseknek, mintegy elővetítve az információ rohamos terjeszkedését:

„Ha a statisztika továbbra is úgy fejlődik, mint az elmúlt néhány évben, ha tovább növekszik az általa nyert információk pontossága, gyorsasága, mennyisége és rendezettsége, eljöhethet az idő, amikor megvalósulhat, hogy minden társadalmi eseményhez azonnal és automatikusan egy szám rendelhető...” (Tarde, 1962).

A Big Data ezáltal új ismeretelméleti paradigmák létrejöttét teszi lehetővé. Egy olyan világban, ahol a hálózati térben való jelenlét nyomot hagy maga után, követhetővé, valamint kutathatóvá válik, akár jelen időben, a megismerés és a megértés eddig még beláthatatlan útjai nyílnak meg. A szerző kihangsúlyozza, hogy ennek ismeretében a szociológusoknak újra kell gondolniuk az eddigi ismeretelméleti paradigmáikat, valamint a hagyományos adatgyűjtési technikáikat, és meg kell tanulniuk a megértés egy teljesen új és még kiaknázatlan formáját. A „Big Data-forradalom” révén a reprezentatív mintavételi eljárások sajátosságai is új perspektívába helyeződnek, hiszen ezen paradigma révén, amit $n = \text{all-nak}$ is neveznek, az esetszám gyakorlatilag a teljes populációt is lefedheti. Ugyanakkor nemcsak a minta nagysága, hanem az időbeliség dimenziója, az adatok strukturáltságának kérdése, a hozzáférhetőség dilemmája, valamint az egyes elemek közti kapcsolatok transzparenciája válik fontos módszertani kérdéssé a szociológusok, kutatók számára.

Ilyen tekintetben a Big Data jelentős változásokat hozhat mind az eszközhasználat, mind a társadalomelméletek színterén is (Latour, 2010).

A fejezet második részében a közösségi média, főként a Facebook monopolhelyzet felé történő elmozdulásáról olvashatunk, valamint arról, hogy a gigaplatformok mellett vagy azokat helyettesítőleg ma már saját közösség kialakítására, saját, úgynevezett digitális kert (Own Fandom Garden) létrehozására is lehetőség nyílik. Ez az új modell azzal az előnnyel jár, hogy a használati tudatosságot és a szelektív tartalomelérési tendenciát növeli.

A harmadik, társszerzővel írt alfejezet a *Digitális Pareto: Az online közösségeken belüli megosztás mintázatairól* a Pareto-elv digitális térben történő megnyilvánulásán keresztül mutatja be a long tail vagy a long neck dilemmáját.¹

A long tail szerint a Pareto-elv a digitális világban nem működik. A long tail elv nem más, mint a „sok kicsi sokra megy” elgondolás, mely a keresőoptimalizálásban fejt ki leginkább hatását, hiszen ezen belül az információáramlás és -csere felhasználótól felhasználóig típusú algoritmusokban teremődik meg. A szerző szerint a long tail elv megteremti azt, hogy bizonyos kulturális fogyasztási sajátosságokkal rendelkező szubkultúrák ne csak ellensúlyozzák, hanem

1 A Pareto-elv Vilfredo Pareto olasz közgazdász és szociológus nevéhez köthető, mely tétele szerint számos jelenség esetében a következmények 80 százaléka az okok 20 százalékára vezethető vissza.

akár háttérbe is helyezték a mainstream, kasszasikernek örvendő csoportokat (Anderson, 2006). Ezzel szemben más kutatók, akik szintén a digitalizáció jelentős folyamataival foglalkoznak, a long neck elméletét hangsúlyozzák (Dessewffy, 2019). A long neck nem egy vízszintes tengelyt feltételez, hanem a kasszasikernek és a domináns elit kialakulását emeli ki, mely függőleges tengely mentén indul gyarapodásnak.

A következő elméleti részben az információs társadalom mint elméleti konstrukció kerül bemutatásra. Ahhoz, hogy a digitális szociológia egyes fogalmait megértsük és helyén tudjuk használni, értenünk kell annak eredetét és társadalomtörténeti beágyazódottságát is.

A digitális adatrobbanás számos új elmélet és fogalom megjelenését hozta magával, melynek zűrzavarában talán az egyik legnagyobb kihívás ezeket tisztázni, definíciók, paradigmák és átfo-gó ideológiák köré csoportosítva megérteni és használni. Három fő megközelítésről olvasha-tunk ezen fejezetben, éspedig a posztindusztrializmus elméleti és kortörténeti aspektusairól, a tömegtermelés, tömegfogyasztás és a jóléti állam posztfordista elméleteiről, valamint az infor-mációs társadalom fogalmi és elméleti kereteiről. Ezen fejezet talán legmarkánsabb részében a szociológia szerepe kerül „a műtőasztalra”, mint egy olyan tudományterület, mely az egyik leginkább érintett az információs társadalmat elemző kutatásokban. A módszertani és elméleti útkeresésnek, a hagyományos struktúrák széttöredezésének, a technológia rohamos fejlődésé-hoz való felzárkózási törekvéseknek lehetünk a szemtanúi és aktorai. Viszont a lépéstartáshoz szükség van egyfajta interdiszciplinalitásra, együttműködésre és újítószándék elsajátítására, fo-lyamatos tanulási és fejlődési hajlandóságra.

Az elméletek rész utolsó fejezetében Dessewffy Tibor és Láng László a felsőoktatás helyét és feladatait helyezi górcső alá, megvizsgálva az információs korban történő működési módozata-it. A Gartner-féle hype-görbével szemléltetve az oktatás megújítására, korszerűsítésére hívja fel a figyelmet. A digitális adatrobbanásnak és fejlődésnek következtében a korábbi tudáskompe-tenciák is átalakulnak. A felsőoktatásban tehát olyan szakmákra és olyan módon kell a fiatalo-kat képezni, melyek adaptálódnak a társadalmi változásokhoz és problémamegoldó képességgel ruházzák fel a digitális bennszülötteket. A digitalizációval foglalkozó szakemberek pár fontos tulajdonságot emelnek ki, azokat a képességeket, amelyeket ezen új helyzet megkíván, s ame-lyeket a felsőoktatásban is szükségszerű lesz átadni. Ezek közül egypár lényeges: kapcsolatépítés, lényegrelátás, adaptív problémamegoldás, kultúrafüggetlen kulturáltság, adatalapú gondolko-zás, transzdiszciplinaritás, virtuális kollaboráció.

A második nagy fejezet, ahogyan korábban is olvashattuk, a *Valóságdarabkák* címet kapta, és olyan társszerzőkkel írt, empirikus kutatásokra alapuló tanulmányokat sorakoztat fel, melyek által az olvasó betekintést nyerhet a Big Data-alapú kutatások gyakorlati ismérveibe.

Az elsőként megjelenő tanulmányban olvashatunk a magyar hírességek rajongói hálózatairól. Arra keresik a választ, hogy a celebszférában milyen alkategóriák jelennek meg és ezek mi-lyen klaszterekbe szerveződnek a fogyasztói hálózat függvényében. A második, „*Nélküled az élet elképzelhetetlen számomra! A példaképem vagy!*” *Mikrocelebek rajongói Magyarországon* címet vi-selő tanulmány, az alulról való építkezés megközelítésében a mikrocelebek, azaz az újfajta híre-ségtípusok rajongói táborokkal való relációinak az értelmezésére törekszik ezek klasztereinek, klikkjeinek, centrális és hídszereplőinek a feltérképezésével.

A következő tanulmány abból indul ki, hogy az online és az offline élet egyre inkább össze-mosódní látszik, így kölcsönhatás alakul ki e kettő között, és az egyikben történeteket nem lehet

szervesen elkülöníteni a másiktól. Ezen feltevést a szerző az onlife fogalom köré építi fel, egy, a metoo mozgalomhoz köthető online térben kirobbanó botrány kapcsán, mely megértéséhez teljesen új megközelítésekre van szükség (Floridi, 2015). A következő két tanulmány a menekültválság online reprezentációit, valamint a közösségi szerveződés online megjelenési formáit és azok hatását, valamint dinamikáját vizsgálja. A *Harry Potter, avagy a politikai bölcsék köve?* címet viselő tanulmány a kötet számomra egyik legizgalmasabb összefüggését tárja elénk. A Harry Potter-rajongók és a politikai értékvonzatok, valamint politikai aktivizmus közti kapcsolatot feltételező tanulmányban a szerzők azt szerették volna bizonyítani, hogy a tömegkultúra-fogyasztás szerkezete és tartalma hozzásegít a politikai aktivizmusok és a hozzá kapcsolódó viselkedési mechanizmusok megértéséhez. Harry Potter-rajongók a tolerancia, erőszakmentesség, valamint az autokrácia megkérdőjelezésének értékei mentén köteleződnek el, mely a politikai aktivizmusokra is hatással van. A következő részekben a nemzeti rockerek szubkultúrájának ismérveit kutatják, a kozmopolita fogyasztási szokások digitális lenyomataival keresztezve, valamint meghatározva a szubkultúra sajátosságait a digitális jelenlétük alapján. Majd a tanulmányok sorát az Obama-kampány social networking kérdéskörével zárja.

Az előbbieken felvázolt tanulmányok, bár hipotéziseikben és tematikai felvetéseikben különböznek, mégis fontos célként tűzik ki a Big Data-alapú kutatások módszertani ismérveinek, akár konkrét lépéseinek, valamint lehetőségeinek és korlátainak ismertetését. Ezen típusú kutatásokban fontos szerepet kap az elemzési minta azonosítása. Több tanulmányban kiemeli a szerző azt, hogy bizonyos csoporthoz való tartozást, akár fogyasztói, akár értékpreferenciáról beszélünk, a posztlajkok és az érintett oldalakon történő aktivitások alapján határoz meg, hiszen az egy mélyebb szintű elköteleződést igényel azzal szemben, hogy valaki csupán egy oldalt kedvel, de nem fejt ki azon belül semmiféle tevékenységet. Következő lépésként az elemzési minta differenciálását, a csoportok klaszterekbe helyezését jelöli meg. Ezek az eljárások leginkább a Facebook Graph API segítségével történnek, ahol programozási alapnyelv segítségével alapadatokat lehet kinyerni keresztszetszeti vonatkozásban. Végül pedig a szerzők ezen adatokat preferenciák, jellemzők és a kutatásokban meghatározott dimenziók alapján faktorokba szervezik és értelmezik. A módszer előnyei közé sorolta a szerző azt, hogy nagy mintával, akár az egész célpopulációval is dolgozni lehet, keresztszetszeti, jelenre vonatkozó adatokat lehet kinyerni, illetve ezek hálózati kapcsolódásait meghatározni, klasszifikálni. Ami hátrányként, illetve dilemmaként jelenik meg ezen empirikus kutatásokban, az ezeknek a megbízhatósága, a módszertan kevésbé kiforrott jellege, valamint értelmezési és adathozzáférési korlátai, illetve az, hogy alapvetően posztdemografikus kutatásokról beszélhetünk, hiszen a célpopuláció demográfiai ismérveire csupán hipotetikus következtetéseink lehetnek.

A könyv záróakkordja Sükösd Miklós *Totális medialitás és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika* című tanulmányára, mintegy önkritikusan, ironikus, humoros, ám problémafelvető hangvételben adott válaszelevele *Levélféle az ökocídium lovasához* címmel. A kötet utolsó mondataiban a szerző pedig mintegy keretbe zárva az egész kérdésfelvetést és a hozzá kapcsolódó dilemmákat, a következőket hangsúlyozza ki:

„Azonban azt hiszem, hogy a szociológiai gondolkodás, a milli »képzelet« nehezen megragadható lényege az, hogy nemcsak kilövelljük a világfájdalmunkat, hanem reflektáltan megnézzük innen is, onnan is az egyes állítások, feltételezések érvényességét.” (Dessewffy, 2019).

Összességében a kötet egy reflexióra ösztönző, elméleti és gyakorlati dilemmákat taglaló, kiforrott, megalapozott olvasmány, amely alapjaiban mozgatja meg a szociológia sokéves hagyományait, egy teljesen új irányvonal felé mutatva, teszi mindezt a sokéves hagyományokba és paradigmákba beágyazottan, az újraértelmezés lehetőségével. Az, hogy a jövő mennyire kiszámítható ezen modellek és lehetőségek segítségével, milyen mértékben határozhatóak meg bizonyos csoportok, illetve viselkedési mechanizmusok, valamint ezekben a folyamatokban hol kell lennie és milyen formában a szociológusnak, mi a szerepe a szociológiai képzelőerőnek a digitalizált világban félig-meddig nyitott kérdésként, félig pedig már megválaszoltként tárul elénk.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Dessewffy, T. (2019). *Digitális szociológia. Szociológiai képzelet a digitális korban*. Typotex Kiadó.
- Tarde, G. (1962). *The Laws of Imitation. Reprint*. Peter Smith.
- Latour, B. (2010). Tarde's idea of quantification. In M. Candea (szerk.). *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments* (145–162. o.). Routledge.
- Floridi, L. (2015). *The onlife manifesto*. Springer Verlag.
- Anderson, C. (2006). *The long tail: Why the future of business is selling less or more*. Hachette Books.

A szerzőkről About the Authors

BARNA GERGÓ kolozsvári szociológus, a SoDiSo Research közvélemény-kutató cég és az Erdélystat – erdélyi statisztikai szolgálat vezetője. Érdeklődési területek: politikai szociológia, oktatási és gazdasági statisztika. E-mail: barna.gergo@erdelystat.ro

BENEDEK JÓZSEF, PhD, egyetemi tanár, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajztudományi Karán a Magyar Földrajzi Intézet, valamint a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán a Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet oktatója. Kutatási területei: társadalomföldrajz, regionális tudomány. E-mail: jozsef.benedek@ubbcluj.ro

CSATA ZSOMBOR, PhD, szociológus, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének docense, a budapesti Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: gazdaságszociológia, az etnicitás gazdasági vonatkozásai, társadalmi egyenlőtlenségek. E-mail: csata.zsombor@tk.hu

GÁL KATALIN, PhD, egyetemi adjunktus a Partiumi Keresztény Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán, a Humántudományi Tanszéken. Kutatási területe: gazdaságszociológia, szociális projektek menedzsmentje. E-mail: katalin.gal@partium.ro

GÁSPÁR SZERÉNA szociológus. BA és MA diplomáját a BBTE-n szerezte. Jelenleg a BBTE Matematika és Informatika Kara hallgatója. Kutatási területe a szexualitás. E-mail: szabotekla717@gmail.com

HORVÁTH ISTVÁN, PhD, egyetemi tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) igazgatója. Kutatási területei: nemzetközi migráció, szociolingvisztika, kisebbségszociológia. E-mail: ihorvath66@hotmail.com

KOCZISZKY GYÖRGY, CSc, egyetemi tanár a Miskolci Egyetemen, a Magyar Nemzeti Bank Monetáris Tanácsának tagja, a BBTE díszdoktora. Kutatási területe: a fiskális és monetáris politika területi hatásainak elemzése. E-mail: regkagy@uni-miskolc.hu

LIPTÁK KATALIN, PhD, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának tanszékvezető egyetemi docense és oktatási dékánhelyettese. Közgazdász és jogász végzettsége van. Kutatási területe a regionális munkaerőpiaci folyamatok, a regionális közgazdaságtan és a munkajog. Jelenleg a munkaerőpiac fejlődését, valamint a változó munkaerőpiaci folyamatokat és a regionális különbségeket kutatja. E-mail: liptak.katalin@uni-miskolc.hu

MÉLYPATAKI GÁBOR, PhD, egyetemi adjunktus a Miskolci Egyetem Allam- és Jogtudományi Karán. Az MTA Munkaügyi Kapcsolatok Albizottságának társelnöke, mediátor a Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálatnál, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamaránál. Kutatási területei a közszolgálati jog, a társadalmi innováció és a munkajog, valamint a munkajogi digitalizáció. Jelenleg a munkajog és az új trendek és technológiák közötti kapcsolatot kutatja, a társadalmi innováció tükrében.

E-mail: jogmega@uni-miskolc.hu

MUSINSZKI ZOLTÁN, PhD, egyetemi docens, dékánhelyettes a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán. Tagja a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság Doktori Akkreditációs Kollégiumának. Kutatási területe a vezetői számvitel, a menedzsmentkontroll, az adatvagyonhasznosítás és a költségszámítási rendszerek. Jelenleg a kontrolling és a digitalizáció, a számviteli adatvagyon és a stratégiai döntéstámogatás kapcsolatát, valamint azok társadalmi innovációs aspektusait kutatja. E-mail: musinszki.zoltan@uni-miskolc.hu

PÁSZTOR RITA, PhD, egyetemi adjunktus a Partiumi Keresztény Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara Humántudományi Tanszékén. Kutatási területe: szociálpolitika, oktatásszociológia, kisebbségszociológia. E-mail: pasztor.rita@partium.ro

PÉNTEK BORBÁLA a The KPI Institute nemzetközi tanácsadó cég kutatási részlegének koordinátora és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Doktori Iskolájának elsőéves hallgatója. A BBTE konfliktusmenedzsment, valamint projektmenedzsment mesterszakjait végezte, emellett a II. Rákóczi Ferenc Alapítvány önkénteseként referensi feladatokat látott el. E-mail: pentek.borbala@fspac.ro

SÓLYOM ANDREA, PhD, adjunktus a Sapientia EMTE Csíkszeredai Karának Társadalomtudományi Tanszékén. Kutatási területe az ifjúság- és politikai szociológia, továbbá a gazdálkodás és vidékfejlesztés. E-mail: solyomandrea@uni.sapientia.ro

SZENDI DÓRA, PhD, adjunktus, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézetének oktatója, az MRTT észak-magyarországi tagozatvezetője. Doktori fokozatát 2016-ban védte meg periférikus térségek felzárkózásának vizsgálata témakörében. Kutatási területei: regionális egyenlőtlenségek, okosvárosok.

E-mail: regszdor@uni-miskolc.hu

TÓTH-BATIZÁN EMESE EMÓKE, PhD, szociológus, jelenleg az NKE Eötvös József Kutatóközpont posztdoktori kutatója. BA diplomáját a BBTE-n, MA diplomáját a CEU-n, doktori diplomáját pedig a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte. Kutatási területei: kisebbségszociológia (etnicitás és többnyelvűség), gazdaságszociológia, turizmuszociológia és egészségzociológia.

E-mail: bmesike@yahoo.com

VALLASEK MAGDOLNA, PhD, egyetemi adjunktus a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézetében. Kutatási területe a munkajog és társadalombiztosítási jog.

Jelenleg a kollektív tárgyalások rendszerét, munkaerőpiac változásait és a szociális biztonság és nyugdíjrendszer kérdéseit kutatja. E-mail: mvallasek@kv.sapientia.ro

VARGA SZILVIA a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Doktori Iskolájának hallgatója, a Bálványos Intézet kutatási asszisztense. Kutatási területek: oktatáspolitikai, nyelvpolitika, politikai kultúra. E-mail: vargaszilvia1992@gmail.com

